

8

КИЇВ-1975

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВІДБІРАЮ НОМЕРИ ЧИТАЙТЕ:

№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8	№ 9	№ 10
Україна	Київ	Львів	Тернопіль	Хмельницький	Вінниця	Черкаси	Полтава	Харків	Дніпропетровськ

1975

1975

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXV съезду КПСС*. В. Ф. Панибудьласка. КПСС — организатор и вдохновитель братской дружбы и сотрудничества народов СССР в условиях развитого социализма. В. И. Юрчук. Роль историко-партийной науки в международном воспитании трудящихся. *К 40-летию стахановского движения*. С. М. Сырцова. Возникновение и развитие движения новаторов. *** В. П. Чередниченко. Антинародная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны. *Сообщения. К 70-летию первой русской революции*. И. Н. Рева. Забастовки крестьян и сельскохозяйственных рабочих Правобережной Украины (1905—1907 гг.). Г. И. Гержд. В. В. Воровский — публицист и историк первой русской революции. *К 40-летию VII конгресса Коминтерна*. В. В. Привалов. VII конгресс Коминтерна и VI конгресс КИМа о создании единого фронта пролетарской молодежи. Г. И. Кохан. Пропаганда решений VII конгресса Коминтерна в Закарпатье. *** В. И. Горькывенко. Из истории трудовой армии на Украине. И. И. Червинкин-Королев. Антивоенные выступления демократического студенчества (август 1914—февраль 1917 гг.). И. П. Шаскольский. Успехи и трудности в изучении норманской проблемы за последние десятилетия. В. А. Горбик. Кризис идеологии современных британских консерваторов. В. В. Будяков. Борьба народа Мозамбика за свободу и независимость. Заметки. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 25th Congress of the CPSU*. V. F. Panibud'laska. The CPSU — an Organizer and Inspirer of Fraternal Friendship and Cooperation of the USSR Peoples under Conditions of Developed Socialism. V. I. Yurchuk. Role of Historical-Party Science in International Education of People. *On the 40th Anniversary of the Stakhanov Movement*. S. M. Syrtsova. Origin and Development of Innovators Movement. *** V. P. Cherednichenko. Anti-People Activity of the Ukrainian Bourgeois Nationalists During the Great Patriotic War. *Communism*. I. N. Reva. Strikes of the Peasants and Agricultural Workers of the Right-Bank Ukraine (1905—1907). G. I. Gerzhod. V. V. Vorovsky — Publicist and Historian of the First Russian Revolution. *On the 40th Anniversary of the 7th Congress of Comintern*. V. V. Pivalov. The 7th Congress of Comintern and 6th Congress of the Communist International of Youth on Creation of the Single Front of the Proletarian Youth. G. I. Kokhan. Propaganda of Decisions of the 7th Congress of Comintern in Transcarpathia. *** V. I. Gorkavenko. From the History of Labour Army in the Ukraine. I. I. Chervinkin-Korolev. Anti-War Actions of Democratic Students (August, 1914—February, 1917). I. P. Shaskolsky. Successes and Difficulties in Studying the Norman Problem for Last 10 Years. V. A. Gorbik. Crisis of Ideology of Contemporary British Tories. V. V. Budyakov. Struggle of Mozambique People for Liberty and Independence. Notes. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (173)
СЕРПЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

- В. Ф. Панібудьласка — КПРС — організатор і натхненник братерської дружби і співробітництва народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму 3
В. І. Юрчук — Роль історико-партійної науки в інтернаціональному вихованні трудящих 13
До 40-річчя стахановського руху
С. М. Сирцова — Виникнення і розвиток руху новаторів 19
* * *
В. П. Чередиленко — Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни 27

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя першої російської революції

- І. М. Рева (Полтава) — Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905—1907 рр.) 37
Г. І. Гержд — В. В. Воровський — публіцист та історик першої російської революції 44

До 40-річчя VII конгресу Комінтерну

- В. В. Привалов (Ленінград) — VII конгрес Комінтерну і VI конгрес КІМу про створення єдиного фронту пролетарської молоді 47
Г. І. Кохан (Москва) — Пропаганда рішень VII конгресу Комінтерну на Закарпатті 51
* * *
В. І. Горкавенко (Львів) — З історії трудової армії на Україні 55
І. І. Червінкін-Корольов в (Івано-Франківськ) — Антивоєнні виступи демократичного студентства (серпень 1914 — лютий 1917 рр.) 62
І. П. Шаскольський (Ленінград) — Успіхи і труднощі у вивченні норманської проблеми за останні десятиріччя 71
В. О. Горбик — Криза ідеології сучасних британських консерваторів 80
В. В. Будяков — Боротьба народу Мозамбіку за свободу і незалежність 85

ЗАМІТКИ

- Г. П. Семилетка (Севастополь) — Про військово-політичне співробітництво Чорноморського флоту з флотами соціалістичних країн 92
Н. А. Шевченко (Харків) — Про діяльність комісії 50-ти при ВУЦВК у 1919 р. 97
В. Й. Борисенко — Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в перформений період (1861—1900 рр.) 102

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. Г. Григоренко, А. А. Кондрацький, І. С. Слабеев — Творчі пошуки юних істориків-краєзнавців 107

НАШ КАЛЕНДАР

- В. І. Нагайчук — До 30-річчя утворення Демократичної Республіки В'єтнам 110
 М. І. Москаленко — До 60-річчя Ціммервальдської конференції 113
 М. С. Савчин (*Дрогобич*), В. Й. Козак (*Дрогобич*) — Борець за щастя народу (До 80-річчя з дня народження І. М. Кушніра) 117
 М. Н. Лещенко, Р. Г. Симоненко — 70-річчя з дня народження О. К. Касименка 119
 А. В. Санцевич, В. Г. Федоренко — 60-річчя з дня народження І. О. Гуржія 123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. В. Сороковська — Бібліографія Великої Вітчизняної війни 128
 П. С. Коріненко (*Одеса*) — Участь радянських жінок у боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Ю. В. Бабко, І. П. Кожукало — В. И. Касьяненко. КПСС — організатор строительства развитого социализма 135
 А. Ф. Новосад (*Львів*) — П. С. Федорчак. Шляхом трудових подвигів (Комуністична партія України — організатор боротьби за виконання завдань у галузі важкої промисловості. 1959—1971 рр.) 137
 В. Ю. Ніколаєнко — М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна 138
 А. В. Хідскелі — В. П. Сидоренко. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921—1941 рр.) 140
 О. В. Молодчиков — В. И. Наулко. Развитие межэтнических связей на Я. С. Мельничук (*Івано-Франківськ*), М. М. Кравець (*Чернівці*), В. М. Курило (*Чернівці*) — Класова боротьба селян Східної Галичини. 1772—1849 142
 Г. С. Русяєва, М. В. Скржинська — М. Парович-Пешикан. Некрополь Овльин эллинистического времени 146
 П. М. Калениченко, В. О. Нерод — Генрик Реховіч. Болеслав Берут. 1892—1956 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. Я. Петухов — У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР» 149
Відзначення 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні
 Г. В. Божук (*Ужгород*) — Науково-теоретична конференція в Ужгороді 150
 О. М. Шуман (*Нижин*) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні 151
 В. Б. Євтух — Конференція молодих учених 151

* * *

- М. Г. Вавричин (*Львів*) — Чергове засідання семінару із спеціальних історичних дисциплін 152
 В. В. Павленко — Зустріч з Л. Б. Валєвим 152
 В. П. Булкіна, В. В. Волинєць — Захист докторських дисертацій 153
 Іван Якович Кошарний 154
 Станіслав Максимович Пархомчук 155
 Микола Романович Доній 156
 Нові книги 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, М. Р. Доній, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4.

Статті

Назустріч XXV з'їздові КПРС

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

КПРС — ОРГАНІЗАТОР І НАТХНЕННИК БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА НАРОДІВ СРСР В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Комуністична партія, весь багатонаціональний радянський народ ідуть назустріч видатній події в житті нашої країни — XXV з'їздові КПРС. Робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція в ці дні живуть спільним прагненням — гідно зустріти наступний з'їзд партії. Цьому підпорядковані помисли і діла всіх братніх народів СРСР, які у трудовому і політичному піднесенні демонструють непорушну інтернаціональну єдність і дружбу.

В ході підготовки до з'їзду з новою силою виявляється велич завоювань соціалізму у здійсненні лєнінської національної політики. «Соціалізм,— писав В. І. Ленін,— організовуючи виробництво без класового гніту, забезпечуючи добробут усім членам держави, тим самим дає повний простір «симпатіям» населення і саме внаслідок цього полегшує і надзвичайно прискорює зближення і злиття націй»¹.

В результаті побудови розвинутого соціалізму остаточно сформувався взаємопов'язаний народногосподарський комплекс, який розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни і кожної республіки зокрема. Суспільство в цілому і кожна нація та народність мають однотипну соціальну структуру, яку становлять робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція. На базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного та культурного життя, марксистсько-лєнінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу виникла нова історична спільність людей — радянський народ, яка характеризується відносинами братерської дружби і співробітництва. Повне утвердження принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, радянської демократії відкриває перспективи для дальшого всебічного розвитку у нерозривній єдності союзної і національної державності. В ду-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 20.

ховному житті радянського суспільства закономірними стали розквіт, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй та народностей, склалася і розквітла єдина за своїм змістом соціалістична культура. У свідомості радянських людей утвердилась ідеологія марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму.

Комуністична партія і далі приділяє національним відносинам в нашій країні безустанну увагу. «...Національні відносини і в суспільстві зрілого соціалізму,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— це реальність, яка постійно розвивається, висуває нові проблеми і завдання. Партія постійно тримає ці питання в полі зору, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремої республіки, в інтересах комуністичного будівництва»².

Втілюючи соціально-політичну та ідейну єдність робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, КПРС виступає цементуючою силою всіх соціальних груп і прошарків суспільства, націй і народностей. Вона уособлює непорушну дружбу народів СРСР, моральну і політичну єдність радянського суспільства. Комуністична партія інтернаціональна за своєю природою, ідеологією та політикою, за своїми практичними ділами, складом і організаційною побудовою.

Великого значення на сучасному етапі КПРС надає соціальній політиці, спрямованій на даліше вдосконалення життя суспільства, стирання граней між класами і соціальними групами на шляху їх послідовного і всебічного зближення. Партія у своїй політиці в умовах розвинутого соціалізму спирається на ті глибокі зміни, які відбулися в соціально-класовій структурі радянського суспільства в попередні періоди, розвиває в ній нові риси і тенденції, що склалися. Особлива увага приділяється тенденції дальшого розвитку радянського суспільства по шляху становлення соціальної однорідності на базі дальшого зростання ролі робітничого класу, на що вказав XXIV з'їзд КПРС. В його резолюції підкреслюється, що найважливіше завдання соціальної політики партії полягає в неухильному здійсненні провідної ролі робітничого класу, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, згуртуванні робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей в їх спільній праці³.

Зміцнюючи єдність радянського народу на соціально-політичній основі, партія спирається на зростання в ході будівництва нового суспільства значення Союзу РСР як державної форми спільної боротьби народів за комуністичні ідеали. Сприятливою умовою для цього є те, що з побудовою розвинутого соціалізму держава диктатури пролетаріату переросла в загальнонародну державу. Радянський державний лад, соціалістична демократія забезпечують суверенність прав союзних республік у братерському співробітництві соціалістичних націй. Через Ради, професійні спілки, комсомол та інші громадські організації трудящі всіх національностей беруть участь в управлінні державними справами, у розв'язанні корінних питань економічного і культурного будівництва.

В умовах розвинутого соціалізму партія насамперед піклується про даліше зміцнення інтернаціональної єдності народів СРСР, правильний розподіл компетенції між державними органами Союзу і республік.

Важливу роль у поглибленні інтернаціональної єдності народів СРСР в ході створення матеріально-технічної бази комунізму відіграють Ради. Цьому сприяє сама їх інтернаціональна природа і послідов-

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 61.

³ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228.

ний демократизм. Ради об'єднують навколо робітничого класу багатомільйонні маси колгоспного селянства та інтелігенції всіх національностей нашої країни. Комуністична партія багато зробила, щоб ще вище піднести інтернаціоналістичну функцію Рад як найбільш масової організації трудящих.

На даліше зміцнення інтернаціональної єдності, непорушної дружби народів СРСР спрямована також діяльність профспілок, комсомолу та інших громадських організацій.

Одним з головних напрямів роботи партії по зміцненню братерської дружби народів СРСР є її керівництво економічним співробітництвом республік, яке в умовах розвинутого соціалізму піднялося на вищий щабель й набуло нових якостей. У Програмі КПРС записано, що «...створення матеріально-технічної бази комунізму вимагатиме ще тіснішого взаємозв'язку і взаємодопомоги радянських республік»⁴.

Суттєвою стороною партійного керівництва суспільством на новому етапі стало органічне поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної планової системи господарства»⁵. Виходячи з цього, партія творчо враховує вплив науково-технічного прогресу на інтернаціоналізацію всього суспільного життя. Цей вплив здійснюється насамперед через даліше зміцнення єдиного народногосподарського комплексу. Науково-технічна революція сприяє бурхливому зростанню продуктивних сил, поглибленню поділу праці, спеціалізації і кооперуванню в СРСР, розвитку тих галузей промисловості, які визначають технічний прогрес. Гігантськи розширюючи масштаби виробництва, вона тим самим виводить його за рамки національних господарств.

Однією з переваг соціалізму над капіталізмом є плановий характер ведення господарства. Особливого значення наукове планування набуває в умовах розвинутого соціалізму. Партія послідовно втілює в життя ленінське положення про те, що тільки таке суспільство можна вважати соціалістичним, будівництво якого здійснюється за єдиним планом з розвитком широкої ініціативи на місцях.

Важливе значення для зміцнення братерського співробітництва народів СРСР в нинішніх умовах мало здійснення заходів партії, спрямованих на вдосконалення управління народним господарством. Поворотним моментом у цьому стали рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Він розробив заходи для правильного поєднання єдиного централізованого галузевого управління з певним госпрозрахунком підприємств та широкою республіканською і місцевою господарською ініціативою.

Здійснення ленінських принципів раціонального розміщення соціалістичних продуктивних сил значною мірою зумовлює даліший успішний розвиток єдиного народногосподарського комплексу. У зв'язку з цим КПРС проводить політику, яка забезпечує насамперед використання тих природних ресурсів, які доступні для швидкого освоєння і дають найбільший народногосподарський ефект. Народногосподарські плани, схвалені ХХІ—ХХІV з'їздами партії, свідчать, що продуктивні сили у країні розміщуються з урахуванням найефективнішого використання природних і трудових ресурсів в інтересах далішого розвитку економіки країни в цілому і кожної союзної республіки окремо.

Проводячи таку політику, партія виходить з того, що з побудовою у нас розвинутого соціалістичного суспільства завдання вирівнювання

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 100.

⁵ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 19.

рівнів економічного розвитку національних республік в основному розв'язане.

Одним з економічних факторів братерської дружби і співробітництва народів СРСР є соціалістичний територіальний поділ праці, спеціалізація республіканських господарств на виробництві окремих видів продукції. Тому партія приділяє все зростаючу увагу цій важливій діяльності. Вона піклується про те, щоб кожна республіка в ході створення матеріально-технічної бази комунізму у плановому порядку спеціалізувала своє виробництво в тих напрямках, які відповідають її природним та економічним умовам. Характерною особливістю спеціалізації в період розвинутого соціалізму є те, що у всіх республіках, без винятку, проявилася чітка тенденція до збільшення питомої ваги тих галузей, які визначають технічний прогрес,— електроенергетики, хімічної промисловості, машинобудування і металообробки.

Комуністична партія і Радянський уряд вжили необхідних заходів для розвитку стійких господарських зв'язків між галузями і підприємствами, поліпшення організації кооперування поставок як в межах окремих економічних районів, так і в загальносоюзному масштабі. Зокрема, в 1968 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про матеріальну відповідальність підприємств за невиконання завдань і зобов'язань»⁶⁻⁹. Поліпшенню організації кооперованих поставок більшу увагу почали приділяти місцеві партійні організації, господарські органи, профспілки та преса.

Поглиблення міжреспубліканської спеціалізації сприяє розширенню масштабів обміну промисловою і сільськогосподарською продукцією між республіками і водночас братерської взаємодопомоги. В умовах єдиного народногосподарського комплексу, що сформувався, дедалі інтенсивніше зростає вклад кожної республіки в загальну справу комуністичного будівництва. Дані перевезень вантажів між союзними республіками залізницею, морським і річковим транспортом протягом 1960—1970 рр., наприклад, свідчать про їх широкі взаємні економічні зв'язки. За цей період абсолютний обсяг ввозу і вивозу збільшився у всіх республіках (за винятком Грузинської і Киргизської РСР — щодо вивозу). Важливо підкреслити, що вони зросли головним чином за рахунок тієї продукції, яка вироблялася для загальносоюзних потреб.

Економіка Української РСР, як складова і невіддільна частина єдиного народногосподарського комплексу країни, тісно пов'язана з економікою братніх республік. Її досягнення, зокрема в розвитку індустрії і сільського господарства, які стали можливими лише завдяки братерській допомозі трудящих Російської Федерації, Білорусії, Молдавії, республік Закавказзя, Казахстану, середньоазіатських і прибалтійських республік, є спільним надбанням усього радянського народу. На кінець восьмої п'ятирічки, наприклад, ввіз на Україну з інших республік становив близько $\frac{1}{7}$ всіх ресурсів промисловості УРСР¹⁰. Багато надходить кольорових металів, нафтопродуктів, продукції хімічної та легкої промисловості. Провідну роль у ввозі в Українську РСР займають вироби легкої промисловості, продукція машинобудування і металообробки, лісової та деревообробної промисловості. У вивозі з республіки перше місце належить продукції харчової промисловості, друге — чорної металургії, третє — машинобудування і металообробки.

В системі міжреспубліканського обміну продукцією Української РСР найважливішу роль відіграє Російська Федерація, на яку в 1970 р., наприклад, припадало близько $\frac{3}{4}$ всього вантажообороту. Причому частка ввозу її була більшою, ніж вивозу,— відповідно, 85,6 і

⁶⁻⁹ Справочник партійного работника. Випуск восьмой, М., 1968, стор. 168—179.

¹⁰ «Економіка Радянської України», 1972, № 12, стор. 27.

63,3%¹¹. Друге місце в міжреспубліканських економічних зв'язках України займає Білорусія, третє — Молдавія. Ці дані свідчать про тісні господарські взаємозв'язки радянських республік, які розвиваються в рамках єдиного народногосподарського комплексу. Не можна не враховувати і важливого значення географічного фактора, що проявляється насамперед в єдиній транспортній системі, яка склалася, у схожих природно-кліматичних умовах.

Здійснюючи ленінську національну політику в країні, КПРС враховує сучасні величезні масштаби розвитку народного господарства, що потребують дальшого об'єднання зусиль усіх націй і народностей. Розв'язання таких грандіозних завдань, як створення єдиної енергетичної системи, прокладення тисячокілометрових газо- і нафтопроводів, будівництво транспортних ліній і великих промислових комплексів, широке освоєння нових територій, зокрема на сході країни, можливе лише при братерській взаємодопомозі всіх республік. Цьому сприяє високий рівень розвитку їх промисловості і сільського господарства, наявність єдиного народногосподарського комплексу, централізоване керівництво. Тільки в умовах розвинутого соціалізму стало можливим спорудження такої великої кількості міжреспубліканських об'єктів, що здійснюється методом всенародних будов. І цей метод застосовується в дедалі більших масштабах, на міцній і досконалій матеріально-технічній основі.

Добрим прикладом братерської дружби радянських народів було спорудження на Україні великих промислових комплексів. Так, у будівництві прокатного стана «3600» на металургійному заводі «Азов-сталь» імені С. Орджонікідзе, брали участь трудящі 32 національностей, 214 підприємств з 13 союзних республік. Відзначаючи велич дружби народів СРСР, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Компартії України В. В. Щербинський на мітингу, присвяченому достроковому пускові стана, говорив: «Як Дніпрогес і Магнітка, Турксиб і Братськ, спорудження стана «3600» стане яскравим символом морально-політичної єдності нашого суспільства, братерства всіх націй і народностей Країни Рад, немеркнучим символом пролетарської солідарності»¹².

Трудящі Української РСР з свого боку допомагають розвивати народне господарство братніх республік. Так, робітничий клас республіки допомагав споруджувати гідроелектростанції на сході країни, Камський автомобільний завод, включився в будівництво Байкало-Амурської залізничної магістралі. В листопаді 1974 р. одними з перших прибули туди комсомольці Донецького краю. Цим почалося створення будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд». Крім представників Донеччини до нього входять комсомольці загонів «Харків», «Дніпро», «Київ», «Карпати». Їм передбачається в найближчі роки збудувати залізничну станцію Ургал і навколо неї сучасне місто¹³. Значним є внесок трудящих України і в дальше піднесення сільського господарства братніх республік, зокрема в освоєння і розвиток цілинних і перелогових земель у Казахстані.

Проблема розвитку сільського господарства спільними зусиллями всіх республік набуває все більшого значення. Зрілий соціалізм створив якісно нові можливості для інтеграційних процесів у сільськогосподарському виробництві. Під впливом науково-технічної революції

¹¹ Ю. С. Голобушин, Ю. П. Лебединський. Інтернаціоналізація економіки радянських республік.—«Філософська думка», 1973. № 1, стор. 5.

¹² «Радянська Україна», 5 січня 1974 р.

¹³ «Робітнича газета», 3 червня 1975 р.

основним напрямом у цій галузі стає індустріалізація, яка немислима без поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва на промисловій основі. Виходячи за рамки окремих колгоспів і радгоспів, останні відкривають нові горизонти для зближення колгоспно-кооперативної і державної власності, що, в свою чергу, сприяє розширенню міжреспубліканських взаємозв'язків і братерського співробітництва.

Новим свідченням зміцнення братерської дружби народів СРСР є заходи партії по дальшому розвитку сільського господарства нечорноземної зони РРФСР. У спеціальній постанові Комуністична партія поставила перед усім радянським народом важливе і відповідальне загальнодержавне завдання: забезпечити високі темпи розвитку сільського господарства цього району країни на основі всебічної його інтенсифікації, широкої меліорації земель, комплексної механізації і хімізації, повнішого використання у виробництві досягнень науки, техніки і передового досвіду¹⁴. Трудячі братніх республік гаряче відгукнулися на цей заклик. З цінними починаннями вступили партійні й господарські органи ряду областей Української РСР. Наприкінці 1974 р. Запорізький обком Компартії України, наприклад, затвердив ряд заходів для допомоги Орловській області¹⁵. Бюро обкому партії та облвиконкомом Івано-Франківської області прийняли рішення про подання шефської допомоги Новгородській області¹⁶, з якою вона змагається. Розробляються й інші заходи в республіці.

Зростаючі масштаби комуністичного будівництва потребують постійного обміну кадрами між націями. Особливо посилюється він у процесі освоєння нових територій, спорудження великих промислових комплексів тощо. На сучасному етапі визначилися такі основні напрями взаємодопомоги кадрами: плановий розподіл спеціалістів, які закінчують вищі і середні спеціальні учбові заклади; організований набір робітників і добровільне переселення в райони, де не вистачає трудових ресурсів; промадські призови, які проводяться переважно з участю комсомолу і молоді. Крім цього обмін кадрами між республіками здійснюється шляхом відрядження спеціальних монтажних або будівельних колективів, студентських загонів тощо. Така форма здебільшого має тимчасовий характер.

Все це посилює міграцію населення між республіками, головними напрямами якої в умовах розвинутого соціалізму є перерозподіл трудових ресурсів з європейських районів країни у східні. Комуністична партія приділяє цим процесам постійну увагу. З метою закріплення кадрів у районах Сибіру і Далекого Сходу XXIII і XXIV з'їзди КПРС передбачили ряд нових соціально-економічних заходів: запровадження відповідних коефіцієнтів і надбавок до заробітної плати робітників і службовців, розширення пільг і житлового будівництва. За таких умов з'являється все більше інтернаціональних виробничих колективів, а тим самим зростає і багатонаціональний склад республік, областей, міст. Партія повсякчас дбає про утворення в кожному з них атмосфери братерської дружби і товарищескості. Ці багатонаціональні колективи стали центрами виховання справжніх інтернаціоналістів, формування загальнорадянських рис духовного обличчя будівників комунізму.

В умовах розвинутого соціалізму партія винятково велику увагу приділяє соціалістичному змаганням як важливому факторові комуністичного творення. У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення

¹⁴ «Правда», 3 квітня 1974 р.

¹⁵ «Индустриальное Запорожье», 29 грудня 1974 р.

¹⁶ «Вільна Україна», 21 січня 1975 р.

організації соціалістичного змагання» (1971 р.) підкреслюється, «що дальший розвиток соціалістичного змагання і вдосконалення його організації є найважливішою умовою успішного втілення в життя програми економічного і соціально-політичного розвитку країни, висунутої XXIV з'їздом КПРС»¹⁷.

Впливаючи на всі сфери суспільного життя, соціалістичне змагання є важливим фактором і в дальшому зміцненні дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР. В ході будівництва комуністичного суспільства все більше поглиблюється й інтернаціональний характер соціалістичного змагання. Цьому сприяє неухильний розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, поглиблення міжреспубліканської спеціалізації і кооперування, зростаюче трудове єднання всіх класів, соціальних груп, націй і народностей у досягненні спільної мети. В. І. Ленін відзначав, що саме «...інтереси праці вимагають найповнішого довір'я, найтіснішого союзу між трудящими різних країн, різних націй»¹⁸. Одним з вирішальних факторів, які впливають на поглиблення інтернаціонального характеру соціалістичного змагання в ході комуністичного будівництва, є науково-технічна революція.

Партія надає великого значення поширенню патріотичних трудових починань, які виникають, по всій країні. Найбільш характерні серед них, які були підхоплені трудівниками всього багатонаціонального народу, є численні ініціативи робітників Москви та Ленінграда, гагановський рух, починання шахтарів О. Кольчика і М. Мамаєва, будівельника М. Злобіна, шокінський метод тощо. Багато уваги партія приділяє і соціалістичному змагання підприємств-суміжників, що дістало втілення в русі «Договір тисяч».

Яскравим проявом трудової єдності народів-братів є розгортання соціалістичного змагання на честь XXV з'їзду КПРС. Готуючи йому гідну зустріч, трудящі всіх республік беруть підвищені соціалістичні зобов'язання, виявляють високу політичну і трудову активність.

В умовах розвинутого соціалізму поширюється і поглиблюється міжреспубліканське соціалістичне змагання споріднених підприємств, будов, колективів транспорту, колгоспів, радгоспів, районів, міст, областей і країв на договірних засадах, посилюється змагання між окремими республіками. «Дедалі ширшого розвитку набирає змагання між республіками, краями, областями за піднесення виробництва, поліпшення культурно-побутового і житлового будівництва, обслуговування трудящих, благоустрою міст і сіл»¹⁹,— говорить в постанові ЦК КПРС.

Обласні, міські, районні і первинні партійні організації постійно дбають про дальший розвиток міжреспубліканського змагання, допомагають профспілковим і комсомольським органам здійснювати керівництво ним, беруть безпосередню участь у підбитті підсумків змагання, поширенні передового досвіду. За останні роки партійні організації України чимало зробили для зміцнення традиційних зв'язків, встановлення нових. Результатом цього є те, що області республіки змагаються з областями Російської Федерації і Білорусії. Багато міст, районів, підприємств, колгоспів та інших трудових колективів також включилися в соцзмагання.

Про зростання керівної ролі партійних організацій у справі поліпшення організації міжреспубліканського соціалістичного змагання свід-

¹⁷ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС, К., 1971, стор. 3.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 40.

¹⁹ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання, стор. 5.

чать, наприклад, прийняття вперше спільних рішень Донецьким обкомом Компартії України і Кемеровським обкомом КПРС, Львівським і Ульяновським обкомами та іншими партійними органами.

В боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму партія вживає заходів, необхідних для поліпшення організації обміну науково-технічним і передовим виробничим досвідом між республіками. З цією метою здійснюється єдина технічна політика, вдосконалюється загальнодержавна система науково-технічної інформації та обмін передовим виробничим досвідом в ході соціалістичного змагання. У країні широко застосовуються такі форми, як обмін делегаціями і технічною документацією, плавки дружби, зміни і вахти дружби, всесоюзні школи передового виробничого досвіду, всесоюзні наради передовиків, конференції, симпозіуми тощо.

Грандіозні масштаби комуністичного будівництва поставили перед партійними, радянськими, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими організаціями величні завдання по вихованню трудящих у дусі дружби народів СРСР та соціалістичного інтернаціоналізму. Це диктується обставинами як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. «Обов'язок кожного комуніста,— говориться в постанові ЦК КПРС,— всемірно зміцнювати в масах свідомість приналежності до єдиної соціалістичної Батьківщини, до великої інтернаціональної армії будівників нового суспільства. Необхідно і далі наполегливо провадити роботу по вихованню трудящих у дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до пережитків націоналізму і шовінізму, виявів місництва, забезпечити послідовно класовий, строго науковий підхід в оцінці історії народів»²⁰.

У процесі інтернаціонального виховання партія широко використовує об'єктивні фактори, приділяє велику увагу дальшому розвитку наукового та культурного співробітництва народів, творчо розробляє форми ідеологічної роботи серед трудящих.

Комуністична партія особливого значення надає вихованню підростаючого покоління, тісно пов'язуючи цей процес з розвитком народної освіти. Вона неухильно керується ленінськими вказівками: школу не можна відривати від економічних, правових і побутових питань, які тісно зв'язують різні нації однієї держави. В нових умовах вжито ряд заходів, щоб навчання в школах країни проходило за єдиною програмою з більшості предметів. Використовують різноманітні форми виховання учнів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Значних успіхів у справі інтернаціонального виховання молоді досягла вища школа.

Величезний вплив на формування інтернаціоналістських переконань радянських людей в умовах розвинутого соціалізму справляє наука. Вона є важливим фактором в інтернаціоналізації суспільного життя, оскільки самий її розвиток зумовлює необхідність об'єднання зусиль вчених різних націй. Інтернаціоналістський вплив науки на суспільство посилюється й тим, що її прогрес органічно пов'язаний з розгортанням науково-технічної революції. Партія багато зробила для об'єднання зусиль вчених братніх республік. Так, для зміцнення єдності радянської науки важливе значення мали, зокрема, постанови ЦК КПРС «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і Академії союзних республік» (квітень 1963 р.), «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівни-

²⁰ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 24—25.

цтві»²¹. Дедалі більшого значення в країні набувають республіканські наукові центри, поглиблюється міжреспубліканська наукова спеціалізація, поліпшується всесоюзна координація, дедалі більше наукових проблем, що мають велике народногосподарське значення, спільно розробляють вчені різних республік. Розширюється наукове співробітництво вчених ряду республіканських академій. Так, у 1973 р. Академії наук України, Білорусії і Молдавії визначили напрями спільних наукових досліджень та координаційних заходів.

Проводячи величезну роботу по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, Комуністична партія особливого значення надає пропаганді дальшого розвитку єдиної радянської культури, розквіту і зближенню національних культур, міжнародних взаємозв'язків у художній творчості. Партія при цьому виходить з ленінського вчення про закономірність інтернаціоналізації духовного життя народів в умовах соціалізму, лояльністю враховує їх національні особливості.

У процесі поступового зближення націй СРСР партія приділяє увагу насамперед тим новим напрямам, які визначилися в умовах розвинутого соціалізму. Якщо в попередні періоди головним чином відбувалося взаємоознайомлення націй і народностей у сфері культури, то на сучасному етапі на передній план уже виступає взаємозбагачення братніх культур. Змінився самий характер розвитку національного в духовному житті — воно збирає в себе здебільшого інтернаціональні здобутки радянської культури. Поряд з наявними кращими національними традиціями формуються і набувають дальшого розвитку інтернаціональні риси. Як правильно відзначає М. І. Куліченко, національне й інтернаціональне в радянській культурі зливаються в єдність її національної форми і соціалістичного змісту²².

У справі інтернаціонального виховання радянських людей велике значення надається, зокрема, літературі та мистецтву, об'єднаних єдиним творчим методом — методом соціалістичного реалізму. Письменники, кінематографісти, художники, композитори та ін. у своїх творах розкривають багатство духовного життя будівників комунізму, створюють образи справжніх інтернаціоналістів.

Як у дальшому зближенні народів, так і у взаємозбагаченні братніх культур важлива роль належить російській мові, що стала мовою міжнародного спілкування. «Великого поширення набула російська мова,— відзначає член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський,— добровільно обрана всіма народами нашої країни як засіб міжнародного спілкування»²³.

КПРС виступає безпосереднім організатором і керівником таких масових форм національних взаємозв'язків, як взаємопереклади кращих творів братніх літератур, декади, фестивалі, свята мистецтв тощо. В ході комуністичного будівництва у розвитку цих форм створилися нові риси. Це — розширення масштабів перекладів і здійснення їх здебільшого з оригіналу, проведення декад у двосторонньому порядку між окремими республіками, всесоюзних днів літератури та фестивалів, свят мистецтв тощо. Такі заходи тепер проводяться не лише в Москві та республіканських центрах, а й у краях, областях, містах та районах.

²¹ Справочник партійного работника. Выпуск пятый, М., 1964, стр. 231; «Коммунист», 1967, № 13, стр. 8, 9.

²² М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972, стр. 487.

²³ В. В. Щербинский. Международное значение досвіду національних відносин в СРСР, К., 1974, стр. 13.

На виховання трудящих в душі радянського патріотизму та дружби народів СРСР величезний вплив справляє інтернаціоналізація побуту. Особливо помітно вона проявляється в одязі, житлових умовах, харчуванні. Під впливом науково-технічної революції все більше втрачаються елементи історично-традиційного побутового середовища. Партія скеровує ці процеси правильним шляхом, веде боротьбу з шкідливими пережитками минулого.

Винятково велику роль у вихованні трудящих в душі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму відіграє ідеологічна робота КПРС, яка в умовах розвинутого соціалізму піднялася на вищий ідейно-теоретичний та організаційний рівень. Завдяки постійному піклуванню КПРС неухильно здійснюються ленінські принципи пропаганди інтернаціоналістської політики.

Важливе значення мали рішення XXIII і XXIV з'їздів КПРС, які вказали на необхідність посилення ідеологічної діяльності, непримиренної боротьби з ворожою ідеологією, зокрема буржуазним націоналізмом і сіонізмом. Нові завдання по комуністичному вихованню поставлено в рішеннях ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук»²⁴ та ін. Посилению діяльності, зокрема, партійних організацій Української РСР по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих сприяв травневий Пленум ЦК Компартії України (1974 р.), який розглянув питання дальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і теоретичних висновків, викладених у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Партія в умовах розвинутого соціалізму нагромадила багатий досвід ідеологічної роботи в цілому і по інтернаціональному вихованню зокрема. Вона стала проводитися більш планово, систематично і цілеспрямовано. Партійні і громадські організації повною мірою використовують ті великі можливості, які закладено в самому соціалістичному суспільстві та характері радянських людей, і спрямовують виховну діяльність на те, щоб їх інтернаціоналістські переконання перетворювалися в конкретні діла, дії і вчинки служили втіленню в життя марксистсько-ленінських ідей.

Важливе місце у цій справі належить пресі, радіо, телебаченню, мережі партійної освіти, лекційній пропаганді, будинкам, університетам і музеям дружби тощо. Серед багатьох форм виховної роботи популярними стали теоретичні і науково-практичні конференції, тематичні вечори та вечори інтернаціональної дружби, усні журнали.

Таким чином, керівна роль Комуністичної партії у зміцненні братерської дружби і співробітництва народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму неухильно зростає. Це підтверджується посиленням впливу партії на соціально-політичне, економічне і духовне життя соціалістичного суспільства, новими перемогами радянського народу, який успішно реалізує завдання дев'ятої п'ятирічки, великими трудовими успіхами зустрічає XXV з'їзд КПРС.

²⁴ «Коммунист», 1974, № 13, стор. 3; № 10, стор. 3.

РОЛЬ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ В ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ

Історико-партійна наука, заснована В. І. Леніним, є могутньою ідейно-теоретичною зброєю і засобом революційного перетворення суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. Серед завдань, які вона розв'язує, одне з центральних займає розробка і пропаганда питань пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів нашої країни. У даній статті розглядаються лише деякі аспекти цієї багатогранної теми.

Досвід КПРС у галузі інтернаціонального виховання трудящих — складова частина історичного досвіду нашої партії, набутого нею по керівництву класовою боротьбою пролетаріату, економічними, соціально-політичними та ідеологічними процесами в ході будівництва соціалізму і комунізму. Цей досвід має велике значення для міжнародного комуністичного руху, що обумовлено рядом причин.

Наша партія є першою партією нового, марксистсько-ленінського типу. Вона виникла в багатонаціональній країні — Росії, яка на початку ХХ століття стала вузловим пунктом протиріч всієї системи імперіалізму і в яку перемістився центр світового революційного руху. Саме тут на весь світ піднялась постать В. І. Леніна — найбільшого пролетарського революціонера і мислителя, продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса, учителя і вождя трудящих усього світу. Стосовно до нових історичних умов В. І. Ленін розвинув і примножив теоретичну спадщину своїх великих учителів по всіх проблемах, в тому числі «всебічно розробив національне питання, висунув і обґрунтував ідею з'єднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за знищення національного гніту, боротьби за соціалізм з антиімперіалістичною визвольною боротьбою поневолених народів»¹, — сказано в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Наша країна вперше в історії людства проклала шлях від капіталізму до соціалізму, до розвинутого соціалістичного суспільства, розв'язала національне питання в інтересах народу. Історичний досвід КПРС у розв'язанні національного питання в СРСР — інтернаціональне надбання, органічна складова частина колективного досвіду марксистсько-ленінських партій країн соціалістичної співдружності, усіх братніх комуністичних і робітничих партій. Вивчення набутого нашою партією досвіду по інтернаціональному згуртуванню, виховання робітничого класу і всіх трудящих, її вклад у дальший розвиток ленінської теорії, програми і політики з національного питання, її боротьби по мобілізації зусиль народів усіх національностей на перемогу соціалістичної революції, побудову соціалізму і комунізму має велике міжнародне значення.

Історико-партійна наука покликана вивчати, узагальнювати і передавати комуністам, широким масам трудящих досвід КПРС, в тому числі і в галузі інтернаціонального виховання, всебічно використовувати

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 13.

вати бойові, інтернаціоналістські традиції нашої партії і робітничого класу, всього міжнародного комуністичного руху для розв'язання нових, ще більш грандіозних завдань. «Усі ми розуміємо,— говорив Л. І. Брежнев,— величезне значення оборонного й економічного потенціалу країни. Не менше значення має і морально-політичний стан суспільства, духовне і моральне обличчя народу, від чого, до речі, багато в чому залежить і міцність оборони, і міжнародні позиції нашої держави, і економічні можливості країни. Але для нас, комуністів, ідейне, моральне зростання кожної людини має ще і величезну самостійну цінність — адже всебічний і гармонійний розвиток людської особливості є нашою найвищою метою»². Особлива роль в цьому процесі належить ідейно-виховній роботі КПРС і всіх її організацій. Одним з основних компонентів діяльності партії по формуванню комуністичного світогляду трудящих є робота по їх інтернаціональному вихованню. Винятково велика роль у цій справі належить історико-партійній науці.

По яких напрямках в історико-партійному плані досліджуються і пропагуються питання інтернаціонального виховання серед трудящих?

При вивченні даної проблеми чільне місце відводиться аналізу джерел і закономірностей виникнення більшовизму, ленінської партії.

Більшовизм, ленінська партія були покликані до життя всім ходом російського і міжнародного робітничого руху. Наша партія виникла на найміцнішій базі марксизму-ленінізму, який за своєю суттю є інтернаціональним ученням. Партія стала законною спадкоємицею всього найкращого, що дали не тільки робітничий рух в Росії, його революційні традиції, але й соціалістичний, революційний рух на Заході. Створюючи партію нового типу, В. І. Ленін, російські марксисты всебічно вивчали революційний, у тому числі національно-визвольний, рух народів Росії і всього світу, використовували його історичний досвід. Глибоке дослідження цих питань дає великий матеріал для патріотичного та інтернаціонального виховання, зміцнення почуття загальнонаціональної гордості радянських людей.

Чільне місце посідає питання всебічного дослідження і пропаганди історії виникнення перших робітничих інтернаціоналістських організацій, марксистських гуртків у Росії, особливо поширення марксизму і створення наукової теорії імперіалізму, дослідження його природи, суперечностей, закономірностей і визначення величезних можливостей революційного руху в епоху імперіалізму. Виникнення ленінізму стало вершиною передової суспільної думки і закономірним результатом розвитку науки про природу, суспільство і мислення, науки, яка узагальнила і критично переробила колосальну прогресивну спадщину людської культури і науки. Підкреслюючи необхідність вивчення історії партії усіма її комуністами, широкими масами трудящих, В. І. Ленін писав: «Не може бути свідомим робітником той, хто ставиться, як Іван Непомнящий, до історії свого руху»³.

Виняткове значення в зв'язку з цим має вивчення і пропаганда життя і діяльності великих творців наукового комунізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, які стояли біля джерел науки і практики комуністичного руху, вказали людству новий шлях його розвитку, шлях інтернаціонального об'єднання пролетарів усіх країн для повалення експлуататорського ладу в ім'я торжества ідеалів комунізму. З іменем Володимира Ілліча Леніна зв'язана ціла революційна епоха в житті усього людства. У ленінізмі міжнародний робітничий клас здобув

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 333.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 128.

могутню теоретичну зброю, всебічно розроблену ідеологію, бойову програму революційних дій. Важливу роль відіграє також вивчення життя і діяльності соратників і учнів В. І. Леніна по революційній боротьбі за створення партії нового типу і побудову соціалістичного суспільства.

Одним з основних джерел щодо інтернаціонального виховання трудящих є вивчення питань розвитку партії, дії її внутрішнього механізму, внутріпартійного життя, закономірностей її безперервного зростання і зміцнення зв'язків з масами.

Ленінська партія створювалась і розвивалась як бойовий авангард російського робітничого класу, виразник інтересів трудящих, як партія справжніх пролетарських інтернаціоналістів. Вона глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності. Об'єднуючи в своїх лавах пролетаріат багатонаціональної країни, партія більшовиків з моменту заснування виступає як нерозривна складова частина єдиного цілого, як бойовий загін міжнародного комуністичного руху. І сьогодні Комуністична партія Радянського Союзу об'єднує найкращих представників усіх націй і народностей країни, є найяскравішим втіленням товарищескості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього багатонаціонального радянського народу.

Невичерпним джерелом поповнення наших знань у галузі інтернаціонального виховання є глибоке вивчення всебічної теоретичної, політичної, організаторської, ідеологічної діяльності КПРС, всіх її бойових загонів — компартій союзних республік, місцевих парторганізацій на всіх етапах та історичних періодах. На конкретних фактах і прикладах дослідники можуть показати велич ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, торжество ідеології дружби народів.

Важливим джерелом у вивченні порушеної проблеми є висвітлення боротьби нашої партії за чистоту марксистсько-ленінських рядів проти різних антипартійних ухилів, опортуністичних елементів, які завжди зв'язані прямо чи посередньо з націоналізмом — виразником дрібнобуржуазного світогляду. «Обов'язковою умовою успішних дій марксистської партії, — сказано у Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — розвитку і перемог робітничого руху Ленін вважав боротьбу на два фронти — проти правої і «лівої» різновидності опортунізму і ревізійнізму»⁴.

Партія більшовиків, очолювана В. І. Леніним, дала неперевершені зразки боротьби з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, з ревізійізмом, правим і «лівим» опортунізмом, соціал-шовіністами і націонал-ухильниками, з усіма противниками революційних принципів марксизму-ленінізму.

У непримиренній боротьбі з антипартійними течіями і групами гартувались єдність лав партії, морально-політична єдність всього нашого народу, союз робітничого класу і селянства, непорушна дружба народів Країни Рад, втілювалися в життя ленінський план побудови соціалізму і ленінські накреслення будівництва комунізму в СРСР. Історико-партійна наука має усі можливості показати ці процеси у динаміці на різних історичних етапах.

На інтернаціональне виховання трудящих значний вплив справляє минула історія і сучасна дійсність. Радянські люди є не тільки свідками, але й безпосередніми учасниками великої епохальної битви за утвердження нової, комуністичної суспільно-економічної формації. В результаті побудови соціалізму в СРСР, створення розвинутого соціалістичного суспільства наша Батьківщина піднялася до вершин еко-

⁴ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 10.

номічного і соціального прогресу, стала могутнім і надійним оплотом миру, боротьби народів за соціальне і національне визволення від гніту капіталу. Наша дійсність, наш радянський спосіб життя є головним джерелом фактів, прикладів, аргументів у процесі інтернаціонального виховання радянського народу.

КПРС добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу спочатку невеликої групи комуністів у глибоке переконання і норму поведінки радянських людей. Увесь цей процес і покликана вивчати, узагальнювати і розкривати історико-партійна наука. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, вона підходить з наукових, класових позицій до оцінки суспільних явищ минулого і сучасного, несе в маси ідеї інтернаціоналізму, розкриває науково обгрунтовану історичну роль Комуністичної партії і народних мас у боротьбі за соціалістичну перебудову світу, за соціальний прогрес людства.

Історико-партійна наука має всі можливості використати досвід нашої партії, міжнародного комуністичного руху у справі інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих. Вивчення економічних, політичних, ідеологічних і культурних взаємозв'язків народів, традицій КПРС у забезпеченні інтернаціональної солідарності мас в революційному, національно-визвольному русі, у будівництві соціалізму і комунізму — все це провідні напрями впливу історико-партійної науки на інтернаціональне виховання трудящих.

У сучасних умовах відбувається даліше зростання ролі соціально-політичної, теоретичної, ідейно-виховної функцій історико-партійної науки, розширення сфери її впливу на широкі маси трудящих. Все це дозволяє більш ефективно використовувати її для підвищення рівня наукових досліджень і пропаганди в галузі інтернаціонального виховання радянського народу.

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу — це марксизм-ленінізм у дії і творчому розвитку. Цим перш за все визначається теоретична функція історико-партійної науки. Особливо плідною теоретичною діяльністю КПРС, її ленінського Центрального Комітету розгорнулася в останні роки. У Звітних доповідях ЦК та рішеннях XXIII і XXIV з'їздів партії, у документах, присвячених 50-річчю Жовтня⁵, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна⁶, 150-річчю з дня народження К. Маркса⁷, 50-річчю утворення СРСР⁸ та інших зроблено новий значний вклад у розробку важливих теоретичних проблем, у тому числі питань про дальший розвиток теорії національного питання і національних відносин, ленінських принципів і теоретичних основ пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, інтернаціонального виховання, його нерозривного зв'язку з патріотичним вихованням. Ці та інші документи партії розширили наші уявлення про проблему інтернаціонального виховання, про її актуальність у сучасних умовах.

Не менше значення у дальшому розгортанні інтернаціонального виховання має посилення соціально-політичної функції історико-партійної науки. Вона покликана подавати партії більш активну допомогу у виробленні її внутрішньої і зовнішньої політики (за своєю сутністю вона є інтернаціоналістською), у втіленні її в життя. Історико-партійна наука озброєє партійні, радянські, господарські, профспілкові, ком-

⁵ Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 року, К., 1967 р.

⁶ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального комітету КПРС, К., 1968 р.

⁷ Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968 р.

⁸ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972 р.

сомольські кадри, усіх радянських людей знанням закономірностей вироблення і здійснення політичного курсу партії, її стратегії і тактики, розумінням складності у здійсненні економічної, соціальної, науково-технічної, аграрної, національної, кадрової політики.

Велике значення у справі інтернаціонального виховання трудящих має дальше посилення ідейно-виховної функції історико-партійної науки. Героїчна історія нашої партії — невичерпне джерело виховання радянських людей у дусі пролетарського інтернаціоналізму і беззавітної відданості великій соціалістичній Батьківщині — Союзу РСР. «Вірні заповітам Леніна, радянський народ і його Комуністична партія протягом півстоліття неухильно додержували лінії пролетарського інтернаціоналізму, виходили з принципу неподільності інтернаціональних і національних завдань країни перемігшого соціалізму»⁹.

Вивчаючи історичне минуле, аналізуючи і теоретично узагальнюючи історичні факти, досліджуючи закономірності КППС щодо її керівної діяльності, історико-партійна наука покликана допомогти партії виховувати трудящих, особливо молодь, у дусі комуністичної свідомості, вірності й відданості ідеалам комунізму, формувати у них науковий, марксистсько-ленінський світогляд, повною мірою розкрити об'єктивну необхідність і роль дружби народів, ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в історичній долі кожного народу нашої багатонаціональної країни.

Завдяки постійній турботі партії, в нашій країні створені всі необхідні умови для дальшого підвищення ролі історико-партійної науки, як і всіх інших суспільних наук, у комуністичному будівництві, в тому числі у справі інтернаціонального виховання трудящих. Важливе значення в цьому плані мала постанова ЦК КППС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»¹⁰.

Бойова програма усіх суспільствознавців нашої країни, викладена у даній постанові, доповнена і розширена в історичних рішеннях XXIV з'їзду КППС, Пленумів ЦК, постановою та інших документах партії з ідеологічних питань. Керуючись цими документами, велику роботу щодо активізації історико-партійної науки, як і всіх інших суспільних наук, в Українській РСР, проводить один з бойових загонів КППС — Комуністична партія України.

У документах квітневого (1973 р.), травневого і вересневого (1974 р.), травневого (1975 р.) Пленумів ЦК Компартії України, постановою, матеріалах нарад, присвячених стану і перспективам розвитку історичної науки в УРСР в світлі вимог XXIV з'їзду партії, розглядалися актуальні питання і щодо розвитку історико-партійної науки, в тому числі її роль в інтернаціональному вихованні трудящих.

Величезне значення у справі наукової розробки найважливіших проблем історії партії і партійного будівництва мають десятитомне (восьме) видання збірника документів «КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и Пленумов ЦК»¹¹, багатотомна «История Коммунистической партии Советского Союза»¹².

Невичерпним джерелом у справі розвитку історико-партійної науки є видання Повного зібрання творів В. І. Леніна. Наша республіка пер-

⁹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КППС, К., 1967, стор. 60.

¹⁰ Справочник партійного работника. Вып. 8, М., 1968, стор. 245—256.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, т. 1—10, М., 1970—1972 гг.

¹² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1—5, М., 1964—1970 гг.

шою серед інших радянських республік завершила видання творів В. І. Леніна українською мовою. В республіці видано збірник документів «В. І. Ленін про Україну»¹³, «В. І. Ленін і український народ»¹⁴, «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР»¹⁵. Вагомий внесок в загальносоюзну Ленініану є доробка науковців республіки, які видали 35 монографій і 15 збірників статей.

Нині Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС готує збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК». Спільно з Головним Архівним Управлінням при Раді Міністрів УРСР і Інститутом історії АН УРСР розпочата підготовка тритомного збірника документів «Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

Відчутні зрушення відбулися у науковій розробці в історико-партійному плані ленінського вчення в національному питанні, розкриття джерел сили і життєвості ленінської національної політики, показу її історичних досягнень на широкому фоні соціально-економічних перетворень в країні, висвітлення загальних закономірностей в цьому процесі з врахуванням місцевих особливостей. За останні сім років в УРСР видано 350 книг історико-партійного характеру, в яких поряд з висвітленням інших проблем приділяється увага питанням дружби народів, ленінській національній політиці та її втілення в життя на Україні.

В останні роки в республіці з'явилися праці, присвячені узагальненню історичного досвіду КПРС по зміцненню дружби і співробітництва народів СРСР, діяльності партії по інтернаціональному вихованню трудящих. Всього з даної проблематики у 1968—1974 рр. вийшла 31 праця. Нині ці питання досліджують автори 11 монографій, 43 докторських і кандидатських дисертацій. Планується колективна монографія «Комуністична партія — організатор братерського співробітництва народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму». До складу авторського колективу ввійшли вчені й інших братніх республік.

Таким чином, завдяки турботі Комуністичної партії, її Центрального Комітету, повсякденній увазі з боку ЦК Компартії України щодо діяльності суспільствознавців в нашій республіці, як і в інших республіках Радянського Союзу, посилилась увага до вивчення і висвітлення національних відносин, питань пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, інтернаціонального виховання. І це поряд з іншими факторами позитивно позначається на еському процесі формування комуністичної свідомості радянських людей.

Історики республіки разом з іншими суспільствознавцями працюють над втіленням в життя завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС, докладають зусилля до того, щоб роль історико-партійної науки у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, в тому числі у справі інтернаціонального виховання, неухильно зростала. Це завдання з особливою актуальністю постає сьогодні, коли радянські люди прагнуть ознаменувати новими успіхами наближення XXV з'їзду КПРС, з честю завершити дев'яту п'ятирічку.

¹³ В. І. Ленін про Україну, ч. I. П. К., 1969.

¹⁴ В. І. Ленін і український народ, К., 1970.

¹⁵ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР, К., 1972 р.

До 40-річчя стахановського руху

С. М. СИРЦОВА

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК РУХУ НОВАТОРІВ

Побудувавши фундамент соціалістичної економіки, радянські люди під керівництвом Комуністичної партії спрямували свої зусилля на виконання другого п'ятирічного плану — грандіозної програми господарського і культурного розвитку країни.

Здійснення корінних соціально-економічних перетворень в країні, піднесення політичної зрілості та активності трудящих у роки другої п'ятирічки сприяли небаченому розмаху соціалістичного змагання.

Творча ініціатива трудящих, зокрема робітничого класу, породила в ці роки найрізноманітніші форми соціалістичного змагання. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучаючи дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»¹

Рух трудящих за поліпшення якості та зниження собівартості продукції, за рентабельну роботу підприємств доповнився у 1935 р. рухом новаторів за повніше й раціональніше використання виробничого обладнання та кращу організацію праці. Він виник у великому промисловому центрі країни — Донбасі і знаменував собою новий етап у боротьбі за дальше підвищення продуктивності праці в усіх галузях народного господарства. А це, за словами В. І. Леніна, — «найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»². Виникнення руху новаторів, який за ім'ям його зачинателя — донецького шахтаря Олексія Стаханова дістав назву стахановського, стало можливим завдяки тим величезним зрушенням, що відбулися в оснащенні підприємств Донбасу, насамперед шахт, передовою технікою, у забезпеченні їх кваліфікованими кадрами, підвищенні матеріального й культурного рівня шахтарів.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно приділяли увагу Донецькому басейну. Так, у 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанови: у квітні — «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», у травні — «Про організацію управління шахтою, рудником і трестом Донбасу», «Про заробітну плату робітників та інженерно-технічних сил вугільної промисловості Донбасу», в яких викривалися серйозні недоліки, що мали місце в діяльності підприємств цієї галузі, і накреслювалися шляхи до їх подолання³. На виконання цих постанов червневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У розробив конкретні заходи

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35 стор. 189.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 20.

³ Див. КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 91—97; Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 340.

щодо поліпшення роботи вугільної промисловості басейну, зокрема, правильної розстановки комуністів на виробництві, ліквідації плінності кадрів, зрівнялівки в заробітній платні тощо.

У лавах і штреках, де безпосередньо вирішувалася доля плану, було створено партійні групи, а на більшості шахт — запроваджено посади партторгів ЦК ВКП(б). Значно поліпшилося й забезпечення Донбасу кваліфікованими кадрами. Протягом 1933—1934 рр. сюди було направлено понад 13 тис. механізаторів високої кваліфікації. У 1934 р. на шахтах працювало майже втричі більше спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, ніж у 1932 р.

В результаті вжитих заходів працівники вугільної промисловості Донбасу успішно справилися з планом 1934 р. Однак одразу закріпити цього успіху не вдалося, і виробнича програма першого півріччя 1935 р. не була виконана. Це пояснювалося низькою продуктивністю праці шахтарів як наслідку недостатньої механізації відкатки і навалки вугілля, слабого технічного керівництва шахтами, а найбільше — застарілими формами організації праці, що гальмували використання в забої високопродуктивних механізмів.

У зв'язку з цим партійні організації прагнули спрямувати творчу активність робітників на поліпшення організації праці та підвищення її продуктивності, якнайповніше використання можливостей нової техніки. Особливо велика робота щодо цього була проведена на шахті «Центральна — Ірміне» Кадіївського району Ворошиловградської області. Партком шахти усвідомлював, що успішне виконання плану вугледобутку можна забезпечити лише за умови різкого піднесення продуктивності праці вибійника і 23 серпня 1935 р. оголосив про початок загальношахтного змагання представників цієї професії.

Кращий вибійник «Центральної — Ірміне» комсомолец О. Стаханов разом з партторгом шахти К. Г. Петровим і начальником дільниці М. І. Машуровим запропонували новий метод видобутку вугілля, суть якого полягала в диференціації виробничого процесу, в максимальному використанні відбійного молотка. Їх пропозиція була досить простою — розділити обов'язки вибійника і кріпильника. Це й дало небувале зростання продуктивності праці.

У ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. на ознаменування річниці Міжнародного юнацького дня О. Стаханов вирубав за зміну 102 т вугілля, тобто в 14,5 рази більше норми. Це був світовий рекорд продуктивності праці вибійника. 2 вересня повідомлення про рекорд надрукувала газета «Правда». Ім'я донецького шахтаря-новатора стало відоме далеко за межами нашої Батьківщини. В іноземних газетах і журналах з'явилося багато кореспонденцій про перших стахановців. Навіть орган англійських консерваторів газета «Обсервер» змущена була написати: «Нікому невідомий гірник з Донбасу Олексій Стаханов висунувся і став у центрі громадської уваги, перетворившись за кілька днів у національного героя Радянського Союзу. Сотні тисяч людей різних галузей господарства добиваються честі бути в рядах стахановців. Загальне схвалення, яким оточені стахановці, викликане їх героїчними діями на фронті праці, цей героїзм вже встиг привести до колосального зростання виробництва»⁴⁻⁵.

Партійний комітет шахти, надаючи величезного значення починанню Стаханова, вирішив ознаяомити з його методом роботи всіх робітників «Центральної — Ірміне», оголосив масовий похід за високу продуктивність праці, який очолили комуністи і комсомольці.

⁴⁻⁵ Цит. за: О. Г. Стаханов. Життя шахтарське, К., 1973, стор. 104.

У ніч на 4 вересня парторг дільниці, де працював Стаханов, М. Дюканов вирубав за зміну 115 т вугілля, а наступного дня комсомолец Д. Концедалов — 125 т. 19 вересня О. Стаханов перекрив власний рекорд і видобув за зміну 175 т вугілля. Успіхи гірників «Центральної-Ірміне» стали відомі й на інших шахтах Донбасу. Щоденно з'являлися нові й нові послідовники О. Стаханова. Так, 6 вересня вибійник шахти ім. К. Маркса Г. Савченко дав за зміну 151 т, а 11 вересня прославлений вибійник Горлівської шахти № 1, член ЦВК СРСР М. Ізотов вирубав 241 т вугілля, що дорівнювало добовій нормі вуглевидобутку цілої дільниці. Та вже 13 вересня на цій же шахті Ф. Артюховим було досягнуто ще кращого результату — 310 т. Ці рекорди свідчили про невичерпну творчу ініціативу будівників нового суспільства, їх кровну заінтересованість у розвитку продуктивних сил країни, у розквіті її економіки.

Широко розгорнувся рух новаторів і в інших галузях промисловості. Першими послідовниками О. Стаханова серед металургів були енакіївські прокатники, які на домні № 5 у перший же день роботи по-новому перекрили світові рекорди продуктивності праці. Робітники Макіївського металургійного заводу добилися в листопаді 1935 р. коефіцієнта 0,87 при середньому коефіцієнті в СРСР 1,15—1,16 і перевершили показники кращих доменних печей у США⁶.

З'явилися стахановці і в Криворізькому басейні. Бурильник шахти «Першотравнева» М. Тинок запропонував новий метод буріння, який давав можливість перевиконувати виробничу норму майже в 10 разів, а його колега А. Любач, працюючи за власним методом, перевиконував норму у 20 разів⁷.

Рух новаторів розгорнувся й на підприємствах машинобудівної промисловості Радянської України. У Харкові його піонерами були складальник електромеханічного заводу Г. М. Лучников та комсомолец ХТЗ ім. Орджонікідзе М. М. Овечников⁸. Працюючи по-новому, харківські тракторобудівники домоглися того, що через кожні 3 хвилини з конвейера сходить трактор, у той час як за проектом це мало відбуватися лише через 5—6 хвилин⁹.

Аналогічне явище спостерігалось в легкій промисловості, де передовики виробництва — стахановці досягли світових рекордів продуктивності праці. Ініціатор стахановського руху на Київській 4-й взуттєвій фабриці А. Гомулько, працюючи на обтяжці, дав у листопаді 1935 р. 2582 пари, а в грудні — 2840 пар взуття, в той час як на відомій чехословацькій фабриці «Батя» місячна норма виробітку на одного робітника становила 1100 пар.

Зачинателем руху новаторів на залізничному транспорті став машиніст депов'янськ Донецької залізниці П. Ф. Кривонос, який при водінні вантажних поїздів досяг технічної швидкості 46—47 км на годину, вдвічі перевершивши норму¹⁰.

Виникнувши на Україні, стахановський рух могутньою хвилею розлився по всій країні, сприяв зміцненню дружби і творчого співробітництва братніх народів СРСР. Першим стахановцем Москви став фрезерувальник верстатобудівного заводу ім. Орджонікідзе І. Гудов. У Ленінграді заспівувачами нових методів роботи виступили робітники Кіровського заводу, в Карагандинському басейні — передовий гірник

⁶ С. Гершберг. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности, М., 1956, стор. 83.

⁷ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 197.

⁸ «Темп», 24 вересня, 15 жовтня 1935 р.

⁹ Очерки истории Харьковского тракторного завода, Харьков, 1962, стор. 60.

¹⁰ «Гудок», 27 листопада 1935 р.

Т. Куземаєв, на Чіатурських марганцевих рудниках — вибійник В. Самхарадзе, в текстильній промисловості — ткалі вичугської фабрики ім. Ногіна Євдокія і Марія Виноградови та ін.

В авангарді стахановського руху були комуністи. Партиїні організації підприємств допомагали новаторам, підтримували їх творчі починання, узагальнювали досвід передової організації праці. У жовтні — листопаді 1935 р. в найбільших промислових центрах країни було організовано зльоти і наради стахановців за участю керівників підприємств, партійного, профспілкового та комсомольського активу.

Значну роль в узагальненні досвіду роботи і дальшому поширенні новаторського руху відіграла Всесоюзна нарада стахановців промисловості і транспорту, що відбулася в листопаді 1935 р. у Москві: У Кремлі зібралося три тисячі новаторів виробництва, керівники Комуністичної партії, Радянського уряду. Перед учасниками наради виступили зачинателі нового руху О. Г. Стаханов, М. Д. Дюканов, П. Ф. Кривонос, М. О. Ізотов, Ф. Н. Артюхов та багато інших. Всі вони наголошували на необхідності удосконалення організації праці, максимального використання передової техніки, якнайповнішого виявлення наявних резервів. Нарада закликала робітничий клас країни ще ширше розгорнути соціалістичне змагання, підвищувати продуктивність праці, збільшувати випуск та поліпшувати якість промислової продукції, переходити від індивідуальних досягнень до опанування стахановських методів великими виробничими колективами.

Після наради стахановський рух став справді масовим. Партія сприяла його по шляху від рекордів окремих передовиків до колективної високопродуктивної праці. З цією метою почали проводитися «стахановські зміни» і «стахановські доби».

30 листопада 1935 р. на шахті ім. Дзержинського тресту «Артемвугілля» вперше в Донбасі за методом О. Стаханова працювала вся перша зміна. Вона одна виконала добову програму шахти. Донецький обком КП(б)У, високо оцінюючи цей успіх, запропонував перейти від «стахановських змін» до «стахановської шахти»¹¹. 6 грудня на горлівській «Кочегарці» вперше було проведено «стахановську добу», протягом якої замість передбачених планом 3600 т вугілля шахтарі видобули 4825 т¹².

Широке розгортання стахановського руху в країні у вересні — грудні 1935 р. дало змогу досягти значних успіхів у всіх галузях промисловості і на транспорті, значно збільшити випуск продукції, виконати і перевиконати річні завдання. Так, шахта «Центральна-Ірміне», яка I—III квартали закінчила із значним відставанням, вже 13 грудня 1935 р. достроково виконала збільшений річний план і дала країні 356 тис. т вугілля, на 20 тис. т більше, ніж за весь попередній рік. Те, на що раніше затрачалися роки, завдяки новаторським методам роботи було досягнуто за кілька місяців. Якщо протягом 1933—1934 рр. і восьми місяців 1935 р. середньодобовий видобуток вугілля на шахті зріс на 369 т, то лише з вересня по грудень 1935 р. — більше, ніж на 400 т¹³. 24 грудня 1935 р. колектив передової шахти видав на-гора 1802 т вугілля, що майже вдвоє перевищувало середньодобовий видобуток у серпні¹⁴.

Загалом же вугільна промисловість Донбасу за останній квартал 1935 р. при тій же кількості робітників збільшила щомісячний видобу-

¹¹ «За індустріалізацію», 2 грудня 1935 р.; «Правда», 25 грудня 1935 р.

¹² «За індустріалізацію», 8 грудня 1935 р.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 479, арк. 203.

¹⁴ «Штурмова», 25 грудня 1935 р.

ток вугілля на 1625 тис. т¹⁵, а середньодобовий — з 90 тис. т у квітні 1933 р. до 200 тис. т у грудні 1935 р.¹⁶. Такого добового вуглевидобутку Донбас не знав за всю свою історію.

Великих успіхів було досягнуто і в інших галузях народного господарства. Так, металурги України виконали річний план виробництва сталі й прокату вже 13 грудня, а гірники Кривбасу 21 грудня 1935 р. почали працювати в рахунок наступної п'ятирічки. Завдяки поширенню стахановських методів праці значно поліпшився стан справ у місцевій промисловості республіки. Якщо в першому кварталі 1935 р. виробничий план у цій галузі було виконано на 97,4%, у другому — на 95,5%, у третьому — на 94,8%, то в четвертому кварталі, коли на повну силу розгорнувся рух новаторів — на 105,9%, що в свою чергу, забезпечило виконання плану року в цілому по випуску продукції на 104,2%, по зростанню продуктивності праці — на 100,9%. Собівартість продукції знизилася на 4,9% замість запланованих 2,6%¹⁷. Разом з тим, у розгортанні стахановського руху були й окремі труднощі, які певною мірою стримували його.

З переходом на роботу по-новому стало очевидним, що існуючі у промисловості норми виробітку, запроваджені, в основному, в 1933 р. і розраховані на робітників, які слабо володіли технікою, не відповідали зрослому рівню механізації та підготовки висококваліфікованих кадрів. Значно заниженими виявились і проектні потужності нових промислових підприємств. Стримувало розвиток стахановського руху й те, що на промислових підприємствах не всі виробничі процеси були однаково механізовані, відчувалися перебої в постачанні сировини і матеріалів. Рух новаторів не завжди діставав належну підтримку в господарників.

Грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б), розглянувши роботу промисловості і транспорту у зв'язку із стахановським рухом, накреслив широкую програму її перебудови¹⁸.

Відповідно до рішень Пленуму було переглянуто застарілі технічні норми і проектні потужності, вжито заходів до розгортання технічного навчання робітників, зокрема до масового оволодіння нормами технічному на виробництві. Пленум закликав партійні, профспілкові та комсомольські організації всіляко сприяти рухові новаторів, докласти всіх зусиль до того, щоб допомогти господарникам та інженерно-технічним працівникам не тільки включитися в стахановський рух, а й очолити його. Рішення пленуму відіграли велику роль у дальшому поширенні новаторських методів праці, в успішному виконанні завдань другого п'ятирічного плану.

Керуючись цими рішеннями, Центральний Комітет КП(б)У зобов'язав партійні організації республіки поліпшити керівництво рухом новаторів, постійно допомагати передовикам виробництва, посилити масово-політичну та виховну роботу.

Підсумки роботи грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) були широко обговорені у виробничих колективах республіки. Шахтарі і металурги, машинобудівники і залізничники, працівники всіх галузей промисловості вносили цінні пропозиції щодо поліпшення роботи підприємств, підвищення продуктивності праці. Рішення партії були в центрі уваги Вседонецького зльоту стахановців — майстрів видобутку вугілля, що

¹⁵ «За індустріалізацію», 11 січня 1936 р.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 479, арк. 203.

¹⁷ Там же, спр. 464, арк. 77—78.

¹⁸ Див. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, т. 5, стор. 231—243.

проходив у січні 1936 р. в Донецьку. Зліт закликав робітників оволодівати технічними знаннями, взяти активну участь у перегляді норм виробітку¹⁹.

Щоб визначити, якими мають бути виробничі потужності підприємств і норми виробітку кожного робітника, на початку 1936 р. були скликані конференції представників різних галузей промисловості. Вони всебічно обговорили розроблені за участю партійних, профспілкових і господарських керівників, представників науково-дослідних установ та новаторів виробництва організаційно-технічні заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, удосконалення її організації. Було переглянуто виробничі потужності кожного підприємства, встановлено нові, на 35—45% вищі за попередні, норми виробітку для робітників усіх галузей промисловості. Переважна більшість робітників республіки вітала цей захід, розуміючи, що він сприятиме піднесенню продуктивності праці. У Дніпропетровській області, наприклад, вже на березень 1936 р. 70% робітників промислових підприємств перевиконували нові норми²⁰.

Процес освоєння нових норм виробітку супроводжувався масовим громадським оглядом організації виробництва, сприяв докорінному поліпшенню господарського керівництва, повнішому й раціональнішому використанню нової техніки та передового досвіду. Результати цієї роботи були разючими — продуктивність праці в промисловості України за другу п'ятирічку зросла на 82%²¹.

Виконуючи настанови грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) про технічне навчання виробничників, партійні організації спільно з господарськими керівниками, профспілковим та комсомольським активом створили широку мережу різноманітних курсів, де робітники могли оволодівати технічними знаннями без відриву від виробництва. На промислових підприємствах діяли курси технімуму першого ступеня і підвищеного типу, стахановські три- і чотиримісячні школи, дворічні курси майстрів соціалістичної праці.

Характерною особливістю масового технічного навчання в той час було активне залучення до нього стахановців. Вони ділилися із слухачами курсів і шкіл досвідом роботи, працювали інструкторами передових методів організації праці. Уперше в країні інститут інструкторів стахановських методів був запроваджений у 1936 р. в Донбасі. Інструкторами працювали О. Стаханов, М. Ізотов, І. Молостов та інші новатори, яких направляли на відстаючі шахти для передачі там свого досвіду.

Питання культурно-технічного рівня робітників постійно перебували в центрі уваги партійних організацій республіки. Так, у травні 1936 р. Оргбюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан технічного навчання на підприємствах місцевої промисловості УРСР, зобов'язало всі міські, районні і первинні партійні організації взяти справу технічного навчання — однієї з вирішальних умов розгортання стахановського руху — під свій повсякденний контроль²².

Завдяки величезній роботі, проведеній у цьому напрямі, лише в першій половині 1936 р. норми технімуму склали 30,5 тис. шахтарів Донбасу, а держтехекзамен — більше 33 тис. чол.²³ На Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча протягом 1937 р. близько

¹⁹ Экономическая жизнь в СССР, кн. 1, М., 1967, стор. 287.

²⁰ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 2248, оп. 1, спр. 18, арк. 13.

²¹ Розвиток народного господарства УРСР, т. 1, К., 1967, стор. 405.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4702, арк. 129.

²³ Там же, спр. 5164, арк. 308.

9 тис. робітників закінчили курси техмінімуму і стахановські школи²⁴. Загалом за роки другої п'ятирічки підвищили кваліфікацію понад $\frac{3}{4}$ промислових робітників республіки²⁵.

Після грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) на новий ступінь піднялася виробнича активність і творча ініціатива робітничого класу. Наслідуючи приклад передових шахт Донбасу, багато промислових підприємств проводили «стахановські доби», а згодом «п'ятиденки», «декади», «місяці». У січні — лютому 1936 р. перший на Україні «стахановський місяць» провели робітники шахти «Капітальна» тресту «Макіїввугілля». Передовий колектив виконав місячний план на п'ять днів раніше строку²⁶. У січні 1936 р. в Донбасі налічувалося близько 15 тис. стахановців, які систематично давали по дві і більше норм²⁷.

В авангарді боротьби за піднесення економіки і культури Радянської країни поряд з комуністами йшли вихованці Ленінського комсомолу. Високими виробничими показниками зустріла молодь республіки Х з'їзд ВЛКСМ і ІХ з'їзд ЛКСМУ (квітень 1936 р.). У ці дні в Донецькому басейні 7,5 тис. комсомольців-шахтарів працювали по-стахановськи, виконуючи по дві — три норми. 12 тис. стахановців налічував у своїх лавах комсомол Дніпропетровщини. На промислових підприємствах столиці Радянської України — Києва — 2,3 тис. комсомольців і несоюзної молоді працювали за методом О. Стаханова²⁸.

У вересні 1936 р. розпочалося соціалістичне змагання між металургами Донбасу і Придніпров'я за щодобову виплавку 60 тис. т сталі і виробництво 45 тис. т прокату²⁹. Партійні організації мобілізували колективи металургійних підприємств на виконання соціалістичних зобов'язань, розгорнули велику політико-масову роботу. Так, партком Макіївського металургійного заводу ім. Ілліча організував у всіх цехах обговорення умов соціалістичного змагання. 17 вересня на підприємстві було проведено єдиний партдень з питання авангардної ролі комуністів у боротьбі за виконання взятих соціалістичних зобов'язань, а 20 вересня — загальнозаводський зліт стахановців і ударників. Всі бригади і цехи уклали між собою соціалістичні договори. Було випущено кілька тисяч листівок, в яких конкретно вказувалось, якою має бути продуктивність кожного агрегату, кожної зміни, щоб успішно виконати взяті заводом зобов'язання. Щоп'ятиденки випускався спеціальний бюлетень, у якому підбивалися підсумки роботи бригад і цехів³⁰. В ході соціалістичного змагання зростала творча ініціатива працівників металургійної промисловості. Борючись за виконання своїх зобов'язань, сталевар Маріупольського заводу ім. Ілліча Макар Мазай 14 жовтня 1936 р. за 6 год. 50 хв. зварив плавку в 103,5 т і зняв 13,62 т сталі з квадратного метра площі поду. Такої високої продуктивності не знала в той час світова металургія. Через газету «Правда» М. Мазай звернувся до сталеварів Радянського Союзу із закликом організувати змагання за найвище знімання сталі з кожного квадратного метра поду печі³¹, який знайшов гарячу підтримку у всіх металургійних центрах країни.

²⁴ «Вісті», 29 квітня 1938 р.

²⁵ М. В. Бельская. Повышение культурно-технического уровня рабочих тяжелой промышленности Украины в годы второй пятилетки.— Сборник научных трудов. Вып. XVII, Днепропетровск, 1961, стор. 72.

²⁶ «Комуніст», 17 лютого 1936 р.

²⁷ Экономическая жизнь в СССР, кн. 1, М., 1967, стор. 287.

²⁸ «Комсомолец-активіст», 1936, № 2, стор. 3—4.

²⁹ «Правда», 10 вересня 1936 р.

³⁰ З. Г. Лихолобова. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.), Донецк, 1973, стор. 149.

У жовтні 1936 р., наслідуючи приклад металургів, вугільні трести Донбасу склали договір на соціалістичне змагання за щодобовий видобуток 250 тис. т вугілля і виконання п'ятирічки за 4 роки. Того ж місяця цю ініціативу схвалив пленум Донецького обкому КП(б)У³², що сприяло новому піднесенню соціалістичного змагання серед шахтарів басейну.

1936 р. був вирішальним у виконанні завдань другої п'ятирічки. Він увійшов в історію соціалістичного будівництва як рік безприкладного трудового героїзму всього робітничого класу, небувалого піднесення могутнього руху новаторів виробництва, дальшого розвитку творчої ініціативи трудящих. Чимало підприємств у 1936 р. втілили в життя висунутий робітниками московського верстатобудівного заводу ім. Орджонікідзе лозунг «Виконати другу п'ятирічку за чотири роки!» Значний крок уперед зробила економіка країни, зросла продуктивність праці, збільшився обсяг випуску валової продукції.

Ці досягнення були безпосереднім наслідком широко розгорнутого під керівництвом Комуністичної партії руху новаторів, який за словами великого французького письменника Р. Роллана, став можливим «тільки у справжньому соціалістичному суспільстві, де робітник відчуває себе господарем, а не експлуатованим, де він працює не для збагачення ворожого йому класу, вся турбота якого — витягти з робітника найбільше зиску, а для всього суспільства, де робітник по праву займає перше місце. Це почуття гідності і гордості справді захоплює»³³.

Отже, значення стахановського руху полягало в тому, що він був результатом високої політичної зрілості робітничого класу, допоміг виявити величезні внутрішні резерви промисловості, зумовив корінний перегляд застарілих норм, став могутнім фактором підвищення продуктивності праці і ознаменував початок нового етапу в культурно-технічному зростанні трудящих.

³¹ «Правда», 17, 24 жовтня 1936 р.

³² «Правда», 14 жовтня 1936 р.; ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5165, арк. 255.

³³Цит. за: О. Г. Стаханов. Життя шахтарське, К., 1973, стор. 105.

АНТИНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

При визначенні суті війни, підкреслював В. І. Ленін, завжди необхідно виходити з того, «...який класовий характер війна має, через що ця війна вибухнула, які класи її ведуть, які історичні й історико-економічні умови її викликали»¹. Війна німецького імперіалізму проти нашої країни мала яскраво виражений класовий характер. Вона була протиборством двох протилежних суспільних систем, боротьбою двох ідеологій. «...Війна, нав'язана Радянському Союзові німецьким фашизмом,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — була найбільшим збройним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму, одним з найтяжчих випробувань, будь-коли пережитих нашою Батьківщиною. В цій війні вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії»².

Німецький імперіалізм, керуючись людиноненависницькою нацистською ідеологічною доктриною, намагався ліквідувати державу робітників і селян, перетворити її на свою колонію, а народи Радянського Союзу — майже повністю знищити. Частину населення планувалося зігнати з його спокопвічних земель, опіменити і перетворити на рабів гітлерівського рейху. Для здійснення цієї мети німецькі імперіалісти створили агресивний блок фашистських держав. Допоміжним механізмом цього блоку були екстремістські, антикомуністичні формування, які нацисти створили у багатьох країнах Заходу. Його складовою частиною були закордонні емігрантські угруповання троцькістів, есерів, буржуазних націоналістів, які втекли з нашої країни після Великої Жовтневої соціалістичної революції і до початку Великої Вітчизняної війни перебували за кордоном, намагаючись звідти під керівництвом імперіалістичних розвідок проводити антирадянську підривну роботу.

Для деморалізації і розкладу тилу країн, проти яких гітлерівці готували агресію, вони активно використовували учасників так званої «п'ятої колони». Сам термін «п'ята колони», як відомо, виник у вогні жорстоких класових битв, що проходили в республіканській Іспанії у період національно-революційної війни іспанського народу 1936—1939 рр. проти міжнародного фашизму. Спочатку він означав фашистське підпілля, яке складалося із зрадників, що діяли в обложеному за колотниками Мадриді. Пізніше, в ході підривних акцій, здійснюваних спеціальними службами фашистської Німеччини в роки другої світової війни, цей термін набув ширшого значення. Він став прозивним для позначення імперіалістичної агентури, груп зрадників, які перебували на утриманні фашистських держав і використовувалися ними для диверсій і розкладу тилу тієї чи іншої країни. «Ми, — говорив Гітлер, —

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 76.

² «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

завдамо удару після того, як повністю деморалізуємо ворога зсередини».

Нацистські спецслужби неодноразово намагалися створити в Радянському Союзі із жалюгідних залишків експлуататорських класів, есерів, троцькістів, бухаринців, буржуазних націоналістів «п'яту колону». Проте їх спроби були марними. Це визнавали навіть реакційні буржуазні історики. «До початку війни з Росією німецька розвідувальна служба значною мірою розраховувала на «п'яту колону»,— писав англійський військовий історик Дж. Ф. С. Фуллер. — Але в Росії, хоча й були незадоволені, «п'ятої колони» не було»³.

Морально-політична єдність радянського суспільства, відданість трудящих нашої країни Комуністичній партії і Радянській державі, їх висока свідомість і революційна пильність, ненависть до класових ворогів, активна діяльність органів державної безпеки привели до провалу планів фашистських агресорів. «Фашизм,— писав відомий англійський історик-марксист Р. Палм Датт,— хвалився тим, що він має свою «п'яту колону» в кожній країні. Досвід війни показав, що це дійсно так. У кожній країні, окупованій фашистами, за винятком Радянського Союзу, були свої квіслінги. І, однак, хоч у жодній країні фашизм не концентрував свої зусилля щодо створення «п'ятої колони» так, як у Радянському Союзі — країні соціалізму, яку він мріяв захопити і яка була головною метою його агресивних планів, тільки в Радянському Союзі фашисти зазнали невдачі... Якщо у всіх інших окупованих країнах Європи гітлерівці змогли знайти керівні фігури (петенів, лавалей, квіслінгів і т. п.) для того, щоб створити слухняні колабораціоністські уряди, то на окуповану радянську територію фашисти були змушені ввозити квіслінгів з числа керівників білогвардійської еміграції, які втекли 18—20 років тому...»⁴.

При проведенні підривної діяльності проти Радянського Союзу напередодні війни нацисти змушені були використовувати в основному шпигунів, диверсантів і терористів з числа антирадянських емігрантських елементів, зокрема українських буржуазних націоналістів, що знайшли собі притулок на території гітлерівського рейху і країн, окупованих фашистами.

Перед нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз до кордонів нашої країни було перекинуто всю фашистську нечисть, готову в будь-який момент вчинити найлютіші злочини проти радянського народу, проти соціалістичної держави. Всі підривні антирадянські організації українських буржуазних націоналістів були сконцентровані головним чином на території так званого «генерал-губернаторства» і «протекторату Чехії та Моравії». Зокрема, в окупованому Кракові опинилися націоналістичні запродавці з організації українських націоналістів (ОУН). Варшава стала центром зосередження петлюрівської контрреволюції — прибічників так званої «Української народної республіки». У «генерал-губернаторство» і на територію «протекторату» перебазувалися з Німеччини й основні кадри гетьманців на чолі з П. Скоропадським. Все це створювало сприятливі умови для нацистських спеціальних служб щодо використання націоналістичних кадрів у підривній антирадянській діяльності.

Кожному агресивному нападу гітлерівської армії передувала активна диверсійно-терористична і шпигунська діяльність фашистської

³ Дж. Ф. С. Фуллер. Вторая мировая война, М., 1956, стор. 163.

⁴ Р. Палм Датт. Интернационал. Очерк истории коммунистического движения. 1848—1963 М., 1966, стор. 241—242.

агентури. Саботаж і диверсії, шпигунство і терор нацисти вважали законними методами боротьби і тому заздалегідь готували для цього відповідні кадри.

Наприклад, на території «генерал-губернаторства» і «протекторату» напередодні війни було створено ряд шпигунсько-диверсійних курсів і шкіл, в яких навчалися члени українських буржуазно-націоналістичних організацій. Такі школи і курси працювали, зокрема, в Кракові, Пештянах (Словаччина), Криниці, Барвінську, Дуклі, Закопане, Камениці та інших населених пунктах⁵. У прикордонній смузі «генерал-губернаторства» було споруджено склади зброї і боєприпасів, антирадянської літератури для підривних груп, які засилали до Радянського Союзу. З місцевих жителів прикордонних сіл вербували зв'язківців, поромників тощо.

Навчені гітлерівцями агенти з числа українських націоналістів поодинокі, а часто й групами переправлялися в нашу країну. Лише з жовтня 1939 р. до грудня 1940 р. на західному кордоні СРСР радянські прикордонники обеззброїли і заарештували більше 5 тис. ворожих агентів⁶. Значна частина затриманих належала до емігрантських буржуазно-націоналістичних формувань.

Всі зусилля ворожої агентури були спрямовані на те, щоб, з одного боку, активізувати шпигунсько-диверсійну роботу в Радянському Союзі, збирати більше розвідувальної інформації про військово-економічний потенціал країни, а з другого, — підготувати і спровокувати на території західних областей УРСР збройне повстання і таким чином штучно створити контрреволюційну ситуацію як привід для втручання фашистської Німеччини у внутрішні справи СРСР.

З наближенням війни постійно наростала й активність німецької розвідки щодо використання українських націоналістів в інтересах гітлерівського рейху. Взимку 1941 р. з оунівців німецька військова розвідка — абвер організувала два диверсійно-терористичних підрозділи — легіони «Нахтігаль» і «Ролланд» — складові частини полку спеціального призначення «Бранденбург». «Нахтігаль» формувався на тренувальній базі абверу в містечку Нойхаммері, а «Ролланд» — на околицях Відня⁷. Водночас із українських націоналістів було збито й інші диверсійні загони. У Варшаві з петлюрівських найманців виник так званий «український легіон». Такий самий петлюрівсько-фашистський підрозділ за прямими вказівками гітлерівців було сформовано в містечку Люхенвальд.

За зразком фашистських військово-диверсійних частин навесні 1941 р. гітлерівські секретні служби створили також «похідні групи ОУН». Це була цивільна допоміжна зграя окупаційного апарату. Члени «похідних груп» просувалися разом з гітлерівськими військами, а згодом залишалися на окупованій території України, де налагоджували діяльність поліцейсько-адміністративних і пропагандистських служб, таким чином допомагаючи нацистам встановлювати «новий» порядок терору і насильства. Напередодні війни ватажки емігрантських націоналістичних організацій розіслали спеціальні директиви, якими мали керуватися українські націоналісти. В одній з них під назвою «Боротьба і діяльність ОУН під час війни», зокрема, вказувалося, що фа-

⁵ К. Дмитрук. Безбатченки, Львів, 1974. стор. 78—79.

⁶ Пограничные войска СССР. 1939—июнь 1941. Сборник документов и материалов, М., 1970, стор. 17.

⁷ В. Замлинський. Тавровані презирством народу, К., 1974, стор. 24.

шизм є природженим союзником українського націоналізму⁸. «Союзник,— говорилося далі в директиві,— повинен побачити і визнати наші організаторські талапти, зрозуміти наочну вигоду, яку він може одержати від нашої діяльності». Націоналістичні верховоди весь час мріяли про окупацію Радянської України фашистськими військами. Тому вони вимагали від рядових українських націоналістів лояльно ставитися до окупантів.

У своїй директиві оунівці штучно ділили населення України на кілька груп. Одних вони вважали «лояльними», інших — «ворожими». До останніх включали всіх росіян, поляків та євреїв. Їх пропонувалося «знищувати», «особливо тих, хто захищатиме радянський лад». Особлива увага приділялася знищенню інтелігенції «ворожих» національних груп. «Винищувати головне інтелігенцію,— вказувалося в директиві,— не допускати її до ніяких урядів і взагалі унеможливлувати продукування інтелігенції, щобто доступ до шкіл і т. д. Т. зв. польських селян... насильно асимілювати. Керівників винищувати. Жидів ізолювати, поусувати з урядів, тим більше москалів і поляків. Ліквідувати за найменші провини... Наша влада повинна бути страшною»⁹.

Після вторгнення фашистських загарбників у межі нашої країни весь підривний нацистський механізм було приведено у дію. На радянську територію разом з гітлерівською армією рушила націоналістична колабораціоністська зграя. До складу передових частин фашистських військ входили легіони «Нахтігаль» і «Ролланд», «похідні групи ОУН», вся емігрантська націоналістична потолоч.

Мерзенні залишки українських націоналістів, які перебували в західних областях УРСР, докладали максимум зусиль для того, щоб розгорнути широку підривну діяльність у тилу радянських військ. Вони збирали шпигунську інформацію і передавали її фашистам, здійснювали диверсійні та терористичні акти, перешкоджали евакуації у тил людей, промислового устаткування і матеріальних цінностей, повідомляли німецьких льотчиків про місцезнаходження оборонних і промислових об'єктів. Переодягнені у форму військовослужбовців Червоної Армії націоналісти напали на невеликі підрозділи радянських військ, транспорти тощо¹⁰.

У перші ж дні окупації у всіх населених пунктах західних областей УРСР українські націоналісти під керівництвом гітлерівців учиняли жорстокі розправи над мирним населенням, вбиваючи або вирізуючи сотні невинних людей. Так, у складі «Нахтігалья» діяло кілька спеціальних команд, які мали знищувати партійних і радянських працівників, представників наукової інтелігенції, осіб польської та єврейської національності. Фашистські бандити з «чорними списками», складеними націоналістами, їздили на вказані адреси, заарештовували свої жертви і відправляли їх до в'язниць або концентраційних таборів. Під приводом «втечі» головорізи часто розправлялися з ними на місці. Так, під час кривавих акцій у Львові в липні 1941 р. варвари з «Нахтігалья» знищили велику групу відомих учених, зокрема професорів К. Бартеля, Т. Бой-Желенського, Ломницького, висококваліфікованих лікарів Т. Островського, Р. Ренцького, Г. Гіляровича. Масовими розстрілами і

⁸ Щодо цього «союзу» Д. З. Мануїльський з сарказмом говорив: «Союз українських націоналістів з фашистською Німеччиною — це союз пацюка з удавом. Їх об'єднує тільки хижацька натура. Адаже відомо, які «союзні» відносини можуть бути між пацюком і удавом» (Д. З. Мануїльський. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, Львів, 1945, стор. 27).

⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 3633, оп. 2, спр. 1.

¹⁰ В. Замлинський. Назв. праця, стор. 32—33.

насильствами позначено шлях цього кривавого загону гітлерівської розвідки. У Золочеві і Сатапові, Тернополі і Юзвині, Михалполі і Вінниці фашистсько-оупівські карателі залишили багато слідів своїх мерзенних злочинів¹¹. Криваві злодіяння чинили гітлерівські найманці з легіонів «Нахтігаль» і «Ролланд» і в окупованій фашистами Білорусії, куди вони були кинуті для каральних експедицій у складі об'єднаного поліцейського «щуцманшафтбатальйону-201»¹².

Тисячі радянських людей стали жертвами націоналістичного розбою петлюрівських банд так званої «Поліської січі», що розміщувалися в перші місяці війни у Ровенській та Житомирській областях. Ці банди на чолі з петлюрівцем Боровцем (кличка «Тарас Бульба») гітлерівці використовували в 1941—1942 рр. для каральних експедицій. Вони прочісували ліси та болота і вбивали радянських патріотів, які потрапляли до їх рук¹³.

Злочинні методи абверівських найманців копіювали диверсанти з «похідних груп ОУН». В зв'язку з окупацією західних областей УРСР українські націоналісти з «похідних груп» влаштовували там маніфестації, урочисті зборища, молебні, на які запрошували представників фашистської партії, гестапо, СД, гітлерівського командування. У виданій в той час інструкції для так званих обласних керівників ОУН пропонувалося організувати спеціальні походи, свята і збори на міських та сільських площах. «На свята, — вказувалося у цьому документі, — необхідно обов'язково запрошувати представників німецьких властей і армії, якщо такі є в окрузі. На цих зборах обов'язково приймати резолюції з подякою фюрерові... за допомогу у визволенні». Такі свята і маніфестації, як правило, супроводжувалися шаленою антирадянською пропагандою, вбивствами, актами сваволі. Під прикриттям «політичних» мотивів нерідко зводилися рахунки з неугодами людьми.

За вказівкою фашистських айнзацкоманд, органів гестапо і СД буржуазні націоналісти створювали в окупованих областях України адміністративні служби, поліцейські органи, біржі праці та інші допоміжні відомства. У звіті під назвою «Громадська робота українського націоналізму над Дніпром», який у 1942 р. націоналісти надіслали в Берлін сподвижнику Гітлера А. Розенбергу, вказувалося: «На території всієї України організовано обласні, де вони були допущені німецьким командуванням, районні і міські управи. В селах створено управи, організації сільських общин з старостами на чолі». Саме ці органи допомагали фашистам конфіскувати продовольство у населення, вивозити на каторжні роботи до Німеччини радянських громадян, насаджувати виснажливу примусову працю на промислових підприємствах та в сільському господарстві.

Гітлерівці реставрували на Україні жорстоку систему експлуатації, відновили інститут приватної власності. Українські націоналісти вважали, що й вони внесли свій вклад у цю справу. «Положено основи під приватний промисел і торгівлю у формі акційних та індивідуальних підприємств і крамниць, — доповідали вони Розенбергу. — Поставлено ряд банків та установ кредиту. У зв'язку з органами адміністрації поставлено на території майже всієї України поліцію». Німецько-українська поліція, як відомо, стояла на сторожі кривавого нацист-

¹¹ Кривавые злодеяния Оберлендера. Отчет о пресс-конференции для журналистов в Москве. 5 апреля 1960 г. М., 1960, стор. 5—7, 13—14.

¹² С. Т. Даниленко. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка), К., 1970, стор. 245.

¹³ Война в тылу врага. I выпуск. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1974, стор. 411.

ського «нового» порядку, була знярядям знущань, катувань і знищення радянських людей.

Розпочинаючи війну проти Радянського Союзу, гітлерівська верхівка розраховувала, що після першого серйозного удару і невдач Червоної Армії між робітниками і селянами Радянського Союзу розпочнуться конфлікти, виникне міжнаціональна ворожнеча, в країні спалахнуть повстання, і вона розпадеться як картковий будиночок.

На реалізацію цих безпідставних розрахунків, особливо на першому етапі війни, було спрямовано більшість акцій так званої психологічної війни. Велике значення при цьому надавалося пропаганді. «Місце артилерійської підготовки перед атакою піхоти, — говорив Гітлер, — займе пропаганда, яка зламає ворога психологічно раніше, ніж взагалі будуть введені у дію армії». Для дезорганізації легковірних і створення відповідних ілюзій було поширено міфи про те, що нацистська Німеччина нібито далека від «приписуваних їй загарбницьких намірів», що її політичні лідери буцімто тільки і дбають про «свободу» народів СРСР, їх «державну самостійність» і «незалежність», «визволення від більшовизму» і т. д.

Активно поширювала такі міфи гітлерівська агентура. Діяльність українських буржуазних націоналістів була складовою частиною фашистських акцій психологічної війни. 30 червня 1941 р., у перший день окупації Львова, націоналісти за вказівкою гітлерівців організували зборище і проголосили на ньому так званий «акт» про «самостійність» Західної України і створення профашистського маріонеткового уряду — крайового правління. В цьому документі вони відверто заявляли, що створювана «українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі», і що «українська армія... буде боротися далі з союзною німецькою армією... за... новий лад у цілому світі».

Психологічною обробкою населення окупованих районів займалися не тільки націоналісти, а й керівники уніатської та автокефальної церков. Про це свідчить хоча б звернення митрополита уніатської церкви А. Шептицького до духовництва і віруючих і так зване «Архипастирське послання» голови української автокефальної церкви Полікарпа, опубліковані в перші дні фашистської окупації. Шептицький закликав віруючих «до вдячності для бога, вірності для його церкви і послуху для влади». «Побідонсну німецьку армію, — писав уніатський митрополит, — ...вітаємо з радістю і вдячністю за освободження від ворога»¹⁴⁻¹⁵. «Велике боже милосердя і справедливість спустилися на нас, — повторяв слідом за Шептицьким Полікарп. — У цю радісну велику хвилину... український народ з наболілої душі шле молитву вдячності всевишньому за своє визволення від більшовицької влади...», «Сталося те, у що ми глибоко вірили»¹⁶.

Пропагандистська фашистська спрямованість цих злочинних документів українських буржуазних націоналістів і церковників для окупантів була незаперечною. Їх мета полягала в тому, щоб дати українському населенню західних областей УРСР абсолютно неправильне уявлення про плани нацистів щодо колонізації нашої країни і поневолення її населення, внести елементи дезорганізації серед червоноармійців. Окупанти і націоналісти робили все можливе, щоб розповсюдити

¹⁴⁻¹⁵ Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1968, стор. 300—301.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 57.

ці писання серед населення прифронтових районів, особового складу Радянських Збройних Сил. Львівська радіостанція неодноразово передавала їх повні тексти і скорочений зміст, намагаючись вплинути на психологію слухачів, насамперед у радянському тилу.

Прикриваючись іменем батьківщини, бога і церкви, українські буржуазні націоналісти і церковники марно силкувалися підірвати морально-політичну єдність радянських людей, бойовий дух народу і його збройних сил, посіяти у них сумнів у справедливості Великої Вітчизняної війни. За допомогою друкованої та усної пропаганди ці запродавці намагалися нав'язати населенню окупованих районів свої ідеї, свої критерії.

Ще на першому етапі фашистської агресії проти Радянського Союзу ватажок ОУН Мельник доносив Розенбергу: «Серед українських націоналістів панує погляд, що німецькі й націоналістичні інтереси у Східній Європі — ідентичні... Теперішнє становище вимагає від українських націоналістів якнайактивнішої участі при запровадженні нового порядку на Україні». Одним з першочергових завдань націоналістів Мельник вважав подання допомоги загарбникам в усуненні величезного впливу комуністичної ідеології в народі та його переорієнтації на фашистську Німеччину. Відповідно до націоналістичної доктрини, вказував Мельник, «мусить відбуватися духовне зближення» України з нацистською Німеччиною. Ніхто не зможе цього краще зробити, ніж українські націоналісти, «виховані у душі споріднених до націонал-соціалізму ідей».

Розв'язання цього завдання оунівський ватажок бачив в організації профашинської пропаганди. «Успіхи цієї пропагандистської діяльності, — писав Мельник, — будуть залежати не лише від технічних засобів, а, насамперед, від пропагандистів. Дорогу до серця українців зможуть знайти тільки українські націоналісти, які добре знають душу народу, тому будуть на цій ділянці як ніколи у пригоді». Керівник ОУН переконував Розенберга також у тому, що націоналісти докладуть максимум зусиль для «перевиховання» молоді шляхом «щеплення ідей, які є протилежні комунізму та пролетарському інтернаціоналізму».

В інтересах «нового» порядку Мельник радив фашистському рейхсміністрові негайно вигнати з наукових установ і культурних закладів, а також з шкіл усіх радянських людей і замінити їх націоналістами. Пропозиції ватажка ОУН втілювалися в життя.

Німецько-фашистські загарбники видавали на окупованій території України близько 150 газет, бюлетенів і журналів, створили широку систему радіомовлення. Ключові позиції в цих інформаційних органах належали націоналістам, які зводили наклепи на радянський народ, паплюжили його соціально-політичні завоювання, намагалися очорнити наш образ життя тощо.

Героїчні дії Червоної Армії на першому етапі війни, розгром гітлерівців під Москвою, крах сталінградського угруповання ворога поставили Німеччину на грань катастрофи. У лютому 1943 р. нацистське керівництво оголосило, що розпочинає «тотальну війну» із застосуванням всіх варварських засобів і методів, не рахуючись із загальноприйнятими нормами міжнародного права та моралі. Фашистські верховоди заговорили про те, що вони ніколи не капітулюють і продовжуватимуть війну до переможного кінця. Терористична нацистська диктатура вимагала надзвичайного напруження всіх сил, мобілізації всіх людських і матеріальних ресурсів рейху та його сателітів. Завдання тотальної мобілізації були поставлені і перед нацистською агентурою. На ви-

могу гітлерівської верхівки націоналістичні ватажки створили влітку 1943 р. збройні банди так званої української повстанської армії (УПА) для безпосередньої боротьби проти Радянської країни на фронті і в тилу¹⁷. Головорізи УПА мали виконувати такі завдання: 1) стримувати боротьбу населення західних областей України проти німецько-фашистських загарбників, об'єднувати у своїх бандах українців, незадоволеніх гітлерівською окупацією, і перешкоджати цим самим їх переходу на бік радянських партизанів; 2) під демагогічним лозунгом боротьби «за визволення» спрямувати зброю бандитів УПА проти радянських і польських партизанів, а також проти неукраїнського населення західних областей УРСР і східних районів Польщі; 3) поповнювати каральні німецькі загони, щоб не ослабляли сил вермахту на Східному фронті; 4) локалізувати діяльність радянських партизанських з'єднань на Волині та Ровенщині, позбавивши їх можливості розгортати бойові дії у всіх західних областях; 5) в разі відступу окупантів з України розпочати підривною діяльністю у тилу радянських військ.

З перших днів свого існування банди УПА нападали на радянських розвідників і народних месників, а інколи й на невеликі партизанські загони, охороняли комунікації, по яких фашисти перекидали на фронт живу силу, військову техніку, боеприпаси, продовольство, пальне, чинили звірячі розправи в містах і селах, мешканці яких допомагали радянським патріотам, палили будинки мирних жителів, розкрадали їх майно.

Виконуючи завдання німецько-фашистських окупантів, націоналісти засилали в партизанські з'єднання своїх агентів для збирання шпигунської інформації, здійснення терористичних актів, виявлення місцезнаходження партизанських аеродромів, складів зброї, боеприпасів та іншого військового спорядження, продовольства і медикаментів. В атмосфері тотальної мобілізації фашизму одночасно із створенням банд УПА у квітні 1943 р. нацистські лідери задовольнили також неодноразові прохання ватажків українських націоналістів про формування спеціального з'єднання військ СС. Це рішення фашистських властей не було чимось новим і несподіваним. Адже в той час у складі гітлерівського вермахту вже існував, крім «Нахтігала» і «Ролланда», ряд дрібних підрозділів українських націоналістів. У 1942 р. петлюрівські недобитки організували допоміжну частину вермахту — роту так званого українського визвольного війська (УВВ) чисельністю 200 чол. Спочатку нацисти використовували їх як кухарів, їздових, охоронців військових об'єктів, робітників фабрик працянни білизни, санітарів тощо. Після Сталінградської битви гітлерівці почали створювати окремі підрозділи українських націоналістів (чисельністю не більше батальйону), що діяли в тилу, виконуючи каральні операції. Так, бандити УВВ безцілостували в районі м. Овруча на Житомирщині, беручи участь у боротьбі з народними месниками з'єднання О. М. Сабурова.

Враховуючи ці заслуги українських націоналістів перед рейхом, фюрер дав згоду й на формування дивізії СС «Галичина». Шляхом обману, демагогії й насильства націоналістам і нацистам вдалося за кілька місяців сколотити таку дивізію. У січні 1944 р. вона була направлена на Східний фронт, однак перед цим разом з бандитами УПА брала активну участь у каральних експедиціях проти партизанів Львівщини, Дрогобиччини, Люблінщини. У другій половині липня 1944 р. дивізія СС «Галичина» включена до складу групи ворожих армій «Північна Україна», де мала прикрити 13-й армійський корпус і дати йому

¹⁷ Н. Мюллер. Вермахт и оккупация, М., 1974, стор. 296.

змогу відірватися від частин Червоної Армії, що наступали. Але уже в перші дні боїв фашистські найманці потрапили в оточення в районі м. Броди на Львівщині і були розгромлені¹⁸.

Поповнивши розгромлену дивізію новим гарматним м'ясом, фашисти кинули її на придушення Словацького національного повстання, а згодом окремі підрозділи брали участь також у придушенні Варшавського повстання. У 1945 р. дивізія буржуазно-націоналістичних найманців була переправлена в Югославію для боротьби проти Народно-визвольної армії. Однак і тут її спіткала невдача. Югославські війська добряче пом'яли есесівську горе-дивізію. Її рештки втекли в Австрію і здалися англійським військам.

Участь у безпосередній збройній боротьбі на боці гітлерівської Німеччини, пособництво окупантам у знищенні радянських людей, їх насильницькому вивезенні на каторжні роботи до рейху, грабежі України і зруйнуванні її пам'ятників культури буржуазні націоналісти свідомо розглядали як свій вагомий внесок у справу німецького фашизму. «Історична доля і геополітична дійсність, — писав у той час випісний ватажок ОУН Я. Стецько, — призначили шлях українських націоналістів і німецьких фашистів... Розуміючи те, що ми перемагаємо або падаємо з Німеччиною, яка зараз кривавиться... на широких степах України за спільну справу, стоїмо на становищі повної, яка тільки необхідна для Німеччини, господарської піддержки всіма можливими заходами..., бо тут йде про спільний успіх або неуспіх. Тим більше... величезні жертви, які поносить німецька армія, ми свідомі, мусять знайти рекомпензату (компенсацію, — В. Ч.) для німецького третього рейху. Український націоналізм цю рекомпензату дасть і дає, зобов'язаний дати»¹⁹.

У роки війни загинув кожний шостий житель України. Більше 2 млн. чол. було вивезено на каторгу до Німеччини. Фашистські варвари зруйнували понад 16 тис. промислових підприємств, на яких напередодні війни працювало близько 2,3 млн. робітників, 200 тис. житлових будинків, без ґрунтку залишилося майже 10 млн. чол. Окупанти розграбували на Україні близько 28 тис. колгоспів, приблизно 900 радгоспів і 1300 машинно-тракторних станцій. Тільки прями збитки становили 285 млрд. крб. Ці злодіяння були здійснені з участю і українських буржуазних націоналістів. Навіть німецько-фашистські загарбники були вимушені визнати цей незанеречний факт: «Якби у нас не було таких вірних помічників, як українські буржуазні націоналісти,... ми були б сліпими у цьому чужому краї і не здійснили б стільки злодіянь»²⁰.

Після визволення західних областей УРСР Червоною Армією великі групи українських буржуазних націоналістів ще протягом певного часу тероризували місцеве населення, вбивали радянських активістів, грабували колгоспне майно, проводили шпигунську діяльність. Особливо впертий опір вони чинили соціалістичній перебудові сільського господарства. Їх збройні банди були останнім оплотом останнього експлуататорського класу — куркульства.

Тисячами зв'язків обплутав себе український буржуазний націоналізм з німецьким фашизмом. Нацистські верховоди часто використовували своїх лакуз при проведенні загарбницької політики. Героїчними зусиллями радянського народу та його Збройних Сил під керівни-

¹⁸ С. Т. Даниленко. Назв. праця, стор. 229—233.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3833, оп. 3, спр. 7, арк. 6.

²⁰ «Пограничник», 1959, № 22, стор. 75.

цтвом Комуністичної партії була розгромлена фашистська Німеччина та її сателіти. Було зметено з лиця землі й гітлерівську агентуру — збройне бандитське підпілля, залишене фашистами у західних областях УРСР. Її рештки, що втекли на захід після капітуляції нацистської Німеччини, переметнулися до американо-англійських реакційних кіл. Вони знову перетворилися на один з войовничих загонів міжнародної реакції, зняряддя імперіалістичної політики «холодної війни». Ця жалюгідна купка відщепенців, зрадників, політичних диверсантів й нині продовжує вносити свій вклад у підривні акції міжнародного антикомунізму і антирадянщини. Тому боротьба проти націоналістичних ідей, чужих радянським людям звичаїв і традицій є одним з найважливіших завдань ідеологічної роботи.

Інтереси комуністичного будівництва, як підкреслювалося в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, вимагають підвищення пильності, активізації глибоко аргументованої боротьби проти буржуазної ідеології, зокрема проти ідеології буржуазного націоналізму, класового підходу до оцінки політичних явищ, рішучої відсічі будь-яким підступам наших ідейних ворогів.

Повідомлення

До 70-річчя першої російської революції

СТРАЙКИ СЕЛЯН І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1905—1907 рр.)

І. М. РЕВА

Хоча у цілому історія селянського руху в період першої російської революції вже висвітлена у працях радянських істориків, однак окремі її питання, зокрема роль у ній сільськогосподарського пролетаріату, основною формою боротьби якого були сільськогосподарські страйки, потребують дальшого поглибленого вивчення і уточнення. Актуальність даної проблеми пояснюється тим, що справжній розмах страйкової боротьби на селі у цей час в історичній літературі ще не показано, а відомості, які містяться у багатьох працях, не відповідають дійсності. Так, у книзі А. В. Шестакова «Борьба сельских рабочих в революции 1905—1907 годов» зазначається, що за три роки на Правобережній Україні відбулося 65 сільськогосподарських страйків. М. Н. Шумилов у статті «Движение сельскохозяйственных рабочих в 1905—1907 годах» на основі даних С. Прокоповича¹ дійшов висновку, що в Європейській Росії (без 56 повітів польських губерній) було організовано 362 сільськогосподарських страйки². Безумовно, це дуже приблизна цифра. Значну увагу сільськогосподарським страйкам як одній з форм селянського руху на Україні приділили Ф. Є. Лось, М. Н. Лещенко³ й ряд інших дослідників.

Автор даного повідомлення зосередив свою увагу на деяких недосить повно розкритих аспектах цієї важливої теми.

В. І. Ленін підкреслював, що внаслідок розорення середнього селянства у пореформеній Росії виникло два нових типи сільського населення: «Перший новий тип — сільська буржуазія або заможне селянство... Другий новий тип — сільський пролетаріат, клас *найманих робітників з наділом*. Сюди входить неіміще селянство, в тому числі й зовсім безземельне...»⁴ Лави сільського пролетаріату особливо швидко зростали на Правобережній Україні, де раніше, ніж в інших губерніях, поміщики почали застосовувати нові методи обробки землі. Наявність величезних земельних володінь, зосереджених у руках поміщиків, і значної кількості дешевої робочої сили сприяла швидкому збільшенню посівів цукрових буряків, плантації яких обробляла ціла армія сільськогосподарського пролетаріату. Страшенна бідність, дуже низька

¹ С. Прокопович. Аграрный кризис и мероприятия правительства, М., 1912, стор. 64, 94, 108.

² «Вопросы истории», 1955, № 9, стор. 78.

³ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955, його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 162—163.

заробітної плати, нестерпні умови праці і повне безправ'я визначили спільність інтересів сільських пролетарів, боротьба яких зумовила певні особливості всього селянського руху на Правобережній Україні в 1905—1907 рр.

Слідом за виступами міських робітників у лютому—березні 1905 р. селяни Правобережної України почали рубати поміщицькі ліси, забирати сіно і солому з поміщицьких ланів. А вже наприкінці березня тут прокотилася хвиля сільськогосподарських страйків, які в травні охопили цілі волості і повіти Подільської, Київської та Волинської губерній.

Піднесенню страйкової боротьби селянства сприяли відомості про виступи фабрично-заводського пролетаріату, безпосередні контакти селян з страйкарями міст, а також велика агітаційно-пропагандистська робота більшовиків і представників лівих політичних партій⁵. Так, у квітні 1905 р. начальник Подільського головного жандармського управління зазначав, що «рух селян Подільської губернії проти поміщиків піднятий соціалістичними агітаторами»⁶. Київський губернатор, у свою чергу, повідомляв, що на розгортання селянського руху в губернії, особливо в Канівському, Сквирському і Чигиринському повітах, впливають пропаганда більшовиків і поширення прокламацій⁷.

Перший страйк сільськогосподарських робітників на Правобережній Україні розпочався наприкінці березня 1905 р. в містечку Солобковець Ушицького повіту Подільської губернії і швидко охопив 110 сіл Ушицького, Кам'янецького і Вінницького повітів⁸.

У Волинській губернії селянський рух набрав масового характеру під час розгортання весняних польових робіт. У травні біднота с. Решнівки, що входило до Колоденської вотчини графа Грохольського, вручила орендаторові постанову сходу з вимогою підвищити заробітну плату річному робітникові до 120 крб., поденному на жнивях — до 1 кро.— 1 крб. 20 коп., а до збирання хліба — до 50—75 коп. Цей страйк підтримали мешканці сіл Колодне, Болязубова, Шимковець, Зарудне, Оленківці, Вишковець⁹. Спочатку вони вимагали лише підвищення заробітної плати, але згодом, у ході боротьби, й інших поступок з боку землевласників. Так, 18 червня волинський губернатор писав, що у містечку Білгородці перед страйком селяни збиралися групами по 100—200 чол. і «тихо» просили підвищити заробітну плату, але управляючі «не підвищили, а, навпаки, надіслали в свої і сусідні фільварки вимоги про те, щоб не збільшували плати робітникам і щоб не приймали на роботу за більш високу плату, тому селяни змушені були не дозволити робітникам найматися за меншу плату і розігнали їх»¹⁰.

Хоч губернатор, по суті, визнавав справедливість вимог сільської бідноти, але як представник панівного класу він із задоволенням доповідав, що з 30 травня в Білгородці завдяки вжитим поліцією заходам, зокрема прибуттю дивізіону драгунів і арешту 13 активних учасників страйку, «спокійна течія життя стала відновлюватися»¹¹.

Однак жорстоке придушення виступів в одних селах викликало загострення боротьби в інших. У травні 1905 р. київський губернатор Савич телеграфував у міністерство внутрішніх справ: «Васильківський,

⁵ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, 1905 р., оп. 233, спр. 1800, ч. 22, арк. 4.

⁶ Там же, спр. 2550, ч. 41 (ч. 1), арк. 19.

⁷ Там же, ч. 4, арк. 12.

⁸ Там же, арк. 5; А. В. Шестаков. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России, М., 1924, стор. 142.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 442, 1905 р., оп. 855, спр. 109, арк. 66.

¹⁰ Там же, арк. 107.

¹¹ Там же, арк. 108.

Канівський, Сквирський, Таращанський, Бердичівський повіти повністю, Звенигородський, Черкаський, Київський поки що частково охоплені рухом селян, які вимагають підвищення зарплати. Рух проходить у формі припинення робіт із застосуванням сили — не допускаються до роботи бажачі працювати, місцями також за допомогою сили знімаються з робіт службовці і робітники економії з явно вираженим бажанням домогтися вигнання орендарів, власників з метою оволодіти землею... При арештах призвідників селяни чинять опір військовим командам. Рух швидко поширюється»¹².

Лише у травні 1905 р. на Київщині відбулося 307 сільськогосподарських страйків (не рахуючи повторних), які за повітами губернії розподілялися так: Таращанський — 76, Звенигородський — 44, Канівський — 36, Васильківський — 33, Сквирський — 32, Липовецький — 28, Бердичівський — 21, Київський — 15, Чигиринський — 9, Уманський — 8, Черкаський — 5, Радомишльський — жодного*.

Отже, з 12 повітів губернії одинадцять були охоплені страйковою боротьбою, а в Таращанському, Звенигородському, Канівському та деяких інших сільськогосподарські страйки переросли у загальні виступи сільської бідноти.

Навесні 1905 р., в період найвищого піднесення селянського руху на Київщині, сільськогосподарські страйки становили 93% усіх селянських виступів, влітку — 76,3%, а в цілому за 1905 р. — 69%**.

За розмахом і організованістю страйкова боротьба уже в травні 1905 р. виділялася серед інших форм селянського руху, що відзначали навіть царські чиновники. Так, управляючий мoshногородщенським маетком Балашової виділив три фази страйків, що розпочалися 29 квітня 1905 р. в с. Квітки, а потім охопили й інші села Канівського і Черкаського повітів: перша — пасивний страйк, вимоги підвищити зарплату; друга — активна стадія страйку, коли ніхто не працює, а штрейкбрехерів не допускають до роботи і третя стадія — після підвищення плати, коли всі селяни обох статей самовільно виходять на роботу¹³. Київський губернатор доповідав у міністерство внутрішніх справ, що «ця третя стадія найнебезпечіша. Вона губить урожай і дає підстави селянам думати, що вони можуть робити в економіях що завгодно»¹⁴.

Поряд з вимогами підвищити заробітну плату і поліпшити умови праці страйкарі дедалі рішучіше виступали за наділення селян землею. Наприклад, 18 травня київський губернатор доносив: «Не викликає сумніву, що висування однакових вимог і в однаковій послідовності на території 10 повітів губернії свідчить про те, що заворушення ці не випадкові, а правильно організовані... Ясна мета руху та, щоб поставити поміщицьке господарство в становище неможливості вести його далі і таким чином домогтися переходу власницької землі на тих чи інших умовах до селян: селяни цього не приховують, а заявляють про це відкрито. В деяких місцях, як, наприклад, у м. Кагарлиці Київського повіту, вони, вигнавши шляхом погроз і підкинутих листів всю адміні-

¹² Там же, оп. 233, спр. 2550, ч. 4, арк. 23.

* Підрахунки зроблені на основі документів ЦДАЖР СРСР, ЦДА УРСР, Київського обласного державного архіву, а також названих праць М. Н. Лещенка.

** Прцентне співвідношення страйків до інших форм селянського руху підраховане на основі таблиць, зміщених у праці А. К. Бушика «Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції», стор. 32, 37.

¹³ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 79—80; ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 442, 1905 р., оп. 855, спр. 115, ч. 2, арк. 65 зв.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, оп. 233, спр. 2550, ч. 4, арк. 41.

страцію, замінили її виборними з свого середовища і заявили, що відтепер маєток належить їм»¹⁵.

З розгортанням страйкового руху як однієї з основних форм боротьби сільської бідноти проти експлуататорів дедалі гостріше поставало питання про згуртованість і погодженість дій сільськогосподарського пролетаріату. Сільськогосподарський пролетаріат Правобережної України складався з двох груп — місцевої сільської бідноти, яка працювала в поміщицьких економіях та куркульських господарствах, постійно ведучи непримиренну класову боротьбу з експлуататорами, і сільськогосподарських робітників, які приходили на заробітки з інших місць.

Щоб не допустити підвищення зарплати і змусити місцеву бідноту працювати на кабальних умовах, землевласники наймали робітників з інших сіл, повітів і навіть губерній, виплачуючи їм інколи вищу плату. Це явище набуло настільки масового характеру, що волинський губернатор у червні 1905 р. писав: «У с. Жилінці адміністрація маєтку набрала звички платити робітникам з місцевих селян меншу плату, а зайшлим і стороннім — більшу, що й стало приводом до незадоволення місцевих селян і до страйків робітників»¹⁶, які, поряд з вимогами про підвищення зарплати, рішуче виступали проти прийняття на роботу «чужих» пролетарів.

В умовах жорстокого переслідування і терору сільськогосподарський пролетаріат удосконалював тактику боротьби. Так, 4 липня 1905 р. київський губернатор писав: «Останнім часом селяни змінили спосіб страйків: замість примусового усунення від роботи зайшлих і строкових робітників, щоб домогтися підвищення зарплати, як це вони робили раніше, тепер вони розсилають анонімні листи і особливо таємні депутації в сусідні села, переконують не працювати на поміщицьких ланах і припинити вже розпочаті роботи..., [щоб] таким чином змусити поміщиків задовольнити всі вимоги селян. Таким способом дій особливо виділялися селяни сіл Головки, Триліс і Матвіївки (Чигиринського повіту. — І. П.). Їх підтримали... і селяни тих сіл, де вимоги були частково задоволені і де вже розпочалися роботи. Селяни знову відмовилися працювати і від інших зобов'язань щодо збирання хліба... Внаслідок такого характеру страйків у мене немає зовсім ніяких засобів боротьби з ними, бо змушувати виходити на роботу не можна, іншої ж робочої сили немає...»¹⁷.

Ефективність страйкової боротьби мимоволі визнавав київський губернатор, коли писав, що «всі власники, управляючі маєтками і вся адміністрація економії у паніці... Маєтки залишаються без службовців, худоба — без догляду і корму, цукрові плантації необробленими, і землевласники зазнають дуже великих матеріальних збитків»¹⁸.

Рушійною силою страйкової форми селянського руху був сільськогосподарський пролетаріат — неімуща частина селянства, яка працювала у маєтках, зазнаючи при цьому найбільших утисків з боку землевласників і адміністрації.

Для придушення сільськогосподарських страйків уже в травні 1905 р. київський губернатор пропонував запровадити положення про надзвичайну охорону і просив негайно «направити в губернію вільні кавалерійські частини, переважно козацькі, з інших місць імперії». Крім цього, він намагався узаконити «заходи особливої помсти за участь у рухові — примусове переселення головних призвідників і під-

¹⁵ Там же, ф. 442, оп. 855, спр. 15, ч. 1, арк. 83 зв.

¹⁶ Там же, спр. 109, арк. 107.

¹⁷ Там же, ф. 102, 1905 р., оп. 233, спр. 2550, ч. 4, арк. 77.

¹⁸ Там же, ф. 442, 1905 р., оп. 855, спр. 15, ч. 1, арк. 84.

бурювачів, бо покарання через суд, арешти чи ув'язнення окремих осіб при масових рухах не досягають мети»¹⁹.

У другій половині 1905 р. селяни Правобережної України, продовжуючи страйкову боротьбу, водночас громили або підпалювали маєтки і куркульські володіння.

В боротьбі проти революційних виступів народних мас царський уряд використовував фальшиві обіцянки, дані ним у маніфесті 17 жовтня, і вдався до жорстоких розправ. Так, 17 грудня 1905 р. міністр внутрішніх справ повідомляв, що цар «зволив»: «На постріли війська повинні відповідати пострілами і крушити найменші спроби збройного опору»²⁰. Цю вказівку широко використовували офіцери каральних команд і завжди для виправдання звірячих розправ над беззбройними селянами заявляли, що з патовпу кібито було зроблено 1—2 постріли з револьвера.

У циркулярі губернаторам від 24 грудня 1905 р. управляючий міністерством внутрішніх справ Дурново вказував, що селян, які беруть участь в рухові, слід розглядати «як заколотників і розправлятися з ними як з ворогами суспільного спокою і порядку... При придушенні селянських рухів... і безпорядків щодо економій діяти без будь-якого вагання, рішуче знищувати заколотників [за допомогою] збройної сили без будь-якої пощади...»²¹ Це вже була пряма вказівка на розгортання війни проти народу власної країни.

Особливо жорстоко карали керівників селянського руху, агітаторів і пропагандистів. У «цілком таємному циркулярі» Дурново, надісланому губернаторам 31 грудня 1905 р., зокрема, говорилося: «Підтверджуючи багаторазові свої вказівки, прошу безупинно і неослабно продовжувати найенергійнішим чином переслідувати підбурювачів, які закликають до заколоту і знищення права власності на землю... Дійте в цьому напрямку без будь-яких вагань, не звертайте уваги ні на які бунтівні протести. Не допускати утворення в селах таємних комітетів...»²²

Намагаючись перешкодити новому піднесенню селянського руху, Дурново в циркулярі губернаторам від 10 січня 1906 р. знову вимагав «продовжити систематичну і неухильну чистку сіл від революційних підбурювачів, до якого б звання вони не належали», і зобов'язував «будь-яке свавілля селян, зазіхання їх на чужі землі, ліси, вигони, грабежі, самовільне зняття робітників, опір владі і т. п. заколотницькі дії повинні бути придушені найрішучішими заходами, застосуванням зброї без будь-якої пощади до знищення в крайніх випадках окремих будинків і цілих сіл включно...»²³

У сільськогосподарських страйках царський уряд вбачав ту форму боротьби, яка могла привести до об'єднання виступів міського пролетаріату і селянства. Саме цим пояснювався ряд спеціальних розпоряджень і постанов, спрямованих проти сільськогосподарських страйків. У циркулярі від 12 лютого 1906 р. Дурново попереджував губернаторів, що, за відомостями, які є в нього, «...революційні діячі розпочинають знову з великою енергією підпільну роботу для підготовки навесні збройного повстання і загальних страйків. Пропаганда посилено проводиться серед селян...»²⁴ Губернатори мали посилити репресії проти пропагандистів і агітаторів, щоб не допустити вишикнення такого повстання. 15 квітня 1906 р. були «височайше» затверджені «Правила проти

¹⁹ Там же, арк. 85.

²⁰ Там же, оп. 233, спр. 2610, ч. 1, арк. 109.

²¹ Там же, ф. 102, 1905 р., оп. 233, спр. 1610, ч. 1, арк. 118.

²² Там же, арк. 127.

²³ Там же, арк. 146.

²⁴ Там же, ф. 442, 1905 р., оп. 855, спр. 391, ч. 7, арк. 149—149 зв.

виникнення страйків серед сільських робітників», підготовлені Радою міністрів і Державною радою. Згідно з цими «Правилами», учасників сільськогосподарських страйків чекало чотирирічне ув'язнення у фортеці, за збройний опір військам — позбавлення всіх прав і восьмирічна каторга, а керівників збройного опору — ще суворіше покарання²⁵.

Але ні драконівські закони, ні люті розправи були неспроможні зупинити революційної боротьби селянських мас.

Послідовним захисником інтересів робітничого класу і селянства виступала партія більшовиків. Керуючись рішеннями III з'їзду РСДРП, більшовики розширили масово-політичну роботу на селі, спрямовуючи свої зусилля на викриття антинародної політики буржуазних і дрібнобуржуазних партій, на зміцнення союзу міського пролетаріату й селянства в боротьбі проти поміщиків і самодержавства. В містах і селах поширювалося багато листівок РСДРП, а також праця В. І. Леніна «До сільської бідноти»²⁶.

В 1906 р. розповсюджувачами революційної літератури, агітаторами і керівниками селянського руху часто були представники сільської інтелігенції і передові селяни. Так, з Ушицького повіту повідомляли, що учитель Данилюк і селянин Задорожний — «головні агітатори і організатори селян до страйків і безпорядків», що Данилюк читав селянам прокламації, і в нього виявлено брошуру «Класова боротьба у Франції від 1848 до 1850 р.» К. Маркса тощо²⁷.

Незважаючи на жорстокі переслідування і розправи, навесні 1906 р. відбулося нове піднесення селянського руху. Найбільшого розмаху на Правобережній Україні він досяг під час обробітку плантацій цукрових буряків і збирання хліба. Так, 27 червня подільський губернатор телеграфував у міністерство внутрішніх справ: «Страйк охопив майже всі повіти губернії. Особливо гостро в Ольгопільському, Гайсинському. Вживаю всіх можливих заходів для відновлення порядку»²⁸.

Поряд з вимогами підвищити заробітну плату, як і в 1905 р., сільська біднота виступала за надання їй землі. Київський губернатор зазначав, що з початком польових робіт відновилися страйки сільськогосподарських робітників, які нібито боролися за підвищення заробітної плати, але насправді мали на меті «зробити для великих землевласників неможливим ведення господарства надалі»²⁹.

Враховуючи досвід страйкової боротьби 1905 р., сільськогосподарський пролетаріат ряду сіл і навіть цілих повітів у 1906 р. висував однакові вимоги, дотримуючись єдиної тактики. Київський губернатор, поділяючи страйки на «мирні» і «немирні», тобто із застосуванням сили для припинення робіт в економіях, доповідав, що «при останніх адміністрація має змогу притягувати до відповідальності..., а при пасивних, коли селяни лише не бажають йти на роботу, у адміністрації немає ніяких підстав для втручання...». На запитання губернатора про те, як діяти за таких обставин, департамент поліції радив «запрошувати в губернію зайшлих робітників, число яких завжди буває дуже значним»³⁰. Але в 1906 р. останні дедалі частіше спільно з місцевими пролетарями вели боротьбу проти експлуататорів, і штрейкбрехерів ставало менше.

²⁵ Там же, ф. 102, 1905 р., оп. 233, спр. 2610, ч. 2, арк. 23.

²⁶ М. Н. Леценко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 136—141; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі. Збірник документів, Вінниця, 1956, док. № 131—132.

²⁷ Революційні події 1905—1907 р. на Поділлі, док. № 134.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, 1906 р., оп. 236, спр. 700, ч. 54, арк. 56.

²⁹ Там же, ч. 12, арк. 91.

³⁰ Там же, арк. 91 зв.

Тому 4 липня 1906 р. подільський губернатор Ейлер просив міністерство внутрішніх справ дозволити використовувати на польових роботах піхотні частини, але його пропозиція була відхилена³¹.

За роки революції на Правобережній Україні відбулося 1712 сільськогосподарських страйків. По губерніях вони розподілялися так*:

Роки	Губернії			Разом по губерніях
	Київська	Подільська	Волинська	
1905	415	174	128	717
1906	230	389	226	845
1907	103	21	26	150
Всього	748	584	380	1712

Отже, в 1905 р., на Правобережжі пройшло 717 сільськогосподарських страйків. Незважаючи на криваві репресії, 1906 р. їх кількість збільшилася до 845, вони стали краще організованими, що свідчило про зростання політичної свідомості і згуртованості сільських пролетарів, основна маса яких взяла участь у революційній боротьбі лише в 1906 р.

У 1907 р., за умов особливо жорстоких переслідувань, страйковий рух на Правобережній Україні був ще досить сильним. У Волинській губернії з 1 по 19 травня відбулося 16 виступів селян, зокрема 6 сільськогосподарських страйків³². У Житомирському повіті навесні 1907 р. було організовано 11 сільськогосподарських страйків: селяни чинили рішучий опір загонам карателів, застосовуючи при цьому навіть зброю³³.

Таким чином, Правобережна Україна була одним з найбільших районів революційної боротьби сільськогосподарського пролетаріату — найближчого і найбільш послідовного союзника робітничого класу у буржуазно-демократичній революції. Він виступав не лише за підвищення зарплати, а й прагнув революційним шляхом розв'язати аграрне питання, висував політичні вимоги. В страйковій боротьбі, як і в селянському русі взагалі, сполучалися дві соціальні війни — всього селянства проти класу поміщиків у цілому та сільськогосподарських робітників проти сільських підприємців — куркулів.

В ході революції вдосконалювалася тактика проведення сільськогосподарських страйків, виростили кадри досвідчених революціонерів із селян.

Залученню широких мас селянства до боротьби проти самодержавства сприяла велика агітаційно-масова діяльність більшовиків, які прагнули зміцнити союз робітничого класу і селянства.

Царизм боявся виникнення всенародного збройного повстання, але, як відомо, внаслідок ряду причин воно не відбулося, і революція зазнала поразки. Проте уроки героїчної боротьби робітників і селян не пропали марно. Революція 1905—1907 рр., за визначенням В. І. Леніна, була «генеральною репетицією революції 1917 року».

³¹ Там же, спр. 700, ч. 45, арк. 86.

* Таблицю складено на основі документів ЦДАЖР СРСР, ЦДА УРСР, Київського обласного державного архіву, опублікованих документів і матеріалів, тогочасної періодичної преси. Використано підрахунки і матеріали М. Н. Лещенка, А. К. Буцика та ін.

³² ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 442, оп. 857, спр. 195, арк. 3

³³ Там же, ф. 317, 1907 р., оп. 1, спр. 428, арк. 32—35

В. В. ВОРОВСЬКИЙ — ПУБЛІЦИСТ ТА ІСТОРИК ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТ «ВПЕРЕД» І «ПРОЛЕТАРІЙ»)

Г. І. ГЕРЖОД

Відомий партійний діяч, з когорти головних письменників більшовиків¹, В. В. Воровський був найближчим соратником В. І. Леніна, брав активну участь у роботі центральних більшовицьких органів у 1905 р. — газет «Вперед» і «Пролетарій», відповідальним редактором яких був Володимир Ілліч. Ці газети відіграли видатну роль у зміцненні партії, вели рішучу та послідовну боротьбу проти меншовизму, внесли значний вклад у розробку питань тактики пролетаріату.

Протягом життя В. В. Воровський написав більше 500 статей та інших матеріалів, 39 з них було вміщено у газетах «Вперед» і «Пролетарій»². Вацлав Вацлавович брав активну участь у політичному житті партії, зокрема, у серпні—вересні 1905 р. здійснив подорож по ряду міст Швейцарії та Франції, де виступав з рефератами і пропагував революційну тактику більшовиків, а у жовтні за дорученням В. І. Леніна він виїжджав у Берлін для зустрічі з професором-лібералом М. Рейснером і для переговорів у справах РСДРП з А. Бебелем, К. Каутським і Р. Люксембург³.

У своїх статтях В. В. Воровський висвітлював питання тактики більшовиків у революції та її міжнародне значення, робітничий і профспілковий рух, викривав політику лібералів і меншовиків та ін.

У № 11 «Пролетарія» від 27 липня 1905 р. надруковано статтю, «Уроки життя», в якій В. В. Воровський викривав дворушництво, авантюризм меншовиків, їх неспроможність керувати революційними виступами робітників. Він пропагував тактику більшовиків, спрямовану на збройне повстання.

Однією з провідних тем публіцистики В. В. Воровського — непримиренна боротьба проти меншовиків. У першому номері газети «Вперед» вміщено дві його статті. Одна з них — «Пора кінчити» написана разом з В. І. Леніном. У ній, викриваючи дезорганізаторську діяльність меншовиків, спрямовану проти скликання III з'їзду партії, автори дають чіткий лозунг: «Більшість повинна припинити всі і всякі відносини з дезорганізаторами»⁴.

У статті «Плоди демагогії» («Вперед», № 11 від 23 березня 1905 р.) В. В. Воровський показав внутрішню суть опортунізму, викрив його демагогічні прийоми, за допомогою яких меншовики намагалися ошуквати маси і зробив висновок, що свою хвостиську тактику новоіскривці будують на культурі стихійності. Цю статтю редагував В. І. Ленін і зробив в ній кілька доповнень (в т. ч. про причини суперечки з Плехановим під час обговорення проекту партійної програми), частина яких увійшла в Повне зібрання творів В. І. Леніна під назвою «До історії партійної програми»⁵.

У період найбільшого розмаху революційного руху були затверджені маніфест і положення про вибори до Державної думи. Більшо-

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 267.

² А. К. Белков. В. В. Воровський, М., 1971, стор. 13; В. В. Воровський. Статті та матеріали по вопросам внешней политики, М., 1959, стор. 9. (Там дано 36 статей, але фактично було 39).

³ Н. Пняшев. Воровський, М., 1959, стор. 84.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 189.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 341.

викли будували свою тактику, виходячи з того, що революція перебувала на піднесенні, і, щоб сприяти дальшому розвитку його, висунули і відстоювали активний бойкот Думи, вважаючи головним масову агітацію за збройне повстання проти царизму і створення тимчасового революційного уряду. Меншовики в «Искре» і на конференції в серпні у Києві висловилися проти бойкоту Думи, замінивши лозунг збройного повстання дезорганізуючим закликком до організації «революційного самоврядування». З приводу тактики меншовиків В. В. Воровський виступив на сторінках Центрального Органу партії «Пролетарій» № 23 від 18 жовтня 1905 р. з статтею «Буржуазні «угодовці» і пролетарські революціонери»*. Він показав безпорадність їх тактики, в якій не залишилося нічого революційного. Більшовики, пише автор, повинні викривати цю затію уряду проводити тактику партії — бойкот булігінської думи.

У своїх статтях В. Воровський пропагував ленінські погляди на найважливіші питання політики пролетарської партії у першій російській революції 1905 р. (про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції; шляхи і засоби завоювання демократичної республіки; перспективи переростання буржуазної революції в соціалістичну; ставлення до ліберальної буржуазії; підготовку до збройного повстання, питання війни, миру та революції).

На початок революції в Росії В. В. Воровський відгукнувся рядом статей: «Угода чи революція?», «Останні вісті», «Корабель-вештанець», «Революція і контрреволюція в Росії», в яких, аналізуючи становище, що склалося в країні, широко пропагував більшовицьку ідею, наголошував, що тільки революція, збройне повстання може вивести країну з стану повної анархії, повалити царизм. Слід зазначити, що у статті «Революція і контрреволюція в Росії» В. Воровський використав матеріал, зібраний В. І. Леніним, про політичне становище у Росії в жовтні 1905 р.⁶

Спираючись на досвід міжнародного робітничого руху і боротьбу російського пролетаріату, в матеріалах, вміщених на сторінках «Пролетарія», «Буржуазія та монархія», «Сторінка з історії», «Угода чи революція?» Вацлав Вацлавович показав зростання сили та значення пролетаріату, відмову буржуазії від ідеї демократичної революції, зрадницьку змову її з царизмом. Політичне зворушництво та консерватизм російської буржуазії він яскраво викрив у статті «Всеросійський з'їзд адвокатів», які намагалися демагогічним базіканням відвернути трудящих від революційної боротьби. Висміюючи ганебну резолюцію з'їзду у статті «Гора народила мишу» В. В. Воровський закликав до боротьби проти самодержавства⁷. Оскільки буржуазія неспроможна стати на чолі революції, то боротьбу за здійснення програми демократичної революції веде пролетаріат. «Тільки в тому випадку рішуча перемога російської революції може бути цілком забезпечена, якщо долю її візьме до своїх рук пролетаріат, піднімаючи та приєднуючи до себе селянську масу», — такий висновок зробив В. І. Ленін, дописуючи останній абзац статті Воровського «Сторінка з історії» у «Пролетарії», № 16 від 1 вересня 1905 р.

На укладення Портсмутського мирного договору царського уряду з Японією В. Воровський відгукнувся статтею «Мир та реакція»,

* В первісному варіанті стаття називалася «Ще сторінка з історії», а В. І. Ленін вніс поправку і дав їй нову назву «Буржуазні «угодовці» і пролетарські революціонери».

⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 2, М., 1971, стор. 184.

⁷ «Пролетарій», № 2, 21 травня 1905 р.

в якій виклав точку зору більшовиків, В. І. Леніна в питаннях війни, миру та революції.

На сторінках «Вперед» і «Пролетарія» Вацлав Вацлавович надрукував 11 статей про робітничий та профспілковий рух. Про революційні виступи в Одесі, Москві, Саратові, Вологді йшлося в огляді «Із суспільного життя» («Вперед», № 2). Про становище робітників у Росії розповідалося в матеріалах: «Крихти манчестерського лібералізму», «Ліберальні роботодавці», «Ліберальні принципи і реакційні замашки», «В комісії Коковцева», «Державне страхування робітників»⁸.

У 1906 р. страйки стали найбільш поширеною формою боротьби робітничого класу. Вацлав Вацлавович пише статті, в яких висвітлив історію страйкового руху на Заході, показав переростання економічних страйків у політичні в Росії, викрив суть зубатовщини і підкреслив головну ленінську думку, що страйк — самий звичний спеціально пролетарський прийом у боротьбі робітничого класу⁹.

У статті «Професійний рух і соціал-демократія», надрукованій в № 8 від 4 липня 1905 р., В. В. Воровський писав, що розвиток робітничого руху виробив дві форми організації пролетаріату: профспілки та робітничу політичну партію. Щоб скинути панування капіталу, щоб боротьба пролетаріату була успішною, необхідно поєднувати широку професійну організацію з політичною партією, потрібно, щоб і профспілки і політична партія ясно й чітко знали сферу діяльності профспілок, ті завдання, що стоять перед ними в кожний даний момент. У статті «Перші кроки професійного руху»¹⁰ Вацлав Вацлавович порушив питання про відношення профспілок та партії на прикладі профспілкового статуту, надісланого із Саратова. В одному з параграфів цього статуту профспілкова організація трактувалась як свого роду партійна організація. В. Воровський показав неприпустимість, політичну шкідливість такого отожднення. Більшовики вважали профспілки не партійними, а примикаючими до партії організаціями.

В. Воровський різко критикував тих соціал-демократів, які вступали в профспілки, організовані лібералами. У статті «Ліберальні спілки і соціал-демократія» він писав: «На нас лягає тепер дуже серйозний обов'язок — всіма силами сприяти *партійному* вихованню пролетаріату, згуртуванню передового загону його в справжню політичну партію, *безумовно* не залежну від усіх інших партій, *безумовно* самостійну партію»¹¹.

1 лютого 1905 р. у статті «Вороги та друзі» («Вперед», № 6) В. Воровський зробив огляд зарубіжної преси, показав, як зустріли революцію в Росії реакційні та прогресивні кола за кордоном. Російська революція, писав він у статті «Європейська революція та європейська реакція», завдаючи значного удару по самодержавству, послабила сили світового капіталізму, озброїла міжнародний пролетаріат досвідом класових битв, сприяла його інтернаціональній солідарності, надихнула на боротьбу за своє визволення. «Коли монархи починають радитись таємно від народів, тоді народам залишається тільки дружно готуватися до захисту своїх прав»¹².

У статті «Міжнародне значення російської революції» В. В. Воровський порушив питання про міжнародний вплив революції 1905 р., проводячи ідею гегемонії пролетаріату в ній, зробив далекоглядний ви-

⁸ «Вперед», № 15, 7 квітня 1904 р.; № 13, 22 березня.

⁹ «Пролетарій», № 5, 13 червня 1905 р.

¹⁰ «Пролетарій», № 11, 27 липня 1905 р.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. II, стр. 252.

¹² «Пролетарій», № 13, 9 серпня 1905 р.

сновок, що революція не обмежиться Росією, що вона буде мати велике, загальноєвропейське значення¹³.

Публікації В. Воровського на сторінках цих газет є важливим джерелом з історії першої російської революції.

¹³ «Пролетарий», № 2, 21 травня 1905 р.

До 40-річчя VII конгресу Комінтерну

VII КОНГРЕС КОМІНТЕРНУ І VI КОНГРЕС КІМУ ПРО СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО ФРОНТУ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ МОЛОДІ

В. В. ПРИВАЛОВ

Серед першорядних завдань, поставлених VII конгресом Комінтерну, особливе місце посідає питання про роботу комуністичних партій з молоддю, залучення її до боротьби проти фашизму і війни. У доповідях і виступах учасників конгресу було вказано на необхідність дальшого поліпшення діяльності виконкому Комінтерну у керівництві міжнародним комуністичним рухом молоді.

«Наші комсомольці показали незабутні зразки героїзму в боротьбі проти фашистських насильств і буржуазної реакції»¹, — підкреслював у доповіді Г. Димитров. Між тим, відзначив доповідач, Комінтерн не в повній мірі оцінював величезне значення молоді в боротьбі проти наступу капіталу, проти фашизму і загрози війни. Комуністичні партії капіталістичних країн не завжди враховували особливі економічні, політичні і культурні інтереси молоді. Все це привело до того, що фашистам вдалося перетягнути в деяких країнах, зокрема в Німеччині, частину молоді у свої молодіжні організації. У ряді капіталістичних країн комуністичні спілки діяли відірвано від основної маси молоді, були організаційно слабкими, намагалися копіювати форми і методи роботи комуністичних партій.

У доповіді О. Куусінена «Молодь і боротьба проти фашизму та воєнної небезпеки» всебічно проаналізовано становище в комуністичних спілках молоді, визначено завдання молодіжного руху. Доповідач, зокрема, зупинився на досвіді створення єдиного фронту молоді у Франції. Там фашисти поставили перед французькою молоддю питання про створення «Фронту молодого покоління». У відповідь на це французькі комсомольці пішли до широких мас молоді і, використавши як відправний пункт в своїй агітаційно-пропагандистській роботі уживану фашистами форму постановки питання щодо створення «Фронту молодого покоління», вклали в нього революційний зміст. Цим самим їм вдалося відвоювати юнаків і дівчат на свій бік і скерувати молодіжний рух молоді країни в демократичне русло. «Французькі товариші, — відзначив О. Куусінен, — знайшли ключ до органічного сполучення повсякденних вимог молоді з революційними цілями юнацького руху. Вони зустріли палкий відгук в лавах як соціалістичної, так і республікан-

¹ Г. Димитров. Избранные произведения, т. 1, М., 1957, стор. 426.

ської і католицької молоді, а також на масових зборах безробітного юнацтва»². Комсомол Франції у цій політичній боротьбі з фашистами переміг.

О. Куусінен зупинився на досвіді роботи комсомолу США. Підбиваючи підсумки позитивного досвіду в юнацькому русі, він викрив серйозні недоліки щодо керівництва комуністичних партій КСМ організаціями, закликав їх подавати постійну допомогу юнацькому рухові.

Більшість виступаючих на конгресі підкреслювали необхідність посилити роботу секцій Комінтерну з робітничою молоддю та її організаціями. Секретар ЦК комсомолу Франції Раймонд Гюйо розповів учасникам конгресу про роботу спілки, про становище молодіжного руху в країні. У Франції, відзначив промовець, панувало безробіття, молодь не знала, де прикласти свою енергію. Ця безвихідність породжувала серед юнаків і дівчат ненависть до існуючого ладу. Цим скрутним становищем і скористалися фашисти. Вони вдавалися до різних демагогічних вивертів, зображали себе ворогами фінансової олігархії і промислових монополій. Фашистам вдалося залучити значну частину юнаків і дівчат на свій бік, що привело до зростання лав спілки фашистської молоді «Бойові хрести» до 40 тис. членів³. Комсомол Франції розумів усю загрозовість становища. Необхідно було вирвати молодь з-під впливу реакційної фашистської ідеології і створити єдиний молодіжний фронт проти буржуазії, фашизму — найголовнішою небезпеки для справи миру. Ця робота французького комсомолу проходила в складних умовах, доводилося долати труднощі в зв'язку з сектантством і значним впливом організацій соціалістичної молоді, які проявляли хитання щодо народного фронту. Значну перешкоду в цій роботі чинили троцькісти та їх молодіжні групи. КСМФ у цій боротьбі перемогла.

На конгресі від імені Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу Молоді виступив В. Чемоданов, який зазначив, що одним з найсерйозніших недоліків комуністичних спілок молоді було те, що вони неправильно ставилися до рядових членів соціалістичних організацій молоді, які сліпо вірили своїм лідерам і вважали їх політику правильною. Цих юнаків і дівчат огульно в ряді країн зараховували до табору ворогів робітничого класу, що позбавляло можливості проведення роботи по створенню єдиного фронту з соціалістичною молоддю⁴.

І в спілках молоді, які добилися певних успіхів у боротьбі за єдиний фронт були недоліки. Вони в більшості своїй провадили роботу серед юнаків і дівчат без врахування національних і місцевих особливостей, намагалися нав'язувати свою думку іншим молодіжним організаціям, не вміли вести серед молоді широку пропаганду комуністичних поглядів, зневажливо ставилися до роботи в різних юнацьких організаціях⁵.

У рішеннях конгресу були накреслені заходи, спрямовані на усунення недоліків у керівництві комуністичних партій спілками КСМ. Так, в резолюції на доповідь В. Піка VII конгрес записав: «ВККІ і ВККІМ вжити дійових заходів для подолання сектантської замкнутості ряду

² О. Куусінен. Избранные произведения. М., 1966, стор. 168—169.

³ Див. Р. Гюйо. Комсомол Франции в борьбе за народный фронт.— «Коммунистический Интернационал», 1935, № 26, стор. 50.

⁴ Див. В. Чемоданов. Единный фронт молодежи против фашизма и войны.— VII конгресс Коммунистического Интернационала о молодежи, М., 1935, стор. 51.

⁵ Див. Джон Р. Кэмбелл. Роль VII конгресса Коминтерна в разгроме фашизма.— Международная встреча, посвященная 30-летию VII конгресса Коминтерна. Прага, 1966, стор. 388.

комсомольських організацій...»⁶, а в резолюції на доповідь Г. Димитрова зажадав від комуністичних партій, щоб вони вжили «дійових заходів для подолання замкнутості комсомольських організацій...», всіляко сприяли об'єднанню сил всіх нефашистських масових організацій молоді, в тому числі юнацьких організацій, профспілок, кооперації та інших «на основі найширшого єдиного фронту, аж до створення різного роду спільних організацій для боротьби проти фашизму, проти нечуваного безправ'я і мілітаризації молоді, за економічні і культурні інтереси молодого покоління. Треба висунути завдання створення антифашистської асоціації комуністичної і соціалістичної спілок молоді на платформі класової боротьби»⁷.

Таким чином VII конгрес Комінтерну звернув увагу комуністичних партій на посилення роботи з пролетарською молоддю, вказав основні напрями для її покращення.

Ці важливі документи VII конгресу Комінтерну знайшли дальший розвиток і конкретизацію у матеріалах VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, який відкрився 25 вересня 1935 р. у Москві. На ньому було 290 делегатів з 52 країн, в його роботі брали участь Г. Димитров, В. Пік, О. Куусінен та інші керівники міжнародного комуністичного і робітничого руху.

На першому засіданні від імені ВККІ виступив Г. Димитров, який підкреслив, що найголовніше завдання міжнародного молодіжного руху — об'єднання сил всієї нефашистської молоді і в першу чергу робітничої, досягнення єдності з соціалістичною молоддю. Завдання КІМ, зазначив він, знайти такі форми і методи роботи, які забезпечили б створення в капіталістичних країнах масових юнацьких організацій нового типу, здатних відповідати на всі життєві інтереси трудящої молоді і займатися вихованням її в дусі класової боротьби, вірності пролетарському інтернаціоналізмові. «Ми чекаємо, — звернувся до учасників конгресу Г. Димитров, — що на основі набутого досвіду, а також виходячи з рішень VII конгресу Комінтерну..., КІМ побудує усю свою діяльність так, щоб згуртувати і об'єднати усі професійні, культурні, освітні, спортивні організації трудящої молоді, усі революційні, націонал-революційні та антифашистські юнацькі організації для боротьби проти фашизму і війни, за права молодого покоління»⁸. Г. Димитров закликав комсомольців не чекати, коли об'єднуються комуністичні партії з соціал-демократичними, а сміливо йти по шляху об'єднання з соціалістичною молоддю, аж до створення з нею об'єднаних організацій. Промова Г. Димитрова визначила головний напрям роботи VI конгресу молоді.

З доповіддю «Про досвід роботи КІМ і завдання єдиного фронту молоді» виступив Михаль Вольф. Він всебічно проаналізував становище міжнародного комуністичного руху молоді напередодні VI конгресу КІМ (масове безробіття, жорстока експлуатація, політичне безправ'я, низький життєвий рівень). Значну увагу доповідач приділив боротьбі пролетарської молоді капіталістичних країн за поліпшення свого становища, за відвернення загрози світової війни. «Ми можемо це зробити, — заявив М. Вольф. — Необхідна лише одна умова — єдність і спільність дій всіх сил молодого покоління трудящих на боці робіт-

⁶ VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції, Партидава ЦК КП(б)У, 1935, стор. 517.

⁷ Там же, стор. 534.

⁸ Г. Димитров. Об'єднати всі сили антифашистської молоді.— Матеріали VI конгреса Коммунистического Интернационала Молодежи, Смоленск, 1935, стор. 8—9.

ничого класу проти фашизму — за свободу, проти війни — за мир, проти пригнічення — за наші права»⁹.

Для того, щоб створити єдиний фронт молоді, необхідно, щоб секції КІМ перебудували свою роботу і перш за все змінили характер юнацьких організацій, об'єднувалися з робітничою і усією трудяшою молоддю.

З метою поліпшення роботи комуністичних спілок молоді вони повинні були підпорядкувати свою діяльність комуністичному вихованню юнаків і дівчат. Розв'язання цього завдання можливе лише при створенні єдиної безпартійної організації трудяшої молоді, організації різних культурних об'єднань, клубів, груп, гуртків, курсів для політичної освіти, груп безробітної, селянської, жіночої та учнівської молоді.

Це вимагало внесення відповідних змін в програму Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, щоб до нього змогли приєднатися соціалістичні, національно-визвольні, національно-революційні, усі антифашистські організації молоді, які стояли на платформі інтернаціонального співробітництва. Яскравим свідченням цього було співробітництво комуністичних і соціалістичних спілок молоді у Франції, Іспанії, Австрії, Італії, Польщі, Швейцарії, Болгарії, Румунії та Латвії.

VI конгрес КІМ по-новому поставив багато питань міжнародного комуністичного руху молоді, розширив можливості національних секцій щодо створення єдиного фронту молоді з урахуванням конкретних умов кожної країни.

Значну допомогу конгресові у виробленні конкретних форм і методів роботи щодо створення єдиного фронту подали свідоповіді Раймонда Гюйо «Досвід єдиного фронту молоді у Франції» і Гіла Грина «Досвід єдиного фронту молоді в США».

У досягненні єдності між комуністичною і соціалістичною молоддю конгрес рекомендував усім секціям КІМ «добиватися угод з соціалістичною молоддю про єдиний фронт, розробляти з її організаціями план спільних дій в місцевому і національному масштабах, як з окремих питань, так і на основі загальної платформи»¹⁰.

Робота VI конгресу КІМ проходила в дні, коли радянська молодь відзначала 15-річчя промови В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» на III з'їзді РКСМ. 2 жовтня засідання конгресу було присвячене цій ювілейній даті, на якому з промовою виступив Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. В. Косарев і делегат комуністичної спілки молоді США Клод Лайтфут. Він підкреслив велике значення ленінського заповіту молоді для міжнародного юнацького руху, його актуальність для роботи VI конгресу КІМ. Клод Лайтфут піддав критиці прагнення деяких спілок молоді відгородитися від широких мас юнаків і дівчат, створити свого роду «маленькі, вузькі комуністичні партії молоді»¹¹ і закликав усіх до створення широкого фронту молодого покоління проти реакції, фашизму і війни. Він підкреслив роль Радянського Союзу для міжнародного молодіжного руху, успіхи якого стали запалюючим прикладом, взірцем для юнаків і дівчат капіталістичних країн, які боролися за свої права.

На конгресі КІМ значну увагу було приділено взаємовідносинам спілок молоді з комуністичними партіями. У резолюції з даного питання вказувалося, що спілки молоді є організаційно самостійними, але

⁹ М. Вольф. Опыт работы КИМ и задачи единого фронта молодежи, М., 1935, стор. 9.

¹⁰ Резолюция VI конгресса Коммунистического Интернационала Молодежи, М., 1935, стор. 12.

¹¹ «Вопросы истории КПСС», 1965, № 10, стор. 62.

вони підтримують постійний зв'язок з авангардом пролетаріату — ком- партією, що завдання комуністів, які працюють в КСМ організаціях— переконати всіх юнаків і дівчат про найміцніший зв'язок Інтернаціоналу Молоді з Комуністичним Інтернаціоналом¹². Масові непартійні юнацькі організації, вказувалося в матеріалах конгресу, включають до свого складу не лише комуністичну і соціалістичну, а також безпартійну націонал-революційну, нацифістську, релігійну та іншу молодь і тому необхідно домагатися, щоб в них поряд з повсякденною турботою про економічні, політичні та культурні інтереси і права трудящої молоді велася робота по вихованню їх членів у дусі класової боротьби, пролетарського інтернаціоналізму, в дусі марксизму-ленізму¹³.

Конгрес запропонував Соціалістичному Інтернаціоналу Молоді почати спільну боротьбу за мир, проти італійського фашизму, який розв'язав варварську війну в Абіссинії. У рішенні міжнародного юнацького форуму записано про необхідність розробки нового статуту КІМ з метою розширення умов прийому до Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

Рішення конгресу стали бойовою програмою об'єднання прогресивного юнацтва світу, накреслили комуністичним спілкам молоді шлях до створення єдиного фронту робітничої і всієї трудящої молоді.

Значний вклад у розробку нової стратегії і тактики комуністичного руху молоді вніс Ленінський комсомол. Конгрес високо оцінив заслуги ВЛКСМ перед міжнародним юнацьким рухом. Одним з найголовніших завдань комуністичних спілок молоді конгрес бачив у тому, «...щоб широко популяризувати досягнення соціалістичного будівництва в СРСР і залучати молодь на підтримку політики миру Радянського Союзу і на його захист від міжнародного імперіалізму»¹⁴.

Рішення VII конгресу Комінтерну і VI конгресу КІМ піднесли міжнародний робітничий і комуністичний рух на новий етап його розвитку, сприяли створенню єдиного фронту пролетарської молоді, допомогли її згуртуванню навколо комуністів, патріотів у лавах руху Опору в роки другої світової війни.

¹² Резолюції VI конгресу КІМ, стор. 10.

¹³ Див. т а м ж е, стор. 9.

¹⁴ Т а м ж е, стор. 13.

ПРОПАГАНДА РІШЕНЬ VII КОНГРЕСУ КОМІНТЕРНУ НА ЗАКАРПАТТІ

Г. І. КОХАН

Яскравою сторінкою революційної боротьби трудящих Закарпаття є діяльність Закарпатської комуністичної організації під керівництвом КПЧ по втіленню в життя рішень VII конгресу Комінтерну, який поставив перед комуністичними партіями капіталістичних країн завдання посилити боротьбу за створення єдиного робітничого і антифашистського народного фронту. Історичні рішення VII конгресу справили величезний вплив на розвиток світового комуністичного і робітничого руху, піднесли на вищий рівень єдність комуністів, усіх революційних і демократичних сил проти імперіалістичної реакції, фашизму і війни.

У даному повідомленні робиться спроба висвітлити діяльність Комуністичної партії Чехословаччини, зокрема одного з її крайових загонів — Закарпатської комуністичної організації, по пропаганді рішень VII конгресу Комінтерну.

У 1935 р. антифашистська боротьба в Чехословаччині вступила в нову фазу. Перед чехословацьким робітничим класом і його авангардом — Комуністичною партією постало невідкладне завдання — об'єднання всіх антифашистських сил в єдиному робітничому і народному антифашистському фронті проти наступу фашизму, за відвернення війни.

Закарпатська комуністична організація мобілізувала всі сили на виконання історичних рішень Комінтерну, на ліквідацію недоліків, на які вказувалося на конгресі. Одним з важливих завдань у створенні бойового антифашистського співробітництва комуністичних, соціал-демократичних та інших демократичних, прогресивних сил краю була пропаганда рішень конгресу. В зв'язку з цим Закарпатська комуністична організація використовувала різні форми і методи легальної і нелегальної роботи. З метою надання пропаганді матеріалів конгресу більш конкретного характеру, Центральний Комітет КПЧ опублікував у партійній пресі ряд матеріалів, що підлягали обговоренню серед комуністів і трудящих країни, в тому числі й на Закарпатті. Серед них були такі: про світову політичну ситуацію, роль Радянського Союзу в розгортанні класової боротьби, про загрозу війни і завдання компартії в цих питаннях, економічне й політичне становище та перспективи розвитку Чехословаччини, співвідношення сил окремих класів і партій, завоювання більшості робітничого класу компартією і збереження союзників пролетаріату, створення антифашистського єдиного фронту всіх трудящих під керівництвом КПЧ, про боротьбу за єдність дій робітничого класу, єдність робітничих організацій (профспілок, кооперативів та ін.), за національні права народних мас, проти шовінізму, за інтернаціональне братання трудящих та ін.¹

Винятково велике значення у пропаганді й здійсненні рішень Комінтерну на місцях мав той факт, що в його роботі брала участь численна делегація. В обговоренні питань порядку денного конгресу від Комуністичної партії Чехословаччини виступило 7 делегатів. Так, тема виступу голови делегації КПЧ К. Готвальда «Компартія Чехословаччини в боротьбі за єдиний фронт»; А. Запотоцького — «За профспілкову єдність в Чехословаччині»; Б. Келлера — «Геть гітлерівську агентуру з Чехословаччини!». У дебатах по доповіді В. Піка виступив представник Закарпатського крайкому партії Олекса Борканюк*, який проаналізував боротьбу комуністів Закарпаття за інтереси трудового селянства, підкреслив, що комуністи докладуть «всіх зусиль до того щоб зробити Карпатську Україну міцною цитаделлю для захисту Радянського Союзу»².

КПЧ зуміла в короткий строк ознайомити всіх трудящих з історичними рішеннями конгресу. З цією метою проводились збори, матеріали Конгресу публікувалися в комуністичній пресі, а на Закарпатті — в газетах «Карпатська правда», «Голос життя», молодіжній газеті «Працююча молодь», «Мункаш нйшаг» («Робітничі повинні» угор-

¹ «Коммунистический Интернационал», 1935 г., № 5—6, стор. 70.

* Виступ О. Борканюка в радянських джерелах надруковано під назвою «Компартія Чехословаччини в боротьбі за інтереси трудящих селян», у виданні КПЧ — «За братерський антифашистський союз народів Чехословаччини».

² Коммунистическая партия Чехословакии в борьбе за единый фронт против войны и фашизма, Парлиздаг ЦК ВКП(б), 1935, стор. 33.

ською мовою). Широкою популярністю серед трудящих краю користувалися газети з Радянського Союзу, зокрема з Української РСР, в яких висвітлювалась робота конгресу, центральний орган КПЧ «Руде право», «Форвертс».

Збори партактиву празької організації КПЧ, в роботі яких взяли участь 1200 чол., стали початком популяризації рішень VII конгресу Комінтерну.

У Празі протягом одного дня відбулося три масових мітинги, на яких було близько 10 тис. трудящих. У Брно було проведено 14 спільних масових мітингів комуністичної і соціалістичної партій, 35 мітингів і 10 заводських зборів, у яких брали участь близько 50 тис. чол.³

Рішення конгресу одностайно схвалили і комуністи Закарпаття. Їх вивчали в районних школах партактиву, на політичних заняттях у партосередках. Районні школи відвідували 1—2 представника від кожного партосередку. Після закінчення програми (10 занять) слухачі шкіл проводили заняття в своїх парторганізаціях⁴.

Широко популяризувала рішення VII конгресу преса КПЧ. Партійні газети ввели спеціальну рубрику «Рішення конгресу — в маси!». Поряд з пропагандою матеріалів конгресу комуністична преса викричала підступи фашистської реакції на Закарпатті і по всій країні.

При популяризації рішень конгресу партія підходила диференційовано до окремих груп трудящих і національних меншинств. Скликалися спеціальні збори робітничого активу, збори і мітинги трудящих, присвячені підсумкам роботи конгресу, на яких приймалися резолюції, зокрема, про важке становище нацменшостей в буржуазній Чехословаччині⁵. Це давало можливість при проведенні агітації серед широких верств населення популяризувати політику компартії з національного питання, посилити виховання інтернаціоналізму, солідарності чеських робітників і трудящих пригночених нацменшинств. Значну роль у популяризації матеріалів конгресу відіграв Пленум ЦК КПЧ, в якому брали участь близько 100 керівних партпрацівників із всіх округів, у тому числі й Закарпаття⁶.

Серед трудящих краю розповсюджувалися брошури з матеріалами конгресу. Доповідь Г. Димитрова, наприклад, вийшла 30 тис. тиражем, виступ К. Готвальда видавався у вигляді листівок масовим тиражем різними мовами. Для пропаганди і розповсюдження цих матеріалів партійні організації мобілізували комуністів, застосовували різноманітні форми і методи роботи. Між місцевими парторганізаціями організувалися змагання на краще розповсюдження рішень конгресу, проводилися тижні під лозунгом: «Слово Димитрова — в маси!». Всі партійні організації, комуністи були мобілізовані на розповсюдження і продаж серед трудящих промови Димитрова та інших друкованих матеріалів конгресу.

Керуючись рішеннями конгресу, Закарпатський крайком КПЧ рекомендував партосередкам посилити боротьбу за організаційне оформлення єдиного фронту особливо на промислових підприємствах, у селах та серед лісорубів. Основою для організації спільних дій трудящого селянства крайком вважав такі вимоги, як боротьба проти фашизму, імперіалістичної війни та дорожнечі, за скасування зернової

³ «Коммунистический Интернационал», 1935, № 28—29, стор. 50.

⁴ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 2, оп. 2, спр. 534, арк. 4.

⁵ «Коммунистический Интернационал», 1935, № 28—29, стор. 48.

⁶ Відділ рукописних фондів (далі — ВРФ) Інституту історії СРСР АН СРСР, Д.—15, № 7, № 9, 1935 р.

монополії, що служила інтересам аграрної буржуазії⁷. У численних циркулярах, листівках, на сторінках преси, зокрема свого друкованого органу «Карпатська правда», Закарпатський крайком КПЧ конкретизував нові стратегічні й тактичні настанови Комінтерну. У циркулярах і листівках підкреслювалося: «Фашизм носить в собі коріння нової війни! Боротьба проти фашизму й імперіалістичної війни означає боротьбу проти голоду, нужди й рабства, за цілковите визволення трудящих мас», що зрослою небезпекою війни «може відвернути тільки міцний та енергійний виступ трудящих всього світу за допомогою миролюбної політики СРСР»⁸.

Розроблена комуністами на основі рішень VII конгресу Комінтерну програма боротьби проти фашизму і війни, за економічні та політичні вимоги сприяла дальшому розгортанню визвольного руху трудящих Закарпаття. Ця програма широко висвітлювалася на сторінках комуністичної преси. Так, «Карпатська правда» регулярно друкувала матеріали про збори і мітинги трудящих, на яких обговорювалися рішення VII конгресу. 8 серпня 1935 р., наприклад, газета інформувала, що на початку серпня 1935 р. у зборах і демонстраціях брали участь близько 12 тис. робітників і селян краю.

Виходячи з рішень конгресу про те, що комуністичні партії в усіх капіталістичних країнах мають боротися проти воєнних витрат та милітаризації промисловості, комуністи Закарпаття використовували найменшу можливість, щоб виступити проти воєнних приготувань. Так коли стало відомо, що виробни Перечинського, Свалявського та Великобичківського хімізаводів відправляються у фашистську Італію, яка розв'язала війну проти Абіссинії, крайком КПЧ на початку жовтня 1935 р. запропонував соціалістичним партіям спільні дії під лозунгом «Жодного вагона матеріалу не дамо фашистській Італії! Геть руки від Абіссинії!». Комуністи закликали соціал-демократів надіслати спільні резолюції до Ліги Націй з протестом проти цих поставок і перешкодити їм, створити об'єднані комітети дії⁹.

Восени того ж року буржуазний чехословацький уряд знову зробив спробу повернутися до масових ексекцій. У сс. Луковому та Кричові вони супроводжувалися побоями та арештами селян. Комуністи закликали селянство до спільних дій на основі тактики єдиного фронту. 15 грудня газета «Карпатська правда» писала, що селяни сс. В. Раковець, Теремля, об'єднані і керовані комуністами, вчинили опір ексекторам та жандармам. Наприкінці року комуністи провели ряд спільних (разом з членами соціал-демократичної, національно-соціалістичної та інших партій) страйків, зборів і «кооперативних днів». На підприємствах Мукачєва, В. Бичкова, Сваляви, Ужгорода відбулися наради, на яких обиралися об'єднані комітети дії.

Важче просувалося створення єдиного фронту на селі. Але і тут було досягнуто певних зрушень. Так, у жовтні 1935 р. у с. Зняцево на масових зборах обрали комітет єдиного фронту, в який, крім комуністів, ввійшли представники інших політичних партій. Подібні комітети діяли в селах Червеньові, Пацканьові¹⁰. Широкий відгук серед трудящого селянства знайшов заклик комуністів. Лише у жовтні в масових селянських зборах на Закарпатті брали участь 32 720 чол. Абсолютна більшість виступів єдиного фронту проходила під керівництвом комуністів.

⁷ ЗОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 445, арк. 43.

⁸ Там же, спр. 444, арк. 119, 123.

⁹ Там же, спр. 445, арк. 75.

¹⁰ Там же, арк. 43, 48: «Голос життя», 20 жовтня 1935 р.

У листопаді 1935 р. у Мукачеві відбувся IV з'їзд організації трудового селянства (ОТС). Делегати від 300 сіл одностайно затвердили меморандум, один з розділів якого називався «За зміцнення союзу з СРСР»¹¹. «Ми горді за червону Москву — писала «Карпатська правда», — за славну столицю великого Радянського Союзу і трудящих усього світу»¹².

Наближалася загроза другої світової війни. При владі у Чехословаччині фактично вже стояли профашистські партії, очолювані Краморжем, Генлейном, Глішкою та іншими реакціонерами. Реакційні сили наступали на права трудящих, урізаючи і без того куці буржуазно-демократичні свободи, вступили у змову з гітлерівцями та їх агентурою, які в цей час вже будували плани загарбання Чехословаччини. Країна була переповнена німецькими шпигунами, диверсантами. Як свідчить «Карпатська правда» від 28 грудня 1937 р., наприкінці 1937 р. у Чехословаччині заарештували 926 фашистських шпигунів. У тих умовах комуністи ще активніше добивалися єдності дій всіх трудящих проти фашистських загарбників, активніше пропагували рішення VII конгресу, особливо з питань загрози і наступу фашизму та війни. «Карпатська правда» писала: «Тепер ми мусимо свої місцеві, другорядні справи відкласти на бік і всі сили спрямувати на те, щоб зберегти наш край, наш народ від фашистського варварства. Тепер наказ дня, щоб увесь народ, без огляду на «національну» належність, на культурні напрями, об'єднався для боротьби за оборону республіки, за краще життя і свободу»¹³.

З метою посилення революційної пропаганди серед трудящих «Карпатська правда» приділяла багато уваги популяризації успіхів соціалістичного будівництва в СРСР, необхідності оборони Країни Рад, яка була прикладом «для трудящих цілого світу»¹⁴.

Діяльність КПЧ та її крайової організації — Закарпатської комуністичної організації по пропаганді і популяризації рішень VII конгресу Комінтерну відіграла значну роль у піднесенні класової свідомості трудящих краю, у їх революційному згуртуванні на боротьбу проти фашизму і війни.

¹¹ ЗОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 540, арк. 15—18; «Глос життя», 1 грудня 1935 р.

¹² «Карпатська правда», 22 березня 1936 р.

¹³ «Карпатська правда», 11 вересня 1938 р.

¹⁴ «Карпатська правда», 22 березня 1936 р.

* * *

З ІСТОРІЇ ТРУДОВОЇ АРМІЇ НА УКРАЇНІ

В. І. ГОРКАВЕНКО

На початку 1920 р., використовуючи мирну передишку, партія зосередила головну увагу на відбудові народного господарства. В умовах боротьби з розрухою необхідно було використати всі можливості для якнайшвидшого піднесення економіки країни. Тому партія, В. І. Ленін залучили до відбудови народного господарства і Червону Армію. З ініціативи Володимира Ілліча окремі військові підрозділи вже в 1918—1919 рр. брали участь у трудових процесах. Трудові армії, як надзвичайний захід в період воєнного комунізму, були породжені особливостями умов того часу. У 1920 р. громадянська війна йшла до завершення.

ня. Значна частина військ Червоної Армії вже вивільнилася від виконання бойових завдань. Але почати демобілізацію не було змоги, оскільки загроза нової навали на Радянську республіку не минула. Становище ускладнювалося ще й тим, що повністю був зруйнований залізничний транспорт.

В цих умовах доцільнішим було частини Червоної Армії використати на трудовому фронті. 29 листопада 1919 р. В. І. Ленін доручив М. І. Подвойському продумати і висловити свої думки щодо переводу на трудове положення великих військових формувань¹. Виступаючи з промовою на III Всеросійському з'їзді Рад народного господарства, Володимир Ілліч підкреслював, що «...для розв'язання невідкладних завдань ми висуваємо трудову армію»². Протягом січня—квітня 1920 р. було створено 7 трудових армій.

У відбудові зруйнованого господарства країни значну роль відіграла Українська трудова армія (УТА). Однак у радянській історичній літературі питання про УТА поки що досліджено недостатньо³. Зокрема, стаття А. Куликової належить до початкового періоду існування УТА і тому не дає можливості в цілому говорити про характер і масштаби діяльності армії. Більш глибоко ця проблема висвітлена в книзі Р. М. Беджаняна. В інших названих працях містяться лише окремі відомості про УТА.

Автор даного повідомлення ставить своїм завданням на підставі творів В. І. Леніна, рішень КПРС та Компартії України, урядів РРФСР і УРСР, наказів Реввійськради республіки, архівних матеріалів і документів, періодичної преси та опублікованих праць висвітлити найважливіші моменти з історії УТА, показати її визначну роль у відбудові народного господарства на Україні. Обмежені рамки статті змушують автора спинитися на діяльності УТА в 1920 р.

Громадянська війна привела господарство України до повного занепаду. Особливо був зруйнований Донбас. У березні 1919 р. В. І. Ленін говорив, що «Донецький басейн піддано такому розоренню, про яке ми не маємо і уявлення»⁴. У 1920 р. припинився видобуток залізної руди в Криворізькому басейні⁵. Величезної шкоди було завдано залізничному транспорту. Тяжке становище склалося в харчовій, зокрема в цукровій промисловості.

21 січня 1920 р. постановою Ради Народних Комісарів РРФСР відповідно до угоди Раднаркому РРФСР з Всеукраїнським революційним комітетом було створено Раду Української трудової армії⁶. До складу Ради УТА ввійшли представники від Наркомпроду, ВРНГ, Наркомзему, Наркомшляху, Наркомпраці і Південно-Західного фронту. Перед

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 146, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 77.

³ Р. М. Беджанян. Красная Армия на фронте восстановления народного хозяйства (1920—1925 гг.), ЛВВПУ, 1968; А. Куликова. Из истории Украинской трудовой армии.— «Пролетарская революция», 1940, № 3, стор. 160—178; Д. Баевский. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны М., 1957; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954; И. Гладков. Очерки советской экономики (1917—1920 гг.), М., 1956; А. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.), М., 1954; Под ленинским знаменем дружбы народов, М., 1970; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), К., 1964; Братское сотрудничество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР 1917—1971 гг. Сборник статей, М., 1973; та ін.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 34.

⁵ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), стор. V.

⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі — СУ), 1920, № 4—5, стор. 26.

Радою були поставлені завдання — налагодити продовольче постачання, ліквідувати паливну кризу, зміцнити трудову дисципліну на підприємствах, поповнити їх робочою силою. Для виконання цих завдань в розпорядження Ради мали надійти військові частини (резервні й запасні) загальною кількістю не менше армії.

Район діяльності УТА охоплював територію України і частину Донської області РРФСР. Визначаючи першочергові завдання Ради УТА, В. І. Ленін радив «...вимірювати роботу Уккратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів»⁷.

26 жовтня 1920 р. було прийнято декрет РНК РРФСР за угодою з РНК УРСР, за яким Рада УТА оголошувалася «обласним органом РПО РРФСР, що об'єднує діяльність усіх господарських, продовольчих, промислових, транспортних органів Південно-Західного і Південного фронтів, військових установ на території УРСР, узгоджує роботу всіх перелічених установ по відбудові народного господарства»⁸. Головою Ради призначався Голова РНК УРСР, його заступником — уповноважений РПО РРФСР. Крім представників господарських органів, до Ради включалися представники НКВС, ВЦРПС, НК військових справ, Південно-Західного і Південного фронтів.

Фактичне існування УТА почалося з 16 лютого 1920 р., згідно наказу по арміях Південно-Західного фронту. Спочатку до її складу було включено окремі полки 7-ї і 57-ї естонських дивізій, які утворили трудову бригаду, потім до неї ввійшли 5 інженерних військово-робітничих батальйонів і 5 військово-польових будівництв⁹. В середині березня в УТА було включено 42-гу дивізію (9 піхотних і кавалерійський полки та 4 артдивізіони). На 15 березня в армії налічувалося 10 500 чол., на 1 травня — 15 703, а в серпні її чисельність досягла 18 000 чол.¹⁰.

Керівні органи армії перебували в Харкові. 15 квітня 1920 р. в складі УТА було утворено Польовий штаб Донбасу з центром у Дебальцевому, який проіснував до 8 грудня 1920 р., коли було організовано трудову армію Донбасу (з центром у Бахмуті), підпорядковану Раді УТА¹¹. У серпні 1920 р. було створено Польовий штаб УТА на Правобережній Україні з центром у Києві¹².

Рада УТА відіграла важливу роль у господарському житті України. «За весь час існування Уккратрударму, — говорилося у звіті про діяльність трудової армії за 1920 р. V Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, — не було жодного важливого питання економічного життя, яке не було б об'єктом розгляду Ради трудової армії»¹³.

Свою роботу члени Ради розпочали з докладного ознайомлення з станом справ в економіці і розробки загального плану діяльності. За повідомленням газети «Экономическая жизнь» на другому засіданні Ради Української трудової армії було заслухано доповідь про стан розвитку кам'яновугільної промисловості Донбасу¹⁴. Було розроблено

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 51, стор. 135.

⁸ СУ, 1920, № 30, стор. 439—440.

⁹ Р. М. Беджанян. Назв. праця, стор. 33.

¹⁰ Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнаркомѣ УССР и центральных учреждений Украины, Харьков, 1921. Отчет о деятельности Уккратрударма за 1920 год (далі — Отчет УТА), стор. 7.

¹¹ Отчет УТА, стор. 5.

¹² Центральний державний архів Радянської Армії СРСР (далі — ЦДАРА СРСР), ф. 6, оп. 8, спр. 19, арк. 71.

¹³ Отчет УТА, стор. 4.

¹⁴ «Экономическая жизнь», 25 лютого 1920 р.

«Загальний план використання сил і засобів Української армії праці для відбудови господарства на найближчий період часу»¹⁵, в якому головна увага зверталася на відродження промисловості Донбасу. Передбачалося використати армію для проведення лісозаготівельних робіт, а також для відбудови цукрової промисловості.

В лютому—березні 1920 р. Рада УТА прийняла ряд постанов, які відіграли важливу роль у налагодженні господарства республіки. Зокрема, було вжито заходів щодо забезпечення пайбільших шахт Донбасу продовольством, медикаментами, коштами¹⁶. Рада трудармії провела мілітаризацію вугільної промисловості Донбасу¹⁷.

Велику політичну і освітню роботу серед донецьких робітників проводив Політвідділ Південно-Західного фронту, який займався питаннями обліку і розподілу комуністів на виробництві, організацією партосередків на підприємствах, агітаційно-масовою роботою, створенням політ- і культосвітніх установ.

Частини Української трудової армії залучалися до відбудови залізничного транспорту. 6 березня Рада УТА прийняла постанову про організацію рухомих ремонтних майстерень¹⁸, згідно з якою кожне управління залізниць мало обладнати для Донбасу по одному поїзду — рухомій ремонтній майстерні. Працівники цих поїздів забезпечувалися червоноармійським пайком.

Вжиті Радою УТА заходи незабаром принесли перші успіхи. 16 квітня 1920 р. газета «Правда» повідомляла, що «протягом березня в Донецькому басейні відвантажено 12 млн. пудів кам'яного вугілля... Майже повністю виконано березневий план видобутку вугілля. За 20 днів навантаження вугілля у Донецькому басейні збільшилося в 3 рази»¹⁹. Одночасно йшов процес відновлення робітничого класу Донбасу: якщо в лютому тут налічувалося 525 тис. робітників з сім'ями, то в квітні їх вже було 770 тис.²⁰

Значний вклад у ці успіхи внесла і трудова армія. В перші тижні її особовий склад займався, головним чином, навантаженням і розвантаженням вугілля, охороною вугільних маршрутів. Так, у квітні на навантаженні вугілля працювало 740 трудармійців з 3 000 коней. Було навантажено й вивезено 869 тис. пудів вугілля²¹. Всього в березні—квітні трудармійці відпрацювали 195 тис. днів, тобто щодня в середньому працювало близько 4 тис. чол., а разом з вільнонайманими, яких мобілізувала УТА по трудовій повинності,— 483 тис. чол. За цей період заготовлено 59 тис. куб. сажнів дров, з яких 27 тис. було підвезено до залізниць, відремонтовано 41 версту залізничних колій, розчищено від снігу 117 тис. сажнів залізничних колій, поставлено 17 тис. снігозахисних щитів, прокладено 42 версти вузької колії, 3 нові станційні колії з тупиками, заготовлено 31 тис. і укладено 9 тис. штук шпал, відремонтовано 18 мостів, закінчено будівництво двох великих мостів (Катеринославського і Кременчуцького), відремонтовано 159 вагонів, 37 платформ і 37 паровозів, навантажено й розвантажено 988 вагонів і 221 платформу та виконано багато інших дрібних робіт. Крім цього, трудова армія несла службу залізничної охорони²². Треба

¹⁵ Р. М. Беджаниян. Назв. праця, стор. 41.

¹⁶ А. Куликова. Назв. праця, стор. 166.

¹⁷ «Трудовая армия», 1920, № 1.

¹⁸ «Трудовая армия», 1920, № 3.

¹⁹ «Правда», 16 квітня 1920 р.

²⁰ «Правда», 15 травня 1920 р.

²¹ «Коммунист» (Харьков), 1920, № 1, стор. 12.

²² Там же.

враховувати, що в Українській трудовій армії, яка переживала процес формування і становлення, командно-політичний склад не мав досвіду організації і керівництва господарською діяльністю частин і підрозділів, а чисельність цієї армії була невеликою.

Важливе значення в справі удосконалення й розширення діяльності трудових армій, в тому числі й УТА, мав IX з'їзд РКП(б). В резолюціях з'їзду наголошувалося, що використання військових частин на трудовому фронті має «практично-господарське і соціалістично-виховне значення»²³. На з'їзді було накреслено заходи щодо поліпшення діяльності трудових частин.

Военно-політична обстановка на Україні влітку і восени 1920 р., зокрема, мобілізація сил на розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі і армії Врангеля, приводили до великої плінності особового складу УТА. Так, у квітні до неї було включено 5-й і 6-й трудполки, окремих кавескадрон, 1-й транспорт та інші дрібні підрозділи. В цей же час зі складу армії виведено 3 полки, артдивізіон 42-ї дивізії, військово-польове будівництво і військово-будівельний загін. В червні 42-а дивізія повністю вийшла зі складу УТА і була направлена на Південний фронт²⁴.

УТА доводилося боротися з куркульсько-націоналістичним бандитизмом. Чималі сили трудармії було кинуте на охорону хлібопунктів, а також вугільних і продовольчих маршрутів. Нерідко трудармійці вступали в збройні сутички з ворогами. Так, наприклад, частини 42-ї дивізії УТА за наказом командуючого Південно-Західним фронтом з 23 по 27 травня 1920 р. були зняті з робіт і вели запеклі бої з бандами Махно²⁵. 31 жовтня 1920 р. комісар 4-го трудового полку Руденко доповідав командуючому УТА, що виконувати завдання доводиться в постійних сутичках з бандитами²⁶. Все це створювало труднощі в роботі.

Однак Рада, командування і політвідділ УТА і в цей час вжили ряд важливих заходів, спрямованих на виконання рішень IX з'їзду РКП(б), зокрема на підвищення ефективності трудової участі армії. Поступово роль УТА у відбудові народного господарства України зростала. Це пояснювалося рядом факторів. По-перше, армія вже набула деякого досвіду господарської діяльності, підвищилася кваліфікація особового складу, поліпшилася організаційна структура трудармії, її частин і підрозділів, вона вже пристосувалася до завдань і характеру виконуваних робіт. Наприкінці 1920 р. склад армії зріс. На 15 листопада УТА налічувала вже 29 791 чол.²⁷ На 1 грудня в армії було 14 полків, 3 окремі кавескадрони, 1 артдивізіон, 1 інжбат, 1 військово-польове будівництво, 16 військово-шляхових загонів, 2 рухомі ремонтні поїзди і 1 транспорт²⁸. У вересні 1920 р. в складі УТА діяло 2 польові штаби (в Донбасі і на Правобережній Україні). Це дало змогу оперативніше керувати трудовими процесами. Польові штаби мали експлуатаційно-технічний, військово-адміністративний, інспекторський і особливий відділи, ревтрибунал, робсельінспекцію та санінспекцію²⁹. Крім польових штабів, було створено комендатури в усіх 16 вугільних районах Донбасу³⁰, 3 комендатури при районних управліннях цукровою промисло-

²³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів..., т. I, К., 1954, стор. 456.

²⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 58, арк. 17—18.

²⁵ Там же, спр. 53, арк. 1—2.

²⁶ Там же, спр. 42, арк. 90.

²⁷ Там же, спр. 22, арк. 31.

²⁸ Отчет УТА, стор. 7.

²⁹ ЦДАРА СРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 193, арк. 3.

³⁰ Отчет УТА, стор. 5.

вістю на Правобережжі³¹, головна і 3 дільничні комендатури Криворізького залізорудного району³². По-друге, було поліпшено підготовку командно-інструкторських кадрів. Починаючи з весни 1920 р., на Україні створено ряд військово-трудова навчальних закладів. Тримісячні курси інструкторів праці функціонували при політвідділі Південно-Західного фронту в м. Харкові. Курси комплектувалися з рядового складу і молодших командирів УТА та запасних частин фронту. Кількість слухачів досягала 600 чол. Після їх закінчення випускники переходили в розпорядження штабу УТА³³. 28 квітня 1920 р. почалися заняття в тримісячній школі інструкторів праці при 3-му запасному полку Південно-Західного фронту³⁴. У першому наборі було 165 курсантів³⁵. Закінчило курси 94 чол.³⁶

З метою підвищення кваліфікації трудармійців 1 квітня 1921 р. у Харкові було відкрито технічну школу УТА³⁷. Програма школи була розрахована на 6 місяців, кількість слухачів досягала 100 чол. Крім того, в УТА при кожному трудовому полку функціонували спеціальні учбові роти, в яких протягом 5 тижнів червоноармійцям давалася певна теоретична і практична підготовка. Після закінчення навчання трудармійці працювали інспекторами на підприємствах³⁸. Підготовка значної кількості інструкторів праці безперечно підвищила результативність роботи трудармії.

По-третє, важливим фактором підвищення ефективності господарської діяльності трудармії була ґрунтовна постановка політосвітньої роботи серед особового складу армії й цивільного населення. Велика увага приділялася економічним і технічним питанням, створенню різних шкіл і курсів, агітаційно-пропагандистській роботі³⁹. Значну за своїми масштабами політосвітню і культурно-масову роботу проводили Політвідділ УТА, Політвідділ Донбасу, політосвіт Криворізького рудного району УТА. Останній було створено 15 жовтня 1920 р.⁴⁰ Наведемо лише деякі факти, що характеризують розмах політроботи в Донбасі. За період з 1 березня по 1 серпня 1920 р. Політвідділом Донбасу організовано 100 комосередків, 20 шкіл грамоти, 3 школи політграмоти, 16 клубів, 9 читалень, 9 спілок молоді, 17 культкомісій та ін. За цей же час було проведено 524 мітинги, прочитано 95 лекцій, поставлено 72 вистави, показано 37 кіносеансів, 35 концертів, проведено 240 зборів, засідань і співбесід, 10 конференцій, 90 недільників і суботників, розподілено 290 049 примірників газет, 2172 — журналів, 173 бібліотечки та багато іншої літератури. Великого значення надавалося видавничій роботі. З квітня по 1 серпня 1920 р. було видано 10 800 примірників брошур, 8575 — лозунгів, 36 600 — листівок, випущено 37 800 примірників газет⁴¹.

Все це дало змогу значно підвищити продуктивність праці в УТА порівняно з початковим періодом її діяльності. Піднесенню продуктивності праці сприяли також такі фактори, як висока армійська дисципліна і організованість, підвищення матеріальної зацікавленості внаслідок запровадження урочної та преміальної систем, підвищення норми

³¹ ЦДАРА СРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

³² Там же, арк. 39 зворот.

³³ Р. М. Беджаннян. Назв. праця, стор. 58.

³⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 281, арк. 252.

³⁵ Там же, арк. 250.

³⁶ Там же, арк. 397.

³⁷ Там же, спр. 178, арк. 303—304.

³⁸ «Политработник», 1920, № 11, стор. 10.

³⁹ Р. М. Беджаннян. Назв. праця, стор. 60.

⁴⁰ ЦДАРА СРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 17, арк. 49.

⁴¹ Там же, спр. 11, арк. 356—367.

забезпечення червоноармійців продовольством. Внаслідок цього трудармійці, як правило, виконували і перевиконували виробничі плани.

Значний вклад внесла Українська трудова армія у відбудову Донбасу. Всього за 1920 р. трудчастинами було навантажено й перевезено 33 096 172 пуди вугілля⁴². Згодом в складі УТА було створено Донецьку трудову армію.

20 січня 1921 р. Центральне правління вугільної промисловості ухвалило рішення про підготовку вибійників з числа трудармійців⁴³. Перед донтрудармійцями ставилося завдання: посилити виробничу пропаганду, організувати групи добровольців для роботи в шахтах, виділити інструкторів для підготовки вибійників⁴⁴. Вже з перших місяців 1921 р. трудармійці дедалі більше залучаються до підземних робіт. Якщо в березні вибійниками та на інших підземних роботах працювало 588 червоноармійців, то в червні їх було вже 1192⁴⁵, а в грудні на підземних роботах було зайнято 3770 червоноармійців, що становило 59,3% від загальної кількості військовослужбовців, які працювали на шахтах⁴⁶.

У зв'язку із зростанням кількості трудармійців, які працювали під землею, і підвищенням продуктивності їх праці з місяця в місяць збільшувався видобуток вугілля. В першому півріччі Донтрудармією було видобуто 4 314 632 і навантажено 30 468 402 пуди вугілля⁴⁷, а в другому — відповідно 17 718 111 і 24 442 227 пудів⁴⁸, тобто видобуток вугілля збільшився в 4 рази. За 2 роки (1920—1921) силами трудармії в Донбасі було видобуто 22 032 743 і навантажено 88 006 801 пуд кам'яного вугілля. Успіхи Донтрудармії у відбудові шахт Донбасу були відзначені грамотами і червоними прапорами, врученими 1-му, 3-му, 4-му, 5-му і 7-му трудполкам у травні—вересні 1921 р. місцевими партійними, радянськими і профспілковими організаціями⁴⁹.

Крім відбудови вугільної промисловості, УТА і частини Південно-Західного фронту внесли значний вклад у відродження й інших галузей господарства республіки. Так, протягом 1920 р. було заготовлено 149 853 і підвезено до залізничних станцій 145 998 куб. саженів дров, заготовлено 140 тис. штук колод і дощок, 1000 телеграфних стовпів, 6900 шпальних колод тощо. За цей же час було відремонтовано 172 паровози, 842 вагони, 70 залізничних мостів, 27 верст колії, прокладено 18 звичайної і 36 верст вузької колії, навантажено й розвантажено 2713 вагонів, очищено від снігу і льоду 336 верст колій, поставлено 11 тис. щитів, відремонтовано 1500 верст шосейних і 2600 верст ґрунтових шляхів тощо. Крім того, великі роботи проводилися по заготівлі продовольчих продуктів. Так, було зібрано, перевезено і зсипано 2468 тис. пудів зерна та муки, видобуто 222 тис. і навантажено 287 тис. пудів солі та виконано інші дрібні, але необхідні роботи⁵⁰.

⁴² Отчет УТА, стор. 8.

⁴³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), стор. 268.

⁴⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 209, оп. 1, спр. 12, арк. 92.

⁴⁵ Р. М. Беджанян. Назв. праця, стор. 82.

⁴⁶ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 486, оп. 4, сир. 22, арк. 1.

⁴⁷ Р. М. Беджанян. Назв. праця, стор. 83.

⁴⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 486, оп. 4, спр. 22, арк. 5.

⁴⁹ Там же, арк. 43—47.

⁵⁰ Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссаров РСФСР при Совпаркоме УССР и центральных учреждений Украины. Краткий отчет Командующего всеми вооруженными силами и уполномоченного РВС Республики на Украине к V Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (далі — Отчет Командующего), стор. 11.

Виконуючи рішення X з'їзду РКП(б), 30 березня 1921 р. Рада Праці і Оборони прийняла постанову «Про трудові армії»⁵¹, згідно з якою з 1 травня всі існуючі трудові армії передавалися у відання Наркомату праці. На кінець 1921 р. потреба в трудових частинах відпала. Постановою РПО від 30 грудня 1921 р. було запропоновано розформувати всі трудові армії і трудові частини не пізніше 1 лютого 1922 р.⁵²

Виступаючи у вересні 1920 р. на IX Всеросійській конференції РКП(б), В. І. Ленін підкреслював, що економічне становище країни значно поліпшилось. «Ми здобули, — говорив він, — в порівнянні з минулим, тверду економічну базу... У нас є понад сто мільйонів пудів нафти. Донецький басейн уже дає нам 20—30 мільйонів пудів вугілля на місяць. Значно поліпшилася справа з дровами. А в минулому році ми сиділи на самих дровах без нафти і без вугілля»⁵³.

Можна без перебільшення сказати, що в перших господарських успіхах Радянської республіки значну роль відіграла і Українська трудова армія. «... Червоної війська України, — писав М. В. Фрунзе, — поряд з виконанням свого військового обов'язку внесли чималий вклад і в справу господарського відродження країни»⁵⁴.

⁵¹ СУ, 1921, № 27, стор. 159—160.

⁵² ЦДАНГ СРСР, ф. 486, оп. 7, спр. 11, арк. 79.

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 271.

⁵⁴ Отчет Командующего, стор. 11.

АНТИВОЄННІ ВИСТУПИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СТУДЕНТСТВА (СЕРПЕНЬ 1914 — ЛЮТИЙ 1917 рр.)

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ

Антивоєнні виступи демократичної частини студентства України невід'ємні від загальнонародного руху в країні у роки першої світової війни. Першими істориками студентських виступів 1914—1917 рр. були активні учасники подій О. Ємельянов (Сурик) та В. Черневський¹. Найбільше уваги цьому питанню приділили Й. Т. Щербина, О. П. Альошкін та М. Т. Сидорчук². Про окремі студентські виступи в Києві й Харкові йдеться в працях з історії Київського та Харківського університетів, Київського політехнічного інституту та деяких інших навчальних закладів³.

Проте характер виступів студентства, боротьба партії більшовиків за вивільнення студентської молоді з-під впливу буржуазних та дрібнобуржуазних поглядів на війну досліджено ще недостатньо.

¹ Сурик. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914—1917).— «Летопись революции», 1929, № 1; В. Черневский. Студенческие волнения перед революцией.— «Летопись революции», 1922, № 1.

² Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 р., К., 1963; О. П. Альошкін. Боротьба більшовиків України за студентство в роки першої імперіалістичної війни і Лютневої революції. Праці Одеського державного університету ім. Мечникова, рік ХСУП, т. 151. 36. робіт дисертантів, вип. 5, суспільні та історичні науки, Одеса, 1961; М. Т. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—лютий 1917), вид-во Львівського університету, 1966.

³ Історія Київського університету, К., 1959; Из истории Киевского политехнического института, К., 1961; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, изд. XIУ, 1935.

В даній статті зроблено спробу більш докладно з'ясувати роль демократичного студентства в боротьбі народних мас України в роки першої світової війни, від її початку до Лютневої революції 1917 р.

У 1914/15 навчальному році на території України налічувалося 27 вищих навчальних закладів з 35,2 тис. студентів⁴. Причому у містах було 19 вузів і 26 695 студентів, зокрема, у Києві відповідно 7 і 15 221, у Харкові — 6 і 6725, у Одесі — 4 і 4066, у Катеринославі — 1 і 549, у Ніжині — 1 і 134⁵.

Основну масу студентства становили вихідці з дворянсько-буржуазних та чиновницьких кіл, меншу частину — з середовища міської дрібної буржуазії, заможного селянства, в поодиноких випадках — з робітників і бідних селян. Такий соціальний склад визначав політичні погляди студентства. В. І. Ленін у статті «Завдання революційної молоді», написаній 1903 р., відзначав, що «в сучасному студентстві є шість політичних груп: реакціонери, байдужі, академісти, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи»⁶. Таке групування він не вважав випадковим і тимчасовим розподілом настроїв. «Студентство не було б тим, що воно є,— писав В. І. Ленін,— якби його політичне групування не відповідало політичному групуванню у всьому суспільстві»⁷.

Ставлення більшовиків до студентства відповідало кожному політичному групуванню. Рух демократичного студентства В. І. Ленін розглядав як один із проявів наростаючого революційного настрою мас проти режиму 3-го червня, називав цей рух пробудженням «легких загонів» буржуазної демократії⁸.

Початок імперіалістичної війни призвів до затримки руху демократичного студентства, як і всього революційного руху в країні. Створені до війни в ряді вузів студентські соціал-демократичні групи були розгромлені, як, наприклад, «Студентська фракція Київської організації РСДРП», «Студентська фракція більшовиків» у Харкові, «Коаліційна Рада» в Одесі та інші⁹. Активізували свою реакційну діяльність чорносотенці. Посиллася проповідь «громадянського миру» дрібнобуржуазних та буржуазно-націоналістичних партій.

Хвиля шовінізму й націоналістичного чаду, що на початку війни охопила широкі кола дрібної буржуазії та їх політичні партії, справила значний вплив і на частину студентів. Висловлюючи свої «вірнопідданські почуття», вони подекуди брали активну участь у «патріотичних» маніфестаціях¹⁰.

У Харкові близько тисячі студентів університету, технологічного та ветеринарного інститутів вийшли 9 жовтня 1914 р. на вулиці міста, демонструючи свою готовність піти до армії. Аналогічні маніфестації відбулися у Києві, Одесі, Катеринославі, Ніжині¹¹.

Водночас уже з самого початку війни серед демократично настроєних студентів стали помітними антивоєнні настрої. У вересні 1914 р. в Харкові відновила діяльність розгромлена на початку війни студентська соціал-демократична фракція¹². 10 жовтня вона випустила листівку, в якій засуджувала маніфестацію 9 жовтня як ганебну сторінку

⁴ УРЕ, т. 2, стор. 408 п; УРЕ, т. 17, стор. 409 п.

⁵ БСЭ, издание первое. Союз Советских Социалистических Республик, стор. 1234, таблиця.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 325.

⁷ Там же, стор. 326.

⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 122, 132; т. 22, стор. 304.

⁹ О. П. Альошкін. Назв. праця, стор. 62.

¹⁰ Там же, стор. 63.

¹¹ Там же.

¹² М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 211.

в історії студентського руху, а також викривала імперіалістичний характер війни. Звертаючись до студентів, фракція проголошувала: «Геть війну! Хай живе мир! Хай живе братерство народів! Хай живе міжнародний соціалізм!»¹³.

На сходці Харківського університету, що відбулася 11 жовтня 1914 р., студент Д. А. Цуверкалов засудив «патріотичні» маніфестації і закликав студентів до боротьби проти війни. Присутні висловили повну згоду з ним¹⁴.

Восени 1914 р. харківські більшовики, не залишаючи студентської соціал-демократичної фракції, де переважали меншовики, створили студентський більшовицький гурток під назвою «Червона зірка», членів якого, у зв'язку з браком пропагандистських кадрів, вирішено було залучити до пропагандистської та агітаційно-масової роботи серед робітників. Учасник гуртка більшовик О. Ємельянов (Сурик) згадував пізніше, що студентство цікавило більшовиків «з точки зору забезпечення роботи в основному напрямі — серед робітників»¹⁵. За даними М. Т. Сидорчука, в Харкові діяли в той час чотири студентські більшовицькі гуртки: три в університеті й один у технологічному інституті¹⁶. Під керівництвом Харківського комітету РСДРП вони поширювали інтернаціоналістські погляди на війну. Найбільш активними пропагандистами були члени міського комітету партії, студенти-медики Б. Ємельянов, В. Заборенко, М. Безчетвертний та інші¹⁷.

У лютому 1915 р. більшовики Харкова розгорнули серед студентів агітацію за проведення страйку протесту проти суду над більшовицькою фракцією ІV Державної думи. За більшовиками пішли фракції: студентська соціал-демократична та есерів. Випущена від їх імені листівка закликала студентство до одноденного страйку-протесту проти суду над більшовицькими депутатами, а також довести, що студенти не охоплені шовіністичним чадом, що позиції, зайняті студентством у революційні роки, не залишені¹⁸. Страйк протесту проти суду над більшовицькою фракцією відбувся в харківських вузах 16 і 17 лютого¹⁹. 29 серпня 1915 р. у перших легальних зборах по виборах робітничих представників до Харківського військово-промислового комітету взяли активну участь студенти, які разом з робітниками — представниками Харківського комітету РСДРП — виступили проти війни²⁰.

В донесенні київського губернатора департаменту поліції від 14 листопада 1914 р. повідомлялося, що 7 листопада, в день смерті Л. М. Толстого, в Київському комерційному інституті розповсюджено «декілька надрукованих на гектографі прокламацій із закликом висловити протест проти смертної кари й війни»²¹. Через поліцейські репресії більшовицька організація Києва не змогла одразу розгорнути політичну роботу серед студентів, тому їх антивоєнні виступи в другій половині 1914 — на початку 1915 рр. були позбавлені чіткої політичної спрямованості. До того ж антивоєнну агітацію у вузах Києва намагалися вести окремі

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, К., 1960, стор. 564—566.

¹⁴ О. П. Альошкін. Назв. праця, стор. 65.

¹⁵ «Летопись революции», 1929, № 1, стор. 182, 186—187.

¹⁶ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 211.

¹⁷ «Летопись революции», 1929, № 1, стор. 183—185; М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 211—212.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1915 р., спр. 83, ч. 5, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4252, арк. 1.

¹⁹ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 215.

²⁰ О. П. Альошкін. Назв. праця, стор. 67.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1914, спр. 28, ч. 5, арк. 10.

представники лівих груп деяких дрібнобуржуазних партій, зокрема російських есерів. Так, у жовтні 1914 р. «Київська група соціалістів-революціонерів», що складалася переважно із студентів, надрукувала на гектографі 360 примірників листівки, в якій закликала студентів викривати імперіалістичний характер війни й агітувати солдатів за повернення зброї «на боротьбу за землю і волю»²². Однак у ніч на 29 жовтня дев'ять членів групи було заарештовано, а віддруковану листівку конфісковано жандармами²³.

Група українських есерів, що активізувалася на початку 1915 р., стояла на буржуазно-націоналістичних позиціях «Союзу визволення України» (СВУ). Вона випустила дві листівки та незначну кількість примірників віддрукованого на гектографі журналу «Боротьба» з основними положеннями горезвісного «звернення» СВУ «До українського народу в Росії», що закликала до боротьби за перемогу Австро-Угорщини й Німеччини в ім'я створення «самостійної України»²⁴. Проте українські есери помітного впливу на студентів не мали. В записці-огляді революційного й суспільного руху в Київській губернії з 15 червня до 15 серпня 1915 р. начальник Київського губернського жандармського управління зазначав, що згадана група складається з невеликого числа студентів і не проявляє протягом останніх двох місяців ніякої діяльності²⁵.

Поразки царської армії на фронті, розруха, зростання дорожнечі, піднесення робітничого руху, що протягом 1915 р. набував дедалі чіткішої антивоєнної спрямованості, — всі ці фактори створювали сприятливий ґрунт для активізації роботи більшовиків серед студентів.

Дедалі більше студентів включалося в антивоєнну діяльність більшовицької організації. В лютому 1915 р. Київський комітет РСДРП підготував антивоєнну прокламацію «До київських робітниць», присвячену 8 Березня, що закликала до боротьби проти війни, шовінізму й націоналізму, за міжнародну солідарність робітничого класу. В підготовці й розповсюдженні її брали активну участь студенти Київського університету більшовики Пилип Безуглий і Яків Полуян, яких у серпні 1915 р. було засуджено до 5 років тюрми кожного²⁶.

У квітні 1915 р. Київський комітет РСДРП випустив антивоєнну листівку до 1 Травня й розповсюдив її серед робітників заводу Гретера і Криванека та серед студентів Політехнічного інституту²⁷.

У зв'язку з частковою мобілізацією студентів, оголошеною на початку 1916 р., боротьба демократичної частини студентства проти війни посилилася, набравши особливої гостроти у Харкові. На сходці студентів медичного факультету, як зазначав харківський губернатор у телеграмі департаменту поліції, «були різкі виступи із закликом проти уряду і війни, розповсюджувались прокламації»²⁸. До медиків приєдналися студенти природничого та юридичного факультетів. Сходка в технологічному інституті прийняла резолюцію протесту проти війни²⁹. Справа не обмежилась антивоєнними сходками в стінах навчальних закладів. 13 лютого близько 500 студентів університету, технологічного та сільськогосподарського інститутів пройшли вулицями міста. Демонстранти співали революційних пісень, несли лозунги протесту проти призову

²² ЦДА УРСР, ф. 274. оп. 4, спр. 463, арк. 69.

²³ Там же, арк. 70.

²⁴ Там же, арк. 72, 73.

²⁵ Там же, арк. 149.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ДП. ОВ. 1915, спр. 5, ч. 32, арк. 46.

²⁷ Й. П. Шербина. Назв. праця, стор. 110.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1916, спр. 83, ч. 5, арк. 19.

²⁹ Там же, арк. 6.

студентів, вимагали негайної мобілізації жандармів і поліцейських³⁰. Серед студентської молоді та трудящих міста була розповсюджена листівка, що викривала імперіалістичний характер війни та закликала студентів до спільної боротьби з пролетаріатом. «Місце демократичного студентства,— говорилося в ній,— у соціальній і політичній боротьбі, в рядах пролетаріату»³¹.

25 березня 1916 р. у зв'язку з виїздом на фронт маршової роти студентів Харківського технологічного інституту студенти з лозунгами «Геть війну!», співаючи «Марсельезу» та інші революційні пісні, прийшли до вокзалу. Спроба поліції розігнати демонстрантів після відходу поїзда закінчилась сутичками, внаслідок яких були жертви з обох сторін. 26 березня відбулась нова демонстрація у зв'язку з провадами студентів, призваних до Тифліського військового училища³². 13 квітня організували антивоєнну демонстрацію студенти-призовники.

Наприкінці 1915 — на початку 1916 рр. в Києві за завданням міського комітету більшовиків відновила діяльність студентська соціал-демократична фракція³³. На відміну від харківської в ній переважав більшовицький вплив. До складу фракції входили студенти-більшовики М. Тарногородський — один з найбільш активних членів Київської організації РСДРП, К. Я. Бауман, Є. Едельштейн, С. Урін, Скоянський та інші³⁴. В Київському університеті, комерційному інституті, на вищих жіночих курсах і в жіночому медичному інституті діяли, крім того, студентські більшовицькі групи³⁵. З ініціативи студентської соціал-демократичної фракції на початку 1916 р. поновив діяльність Коаліційний комітет вищих навчальних закладів Києва³⁶. Його фактичним керівником був представник студентської соціал-демократичної фракції більшовик М. Тарногородський. Революційна агітація, яку розгорнули під керівництвом більшовиків студентська соціал-демократична фракція та Коаліційний комітет, сиріяла піднесенню політичної активності київського студентства. Так, напередодні 10 лютого 1916 р. — річниці суду ІV Державної думи над більшовицькою фракцією — серед студентів було розповсюджено листівку Коаліційного комітету із закликом до одностороннього страйку протесту проти свавілля самодержавства³⁷. У відповідь на звернення Коаліційного комітету 10 лютого в Київському університеті і на вищих жіночих курсах відбулися студентські сходки³⁸.

Коаліційний комітет через М. Тарногородського встановив зв'язок з Петербурзьким комітетом РСДРП та з «Об'єднаним комітетом студентських соціал-демократичних фракцій вищих навчальних закладів м. Петрограда». У березні 1916 р. в Києві було розповсюджено видану цим комітетом антивоєнну листівку-звернення до студентів, мобілізованих в армію. Листівка закликала студентів усіляко підтримувати революційний рух, створювати повсюдно осередки військової революційної організації, об'єднувати їх в одне ціле з організацією революційного пролетаріату, сміливо піднімати прапор революційного повстання³⁹.

29 березня соціал-демократична фракція Київського університету випустила прокламацію, яка закликала студентство ще тісніше згур-

³⁰ Там же.

³¹ І. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 198.

³² М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 217--218.

³³ Там же, стор. 211.

³⁴ І. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 198.

³⁵ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 211.

³⁶ Там же, стор. 216.

³⁷ Історія Київського університету, стор. 302—303.

³⁸ О. П. Альошкін. Назв. праця, стор. 70.

³⁹ ЦДДА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 566, арк. 19, 20, 22.

туватися навколо пролетаріату, посилити боротьбу за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. 1 квітня аналогічну листівку було випущено Коаліційним комітетом вищих навчальних закладів. Листівка розвінчувала опортуністичний лозунг «внутрішнього миру» і закликала студентство до організованої боротьби проти імперіалістичної війни та царського уряду, за демократичну республіку, за соціалізм⁴⁰.

Більшовицькі ідеї перетворення імперіалістичної війни у громадянську, дедалі більше поширюючись серед студентства, сприяли зростанню його політичної свідомості. Про це, зокрема, свідчить приклад Київського політехнічного інституту. 14 квітня 1916 р. тут було випущено прокламацію, автори якої від імені групи студентів закликали «вільно піднести той протест проти війни, що голосно пролунав на соціалістичному з'їзді в Ціммервальді», і зберігати свої сили для знищення царату. Прокламація закінчувалася закликами: «Ганьба і смерть тиранам! Геть тюрму народів! Хай живе мир і свобода народів! Геть війну!»⁴¹.

Під керівництвом студентів-більшовиків розгорнулася діяльна підготовка до дня 1 Травня, який вирішено було відзначити під лозунгом боротьби проти війни і царизму. 23 квітня у Голосіївському лісі відбулися організовані студентською соціал-демократичною фракцією нелегальні збори, на яких були присутні, за відомостями поліцейської агентури, близько 60 студентів і курсисток⁴².

В кінці квітня було заарештовано ряд керівників студентської соціал-демократичної фракції і Коаліційного комітету вищих навчальних закладів Києва, у тому числі М. Тарногородського. У заарештованих вилучено 2 гектографи, близько 200 примірників марксистської літератури, а також присвячений 1 Травня текст прокламації із закликом до робітників боротися за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. 30 квітня в справі Коаліційного комітету було заарештовано ще 9 студентів (С. Уріна, Я. Едельштейна, І. Іванова, І. Гапжу, Є. Кефелі та інші), 4 курсистки і одного робітника⁴³.

Діяльність студентської соціал-демократичної фракції та Коаліційного комітету вищих навчальних закладів м. Києва сприяла посиленню антивоєнного руху київського студентства і послабленню позицій дрібнобуржуазних та буржуазно-націоналістичних партій.

Антивоєнні настрої проявились і серед тієї частини київського студентства, яку восени 1915 р. за розпорядженням військових властей було евакуйовано до Саратова. Деякі студенти евакуйованих київських вузів проводили агітаційну роботу серед робітників і солдатів м. Саратова. Так, за даними поліції, на зборах саратовських робітників, присвячених 1 Травня, «одним з керівників» був студент Київського університету Л. Меєр⁴⁴. Студенти Київського комерційного інституту Сверчевський, Фінкельштейн, Солдатов, Мухін і Введенський розповсюджували антивоєнні прокламації серед солдатів саратовського гарнізону⁴⁵. Начальник саратовського губернського жандармського управління 17 травня 1916 р. повідомляв директорові департаменту поліції, що «політичне життя міста, безсумнівно, було б набагато спокійнішим, коли б не виступи київського студентства»⁴⁶.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, оп. 4, спр. 566, ч. 1, арк. 13, 12.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, ч. 1, оп. 4, спр. 566, арк. 16, 17.

⁴² Там же, спр. 456, арк. 83.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДІІ, ОВ, оп. 246, 1916, спр. 5, ч. 32, арк. 1.

⁴⁴ Там же, ОВ, 1916 р., спр. 175, арк. 8.

⁴⁵ Там же, арк. 38.

⁴⁶ Там же, арк. 6.

Восени 1916 р. під впливом революційної боротьби робітничого класу антивоєнний рух демократичного студентства посилювався. В ряді вищих навчальних закладів Києва у листопаді відбулися страйки протесту проти війни і свавілля царизму.

Значну роботу серед студентів у 1916 р. розгорнули більшовики м. Харкова. Як згадує О. Ємельянов (Сурик), 1916 р. був періодом активної діяльності більшовицьких гуртків. «Наша організація,— пише він у своїх спогадах,— в цей період значно зміцнила свої позиції як у робітничій масі, так і серед студентства»⁴⁷.

В жовтні 1916 р. під керівництвом студентської більшовицької групи відбулися страйк і антивоєнна демонстрація харківських студентів. Приводом до страйку стала мобілізація і пов'язане з нею жеребкування. 6 жовтня біля університету, де проходило жеребкування, відбулася сутичка групи студентів з поліцією.

Антивоєнні і протиурядові виступи харківських студентів викликали тривогу представників місцевої влади, які особливо боялись, щоб студентів не підтримали робітники. Та, незважаючи на розпорядження губернатора і вжиті поліцією заходи, студентський рух не тільки не припинився, а, навпаки, набув ще більш гострого політичного характеру. Як повідомляв начальник губернського жандармського управління департаменту поліції, «з 8 жовтня безпорядки серед студентів перейшли на політичний ґрунт»⁴⁸. Того дня в університеті відбулася студентська сходка, в якій взяли участь робітники і солдати⁴⁹.

10 жовтня збори студентів університету ухвалили влаштувати 11 жовтня біля Робітничого будинку мітинг протесту проти війни. Такий вибір місця проведення мітингу був розрахований на активну участь у ньому робітників. Проте 11 жовтня стягнута з усього міста поліція не допустила студентів у робітничий район. Тільки о 6 годині вечора недалеко від Робітничого будинку, біля трамваю, заповненого робітниками, які поверталися з роботи, студентам вдалось провести мітинг протесту проти війни⁵⁰.

Невдача спільних антивоєнних виступів демократичного студентства і робітників Харкова у жовтні 1916 р. пояснювалась не лише репресіями з боку місцевих властей, а й деякою пасивністю робітників, як були виснажені страйковою боротьбою в серпні — вересні 1916 р.⁵¹

У другій половині жовтня 1916 р. антивоєнні виступи студентів харківських вузів на деякий час припинились, але вже 3 листопада на сходці студентів юридичного факультету було прийнято резолюцію із закликами: «Геть війну! Хай живе революція міжнародного пролетаріату!»⁵²

18 листопада в медичному корпусі університету відбулися загальні збори студентів медичного факультету, в яких взяли участь близько 500 чоловік. Виступаючи на зборах закликали активніше піднятися на боротьбу проти війни і царизму⁵³.

22 листопада аналогічні збори відбулись на біологічному факультеті. В прийнятій резолюції студенти засуджували «імперіалістичні тенденції» Державної думи і вимагали «скликання Установчих зборів н.

⁴⁷ «Літопис революції», 1929, № 1, стор. 187.

⁴⁸ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1675, арк. 81; Й. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 275.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, ОВ, 1916, спр. 171, арк. 2.

⁵⁰ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1675, арк. 100 зв.; Й. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 276.

⁵¹ Див. Й. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 276.

⁵² Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, стор. 183.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1916, спр. 83, ч. 5, арк. 7.

основі загального, прямого, рівного і таємного голосування і проголошення демократичної республіки». Резолюція закінчувалась закличками: «Геть війну! Хай живе революція міжнародного пролетаріату»⁵⁴.

В кінці 1916 — на початку 1917 рр. політичний вплив більшовиків серед демократичного студентства України ще більше зростає. Ленінську ідею виходу з війни шляхом повалення царського самодержавства поділяли не лише студенти-більшовики, а й частина студентів — рядових членів партій меншовиків та есерів. У Харкові 9 січня 1917 р. було випущено листівку, яка від імені студентських фракцій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів закликала до страйку і відзначала, що «вихід із становища єдиний — припинити імперіалістичну війну і скинути царський уряд»⁵⁵.

Серед студентів розповсюджувалась прокламація «До революційного студентства Росії», видана об'єднаним комітетом студентських соціал-демократичних фракцій вищих навчальних закладів м. Петрограда. Вона закликала: «До відповіді царську монархію! Геть війну! Хай живе революція! Вперед, за тимчасовий революційний уряд! За російську демократичну республіку! За соціалізм! Хай живе III Інтернаціонал революційного пролетаріату»⁵⁶.

У зв'язку з другою річницею суду над більшовицькою фракцією IV Державної думи більшовицькі організації України в січні — лютому 1917 р. готували спільні виступи робітників і студентів у Харкові, Києві і Одесі⁵⁷. Царським властям вдалось запобігти цим виступам, але припинити студентський антивоєнний рух вони були неспроможні.

Коаліційний комітет вищих навчальних закладів Києва випустив 9 лютого листівку із закликом до одноденного страйку протесту проти війни і суду над більшовицькою фракцією. 10 лютого страйк відбувся на вищих жіночих курсах і частково в університеті⁵⁸. В Харкові 9 лютого на зборах студентів медичного факультету університету, за свідченням жандармських агентів, «промови всіх ораторів зводилися до того, що уряд вчиняє злочини, проводячи розстріли робітників і військові мобілізації..., і закінчувались закликом до створення тимчасового революційного уряду». Прийнята на зборах резолюція закликала студентів міста до проведення дводенного страйку з вимогою припинити війну і створити тимчасовий уряд⁵⁹.

Як згадує О. Ємельянов (Сурик), до самої Лютневої революції резолюції студентських сходок на цьому факультеті незмінно закінчувалися лозунгами: «Геть уряд!», «Геть імперіалістичну війну!»⁶⁰.

Антивоєнні резолюції були прийняті також на сходках студентів інших факультетів Харківського університету, сільськогосподарського та технологічного інститутів і вищих жіночих курсів⁶¹.

За дорученням Харківського комітету РСДРП студентська соціал-демократична фракція 13 лютого 1917 р. випустила антивоєнну листівку із закликом провести дводенний страйк у зв'язку з другою річницею суду над більшовицькою фракцією. «Нехай два дні страйку 13 і 14 лютого, — говорилося в ній, — як знак протесту проти цього шемякиного суду,

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1916, спр. 83, ч. 5, арк. 7.

⁵⁵ В. Лобахін. З історії робітничого руху в Харкові напередодні Лютневої революції, стор. 68; В. Черневський. Студенческие волнения перед революцией. — «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 15.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 568, арк. 95.

⁵⁷ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 221.

⁵⁸ Там же

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4500, арк. 17.

⁶⁰ «Летопись революции», 1929, № 1, стор. 184.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4509, арк. 1.

будуть для нас також днями боротьби за свободу і мир, днями висловлення нашої солідарності з робітничими депутатами». Листівка закликала до негайних, рішучих і швидких дій, спрямованих на революційне припинення війни і повалення злочинного царського уряду⁶². До страйку закликала також листівка, випущена 9 лютого студентською фракцією соціалістів-революонерів⁶³.

У відповідь на ці заклики 13 і 14 лютого майже у всіх вищих навчальних закладах Харкова відбулися студентські сходки і мітинги, спрямовані проти війни і царизму. Налякані розмахом студентського антивоєнного руху, місцеві власті посилили поліцейські репресії. Між 15 і 20 лютого серед керівної групи студентської соціал-демократичної фракції м. Харкова були проведені арешти⁶⁴.

Репресії царських властей викликали нові студентські заворушення. 27 лютого харківський поліцеймейстер писав: «...передбачаються цими днями сходки як на медичному факультеті, так і в інших учбових закладах»⁶⁵. Справді, в кінці лютого під керівництвом більшовиків відбувся загальний страйк студентів м. Харкова. 25 лютого страйкували студенти Києва⁶⁶.

13 лютого 1917 р. не з'явилась на лекції більшість студентів Новоросійського університету в Одесі. Їх підтримали курсистки Вищих жіночих курсів. Одеські більшовики разом з студентами Новоросійського університету, які входили до так званого «бюро праці», звернулися до трудящих із закликом ознаменувати день відкриття Думи політичними страйками проти царизму і війни⁶⁷.

Внаслідок великої політичної роботи, проведеної серед студентів більшовиками України, зросла керівна роль пролетарської партії в студентському демократичному русі, посилилась його антивоєнна спрямованість. Лише в Києві і Харкові студентські організації з початку війни і до Лютневої революції, за підрахунками М. Т. Сидорчука, випустили близько 30 антивоєнних листівок⁶⁸.

Основними формами антивоєнного руху демократичного студентства були страйки, демонстрації, сходки, які завдяки більшовицькому керівництву стали важливою школою політичного виховання молоді.

Поширення лєнінських ідей поразки царизму й перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську сприяло вивільненню значної частини студентства з-під впливу оборонства і соціал-шовінізму. Серед студентів — членів деяких дрібнобуржуазних партій більш чітко визначилось лівє крило, яке виступало за поразку царизму у війні.

За таких умов антивоєнна боротьба демократичної частини студентства поряд з боротьбою робітничого класу, селянства, солдатських мас набула значення важливого чинника загальнонародного руху, який привів до повалення царизму.

⁶² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 646—648.

⁶³ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 221.

⁶⁴ В. Черневский. Студенческие волнения перед революцией.— «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 15.

⁶⁵ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4509, арк. 3.

⁶⁶ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 222.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же, стор. 210, 211.

УСПІХИ І ТРУДНОЦІ У ВИВЧЕННІ НОРМАНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ЗА ОСТАННІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

І. П. ШАСКОЛЬСЬКИЙ

Норманська проблема — проблема зв'язків і взаємовідносин норманів з країнами Східної Європи в IX—XII ст. — уже понад 240 років привертає до себе увагу дослідників і породила величезну, ледве доступну для огляду наукову літературу. Ця проблема є однією з найбільш дискусійних в історіографії нашої країни. Прихильники «норманістської школи», виходячи з ідеалістичних уявлень про суть держави, намагались і намагаються довести норманське походження Давньоруської держави і взагалі перебільшують роль норманів у ранній історії Русі.

До XX ст. норманська проблема вивчалася переважно в нашій країні в рамках російської науки, але з початком XX ст., особливо протягом останніх кількох десятиліть, в її дослідження включилися вчені багатьох держав світу¹.

У 1876 р. визначний датський філолог і історик В. Томсен у прочитаному ним в Оксфордському університеті курсі лекцій «Зв'язки між Скандинавією і давньою Руссю та походження Руської держави»² сконцентрував усі нагромаджені на той час відомості з норманської проблеми і досить повно сформулював наявну тоді аргументацію на користь норманістського її розв'язання.

З того часу минуло майже сто років, проте й тепер деякі західні автори, особливо загальних і науково-популярних творів з історії Росії та Швеції або з історії Скандинавії «епохи вікінгів», продовжують викладати цю проблему на основі аргументації Томсена, тобто як давно й остаточно розв'язану. Природно, це у спеціаліста може викликати тільки посмішку. Адже наука протягом згаданого часу не стояла на місці. Дослідження норманської проблеми безперервно продовжувалося, майже кожний рік приносив і приносить щось нове. На сьогоднішній день вивчення даної проблеми просунулося далеко вперед, порівняно з часом Томсена. І хоч для її дослідження і зараз беруться ті самі головні писемні пам'ятки, що й сто років тому, але в цілому джерелознавча база значно розширилася, залучені нові джерела, і насамперед принципово важливий вид джерел (до XX ст. практично не залучався) — пам'ятки археології, додалися також матеріали нумізматики, філології тощо. Інакше кажучи, значно посилювся комплексний, багатопрофільний характер проблеми. Крім того, після Томсена, особливо за останні півстоліття, з'явилася велика кількість досліджень і в них багато цінних спостережень, а також нових побудов і гіпотез. Вони, звичайно, далеко не завжди безперечні, але на них не можна не зважати.

Яких же основних успіхів досягли вчені різних країн, і зокрема радянські, за цей час?

Як відомо, в рамках норманської проблеми найбільшу увагу з давніх пір привертало питання про те, яку роль відіграли нормани у створенні Давньоруської держави. Прихильники «норманістської школи» завжди стверджували, що Давньоруську (Київську) державу з центром

¹ І. П. Шаскольський. Норманская теория в современной буржуазной науке, М.—Л., 1965.

² W. Thomsen. The Relations between ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State. Oxford and London, 1877. Перекладено й видано в Німеччині (1879 р.), Швеції (1882 р.) і Росії (В. Томсен. Начало Русского государства, М., 1891). Друге видання — в Данії (1919 р.).

спочатку в Новгороді, а потім у Києві заснували нормани — норманські князі та дружини, які завоювали в IX—X ст. східнослов'янські землі і підкорили місцеве населення.

Великим досягненням радянської науки слід вважати розв'язання питання про виникнення Давньоруської держави. Сьогодні вже не можна (як це робилося сто років тому) серйозно говорити про створення держави в країні, що не знала доти державної організації, як про одночасну подію, про результат дії окремих видатних осіб і загону норманських воїнів. Тепер цілком очевидно, що виникнення держави — тривалий і складний процес, викликаний внутрішнім соціально-економічним розвитком кожної країни, який неминуче веде до формування класів і до створення держави як знаряддя класового панування. Радянські вчені³, виходячи з марксистського вчення про суть держави і про шляхи її виникнення, встановили, що в IX—X ст. на величезному просторі від Приладощя до пониззя Дніпра відбувалися розпад первіснообщинного ладу і формування класового суспільства, що привело до виникнення держави. Процес утворення Давньоруської держави почався не пізніше перших років IX ст. (або навіть в кінці VIII ст.), коли, за даними візантійських джерел, у південній половині східнослов'янських земель виникло перше державне (або переддержавне) формування під назвою «Русь» (Рос, Рось). В першій половині X ст. це вже була величезна східнослов'янська держава зі своїм досить сильним панівним класом.

При такому, що відповідає рівневі сучасної науки, розв'язанні проблеми виникнення Давньоруської держави вже не доводиться серйозно говорити про можливість створення її в якийсь певний рік загальному пришельців-варягів. Процес її формування почався задовго до появи тут варягів, охоплював усю величезну країну з населенням, яке вже тоді налічувало, мабуть, кілька мільйонів чоловік, і тривав не менше ста—півтора ста років. Можливо, можна лише говорити про якийсь — більший чи менший — ступінь участі норманів у цьому внутрішньому соціально-економічному і політичному процесі.

Відтоді (з середини 1930-х років), коли була розроблена марксистська концепція походження класового суспільства і держави на Русі, радянські історики міцно стали на позиції критики норманізму. Після цього дана теорія цілком перемістилася на Захід, стала течією в історичній науці Західної Європи й Америки.

В повоєнні роки критика норманізму ведеться вже не тільки радянськими вченими, а й істориками-марксистами з інших соціалістичних країн Європи. Велику працю, присвячену критиці норманської теорії, випустив у 1957 р. видний польський вчений, професор Г. Ловмянський⁴.

Досягнуто певних успіхів у справі вивчення конкретних тем у рамках проблеми, яка розглядається.

Найбільші зрушення у XX ст. були в галузі археології. Ще в XIX ст. на території Росії багато разів знаходили археологічні пам'ятки скандинавського походження, але вони не були зведені воедино й систематизовані, ще не було створено загальної картини їх поширення на даній території, і тому археологічні матеріали не залучалися достатньо при загальному дослідженні норманської проблеми. В 1914 р. вийшла праця

³ В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства, Л., 1945; С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949; Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964; його ж. Очерки истории СССР. III—IX вв., глава 7, М., 1958.

⁴ H. Łowmiański. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich, Warszawa, 1957.

шведського археолога Т. Арне «Швеція і Схід»⁵, в якій уперше було дано загальне зведення всіх відомих на той час знахідок скандинавських речей на території Росії. Відтак увага до археологічних матеріалів почала безперервно зростати і вони стали одним з головних джерел для вивчення розглядуваної проблеми. Як правильно зауважив А. В. Арциховський, «з перебігом часу варязьке питання все більше і більше стає археологічним питанням»⁶.

З числа західноєвропейських учених вивченням скандинавських археологічних пам'яток, знайдених у Росії (переважно за матеріалами Т. Арне), займалися також Б. Нерман, Х. Арбман, М. Стенбергер. І хоч не можна погодитись із загальною не досить обгрунтованою концепцією цих авторів — про існування в давній Русі великої мережі норманських колоній, — необхідно відзначити їх певні заслуги в конкретному дослідженні скандинавських речей, знайдених на руській території⁷.

Особливо великі результати у справі вивчення скандинавських археологічних пам'яток на території нашої країни отримали радянські археологи. В ході польових досліджень було відкрито ряд нових пам'яток, що якоюсь мірою можуть бути пов'язані із скандинавами, а в раніше відомих поселеннях і могильниках знайдено багато скандинавських речей. Так, П. Смоличев у 1920 р. відкрив поблизу Чернігова невідомий раніше курганний могильник у Шестовицях, де знайдено деяку кількість виробів скандинавського походження; В. І. Равдонікас — у 1940 р. перший на території СРСР безперечно норманський курганний могильник X—XI ст. в урочищі Плакун біля Старої Ладоги. Скандинавські речі було знайдено також в 1920—1930 рр. В. І. Равдонікасом і в 1940 р. О. М. Линевським під час розкопок курганних могильників південно-східного Приладожжя, в 1940—1950 рр. — Д. А. Авдусіним у Гньоздові біля Смоленська, в 1930, 1950 і 1960 рр. — Я. В. Станкевич, М. В. Фехнер та ін. під час розкопок Михайловського, Тимиревського і Петровського могильників під Ярославлем. Ряд скандинавських речей, і в тому числі перший знайдений в Росії норманський рунічний напис на дерев'яному предметі, було виявлено експедицією В. І. Равдонікаса під час дослідження нижніх шарів городища Стара Ладога. Невелике число норманських речей виявлено експедицією А. В. Арциховського при розкопках Новгороду⁸.

Загалом у результаті польових досліджень радянських учених нагромадилася велика кількість нових даних про археологічні пам'ятки Східної Європи IX—XI ст., які до певної міри можна віднести до скан-

⁵ T. J. Arne. *La Snède et l'Orient*, Uppsala, 1914.

⁶ A. Artsikhovskiy. *Archaeological Data on the Varangian Question*. In: VI International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Reports and Communications by archaeologists of the USSR, Moscow, 1962, стор. 9.

⁷ T. J. Arne. Назв. праця; його ж. *Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine*.— *Acta archaeologica*, vol. II, fasc. 3, København, 1931, стор. 285—302; його ж. *De svenska fynden i guvernement Vladimir, Ryssland, "Fornvännan"*, Stockholm, 1940, стор. 155—165; його ж. *Gotland—Kiev under vikingatiden*.— *Gotländskt arkiv*, XV, Lund, 1943, стор. 10—17 та ін.; B. Nerman. *Svenskarna i ostbaltiska länder och i Ryssland*.— *Nordisk kultur*, I, Oslo, 1936, стор. 80—92; H. Arbman. *Svear i österviking*, Stockholm, 1955; його ж. *Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit*.— *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska museum* (1959), Lund, 1960, стор. 110—135 та ін.; M. Stenberger. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*, Bd. I, Stockholm, 1958; та ін.

⁸ Див. М. К. Каргер. *Древний Киев*, т. 1, М.—Л., 1958, стор. 127—230; Л. А. Голубева. *Киевский некрополь*.— «Материалы и исследования по археологии СССР», 1949, № 11, стор. 103—118; Б. А. Рыбаков. *Древности Чернигова*.— «Материалы и исследования по археологии СССР», 1949, № 11, стор. 14—53; *Ярославское Поволжье X—XI вв.* Под ред. А. П. Смирнова, М., 1963.

дінавів. Нові матеріали за обсягом перевищують зведення Арне (1914 р.). В короткій і загальній формі про нові археологічні дані й уявлення в норманському питанні вже писав А. В. Арциховський⁹. Проте, на жаль, досі немає нового загального зведення скандинавських археологічних пам'яток й окремих речей скандинавського походження*. І створення подібного зведення є нині дуже нелегкою справою.

Як відомо, для дослідження норманської проблеми найбільше значення мають не поселення, а могильники, бо в них знайдено переважно більшість скандинавських речей і в них можна шукати й поховання норманів, які проникли в IX—XI ст. у Східну Європу. 50—60 років тому питання про етнічну належність поховальних пам'яток вирішував Арне досить просто: якщо в похованні знайдено хоча б один предмет скандинавського походження, значить тут похований норман. Пізніше, в ході розвитку наукових досліджень, виникла потреба в розробленні більш серйозного і ґрунтовного критерію для визначення етнічної належності того чи іншого поховання. Оскільки речі могли потрапити до володільця випадково, в результаті торгівлі чи як здобич, радянські археологи дійшли висновку, що вирішальним фактором є весь поховальний комплекс у цілому, тобто і речовий інвентар, і, особливо, обряд поховання, адже він дуже консервативний і міцно зберігався в ті часи (і донині) в кожного племені й народу. Однак застосування на практиці подібного критерію натрапило на великі труднощі. Нашим археологам відомий скандинавський обряд поховання в човні (VI—XI ст.), але у Швеції в IX—XI ст. він не був єдиним або хоч би переважаючим. У шведських могильниках IX—XI ст. одночасно існувало кілька різних поховальних обрядів. Були дуже поширені курганні поховання з трупоспаленням або трупопокладенням, і за обрядом, і за зовнішнім виглядом схожі на курганні поховання тих же часів у східнослов'янських землях (в тому числі на масові сільські поховання, які ніяк не можуть пов'язуватися з норманами). Через це тепер деякі радянські археологи почали поглиблене порівняльне вивчення курганних поховань у Швеції та на Русі, щоб встановити в кожній з даних країн якісь окремі риси й особливості поховального обряду, які зможуть використовуватися для виявлення норманських курганів у руських могильниках. Однак на цій стадії розвитку археологічної науки ще немає можливості серед головної маси поховальних пам'яток IX—XI ст. на підставі поховального обряду ясно розрізнити поховання норманів і слов'ян**.

Встановлення норманської належності поховальних пам'яток на підставі речового інвентаря (метод, яким раніше користувався Арне) в міру розвитку археологічних досліджень також натрапляє на дедалі більші труднощі. Для цього важливими є не будь-які речі, а типові для певного етнічного костюма або озброєння, для відповідного релігійного культу. Так, визначальною ознакою можуть бути залізні гривні з «молотками Тора», тісно пов'язані із скандинавським язичеським культом IX—X ст., що мали для норманів релігійне значення, але для слов'ян

⁹ А. Artsikhovskiy. Назв. праця; його ж. Археологические данные по варяжскому вопросу.— «Культура древней Руси», М., 1966, стор. 36—41.

* Є лише зведені переліки знахідок деяких окремих видів скандинавських речей (шийних гривень і фібул різних типів), опубліковані М. В. Фехнер, В. А. Мальм і В. С. Дедюхіною у збірнику «Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.» за ред. Б. О. Рибокова (М., 1967). Див. також: Л. С. Клейн, Г. С. Лебедев, В. О. Назаренко. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения.— Исторические связи Скандинавии и России, Л., 1970, стор. 226—252.

** Ця можливість є тільки в тих окремих випадках, коли в руських могильниках зустрічаються риси таких типово шведських, але які не переважали в Швеції, обрядів, як поховання у човні або вмщення в могилу зламаних мечів.

не становили ніякої цінності. Важливою ознакою можуть бути також скандинавські шкаралупоподібні фібули, їх звичайно вважали типовою належністю скандинавського жіночого костюма. Однак недавно в радянській науці висловлено думку, що і гривні з «молотками Тора», і шкаралупоподібні фібули були поширені й серед фінно-угорського населення лісової смуги Східної Європи¹⁰ (отже, для визначення етнічної належності покійника вони служити не можуть).

В міру ґрунтовного вивчення археологічних матеріалів зростають труднощі й у встановленні скандинавського походження конкретних видів і типів речей, що їх знаходять в похованнях і поселеннях IX—XI ст. на території Давньої Русі. Коли Арне, 50—60 років тому, здавалося ясним, які речі, знайдені в давньоруських землях, треба вважати норманськими, то згодом скандинавське походження багатьох з них було поставлене під сумнів або зовсім відкинуто. Так, славнозвісні «варязькі мечі» розглядали раніше як типову належність скандинава, але тепер радянськими археологами встановлено, що вони походять з Рейнської області середньої Німеччини (правда, на Русь ці мечі потрапили переважно через Скандинавію). Шоломи, кольчуги, наконечники стріл і списів, знайдені в руських могильниках (в тому числі і в тих, які раніше цілком приписували норманам), в більшості своїй, після детальнішого розгляду, виявилися виробами не скандинавських, а місцевих східноєвропейських майстрів. Таким чином, складання нового єдиного зведеного переліку скандинавських речей, виявлених у Східній Європі (на зміну застарілому, опублікованому в 1914 р. Арне), є не легкою справою, бо щодо ряду окремих предметів і навіть цілих видів нема ясності, чи треба їх включати до цього переліку чи ні.

Нині дальшому, більш поглибленому вивченню археологічних даних з норманської проблеми перешкоджає також відсутність фундаментальних публікацій результатів проведених радянськими вченими польових досліджень великих археологічних пам'яток Давньої Русі IX—XI ст. Так, досі не були всебічно досліджені й повністю опубліковані матеріали багаторічних розкопок Гньоздівського, Шестовицького і частини Приладозьких могильників, а також городища Стара Ладога. Крім того, відсутність загальної публікації речового інвентаря цих пам'яток і вміщення в коротких попередніх звітах знімків лише найцінніших речей, серед яких чимало норманських, призводять до помилкового уявлення про значну питому вагу предметів скандинавського походження. Тимчасом як насправді, коли взяти весь комплекс речового інвентаря цих пам'яток, то норманські вироби буквально тонуть у величезній масі рядових речей явно місцевого виготовлення.

Отже, тепер, порівняно з тим часом, коли Арне писав свою книгу, радянські дослідники значно далі і глибше проникають в товщу археологічних матеріалів з норманської проблеми. Це зумовлює виникнення нових, ще більших труднощів на шляху їх вивчення. Єдина можливість подолати ці труднощі — далі і всебічно досліджувати археологічні матеріали, і розкопки нових пам'яток, і, особливо, вивчення й осмислення результатів уже проведених розкопок, і разом з тим поглиблене вивчення аналогічних і синхронних за часом матеріалів скандинавської, головним чином шведської, археології.

Тепер спинимося на успіхах і труднощах у вивченні писемних джерел.

Найважливішим таким джерелом з норманської проблеми лишається давньоруський Початковий літопис («Повість временних літ») і, зокрема, його відоме оповідання про «закликання варязьких князів».

¹⁰ Ярославское Поволжье X—XI вв., стор. 84—85 (стаття М. В. Фехнер).

У XVIII—XIX ст. оповідання літопису цілком або майже цілком бралось на віру, як найцінніше свідчення про початок Руської держави. Подібне ставлення до цього джерела зустрічається і в наші дні. В цілому ряді творів з історії Росії і Скандинавії (особливо в загальних і науково-популярних виданнях), що вийшли в країнах Західної Європи й Америки, дослівно і без коментарів наводиться літописний текст про «закликання варягів» як вірогідна розповідь про створення норманами Давньоруської держави.

Такий підхід до літопису не відповідає сучасним науковим вимогам. Ще на початку XX століття твори видатного російського вченого О. О. Шахматова поклали початок науці про руське літописання, яка нині досягла значних успіхів. Великим науковим досягненням в галузі вивчення норманської проблеми було проведення О. О. Шахматовим, а в радянський час — М. Д. Приселковим, Д. С. Лихачовим, Б. О. Рибаківим, М. М. Тихомировим, Л. В. Черепніним та іншими вченими досліджень оповідання про «закликання варягів». Ці автори встановили, що літописне оповідання, яке в минулому здавалося вченим записом справжнього і дуже вірогідного давнього усного переказу, насправді є пізньою, компілятивною і багато в чому штучною побудовою, в якій дістали лише деяке відображення давні перекази північноруських земель.

Після виходу праць О. О. Шахматова та його продовжувачів у питанні про виникнення Давньоруської держави було вже неможливим, як це робили в XIX ст., бездумно і по-споживацькому користуватися будь-якими літописними текстами і відомостями, що містилися в них. Тепер стало необхідним враховувати підсумки джерелознавчої і текстологічної критики літописних текстів.

В той же час праці дослідників літописання, які встановили справжній зміст оповідання про «закликання варягів», відкрили можливості значно глибше і ґрунтовніше вивчати хід і зміст найскладніших політичних і соціальних подій та процесів IX—X ст. у Східній Європі, що привели до виникнення держави у східних слов'ян. Залучаючи всі інші писемні джерела, які збереглися від тих часів, а також дані суміжних дисциплін, радянські історики здобули можливість з'ясувати справжню роль і значення подій, що відбулися в оповіданні про «закликання варягів», у загальному ході історії Східної Європи IX—X ст. Оскільки стало очевидним, що згадане оповідання лише за випадковими обставинами і на порівняно пізньому етапі створення тексту Початкового літопису було одним із зводчиків літопису вміщено в початок розповіді про історію Руської держави, а раніше ця розповідь починалася з інших подій, радянські дослідники, спираючись на свідчення ряду джерел, з достатньою підставою стали вважати, що східнослов'янська державність виникла на економічно більш розвинутому півдні, в Подніпров'ї і Причорномор'ї, де вже з початку IX ст. простежується велике державне формування під назвою «Русь», яке в середині IX ст. здійснило знаменний похід на столицю Візантійської імперії. Стало ясным, що поява варязьких загонів у північноруських землях у другій половині IX ст. (якщо вірити літописній хронології) була порівняно пізнім і рядовим моментом у тривалому процесі формування Давньоруської держави, а династії Рюриківичів передувала в південній Русі (в Подніпров'ї) місцева князівська династія, яка походила, за переказом, від легендарного Кия. Та й сама династія Рюриківичів виявилася ніяк не пов'язаною із своїм номінальним засновником — Рюриком. У результаті критичного вивчення різних редакцій Початкового літопису з'ясувалося, що редактори і зводчики цього джерела, які компілювали з різних переказів і літературних пам'яток оповідан-

ня про закликання варязьких князів, штучно пов'язували родинними узами реального київського князя Ігоря з напівлегендарним Рюриком, що згадується в північному (новгородському і ладозькому) переказі, а Рюрика — з напівлегендарними, згадуваними в інших північних переказах Синеусом і Трувором. Новгородський і київський князь Олег у першому варіанті літописного оповідання виступав просто як воевода Ігоря і лише при складанні другої редакції був оголошений літописцем як родич Ігоря і Рюрика. Місцева київська традиція (яка відбилася в «Пам'яті і похвалі мніха Іакова») не знала Рюрика і вважала Ігоря засновником династії, що княжила з X ст. в Києві. Отже, ускладнюється й розв'язання питання про етнічне походження династії. Якщо Рюрик, який прийшов з-за моря, вважався безперечно норманом, то питання про походження справжнього засновника династії київського князя Ігоря не таке ясне і може бути розв'язане лише шляхом з'ясування етнічної належності його імені. Досить імовірним є запропоноване Томсеном пояснення походження імені «Ігор» від скандинавського «Ingwarr». Але йому суперечить те, що в самій князівській родині імена «Ігор» і «Інгвар» вважалися не тотожними, а зовсім різними, і в один і той же час в XII та XIII ст. існували князі з іменами «Ігор» і «Інгвар». Правда, норманське походження Олега і в світлі даних літописів, і за семантикою самого імені є можливим¹¹. Однак припустимо раніше норманство Аскольда і Діра, попередників Олега на київському князівському столі, виявилось дуже сумнівним, воно не підтверджується текстом ранньої редакції Початкового літопису. Скоріше можна припустити, що Аскольд і Дір були представниками місцевої князівської династії, і до того ж наряд чи княжили одночасно (їх могили знаходились у різних місцях Києва).

Таким чином, досягнуті радянськими вченими великі успіхи в науковому дослідженні Початкового літопису дають змогу точніше визначити історичну роль варязьких князів з їх загонами, що з'явилися у другій половині IX ст. на півночі Русі. З'ясовується, що варязькі князі не були першими засновниками і керівниками держави у східних слов'ян, а лише на порівняно пізньому етапі включились у процес державного будівництва, який розгорнувся в IX ст. у південних і північних східнослов'янських землях.

У вивченні інших писемних джерел протягом останніх десятиріч не було таких значних зрушень. Так, найбільш рання звітка про появу скандинавів у Східній Європі, що містилася в Бертинських анналах під 839 р., не раз привертала до себе увагу вчених, але через крайню бідність писемних відомостей про політичну історію Східної Європи першої половини IX ст. відчуваються великі труднощі в інтерпретації цієї звітки. Проте, на думку більшості дослідників, вола безумовно пов'язана з державним утворенням, яке виникло в першій половині IX ст. на півдні східнослов'янських земель (бо, найімовірніше, там, поруч з Хазарським хаканатом, могла виникнути згадувана у звітці форма найменування глави Руської держави — «хакан»).

Слід, далі, відзначити, що свідчення писемних джерел, узяті в цілому, особливо найважливіших з них — літопису і Бертинських анналів, у питанні про час появи скандинавів у Східній Європі вступили в суперечність із свідченнями матеріалів археологів. За даними літопису, варяги-шведи з'явилися в північних східнослов'янських землях в 50-ті роки IX ст. і проникли в Подніпров'я у 80-ті роки. Бертинські аннали дають ще більш ранню дату — 830 р., коли нормани-шведи вже

¹¹ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века. — «Вопросы истории», 1962, № 4, стор. 36—38.

знаходяться на східнослов'янських землях, найімовірніше, — в середньому Подніпров'ї. За даними шведських археологів (Арне, Нерман, Арбман), підтвердженими даними радянських археологів (Фехнер, Дедюхіна, Мальм, Клейн, Лебедев і Назаренко), скандинавські археологічні знахідки в землях східних слов'ян належать, за рідкісним винятком, до пізнішого часу — початку X ст. Лише невелика кількість предметів скандинавського походження, знайдених в руських землях, переважно в Приладожжі, може бути віднесена до IX ст., і то більше на його кінець. Судячи з датувань скандинавських речових знахідок, нормани у верхів'ї Дніпра — Гньоздові — з'являються тільки на рубежі IX і X ст. і лише на початку X ст. — в середньому Подніпров'ї.

Як сполучити ці дані із свідченнями Бертинських анналів про норманів-шведів на Русі, при тому, найімовірніше, — на півдні країни, в 30-ті роки IX ст.? Особливо важко пояснити ці дані, якщо стати на позицію «норманістської школи» і вважати, що під терміном «Русь» у IX ст. малися на увазі нормани і що морські походи шведенної Русі на Сурож і Амастриду початку IX ст. і на Константинополь 860 р. здійснювалися норманами*.

Ця суперечність — одна з головних труднощів, що виявилися на нинішньому етапі дослідження норманської проблеми. І тепер для неї нелегко знайти скільки-небудь задовільного пояснення. Важко ставити під сумнів правильність свідчення Бертинських анналів; але не можна заперечувати і сукупні свідчення матеріалів археології про появу слідів норманів у Подніпров'ї (і верхньому, і середньому) лише з початку X ст. Розв'язати цю суперечність — справа майбутніх дослідників.

Великий інтерес у дослідників норманської проблеми з давніх часів викликало питання про походження і зміст слова «Русь». Прихильники «норманістської школи» ще в минулому столітті розробили свою концепцію, згідно з якою слово «Русь» мало скандинавське походження і в IX—X ст. означало «нормани». Оскільки, на думку прихильників цієї концепції, «Руссю» називали норманів і цим же ім'ям почали називати державу, то звідси нібито випливає неминучий висновок, що останню створили нормани.

Класичний виклад даної концепції дав у XIX ст. той самий В. Томсен. І відтоді, протягом майже 100 років, багато прихильників «норманістської школи», особливо історики й археологи, продовжують, не вдаючись у лінгвістичні тонкощі, викладати питання про походження і значення слова «Русь» за даними датського вченого. Проте за минулий час, особливо за останні три десятиріччя, дослідження цього питання не стояло на місці. Вивченням його займався, насамперед, цілий ряд скандинавських мовників — Екблом, Стендер-Петерсон, Хьєрне, Хафстрем, Екбу, Мягісте та ін. І виявилось, що та побудова, яку Томсен вважав цілком обгрунтованою і доведеною, при більш поглибленому лінгвістичному дослідженні не така вже й міцна.

Не спиняючись на подробицях наукової дискусії з цього питання¹², можна відзначити лише те, що теоретично допустима гіпотеза про походження слова «Русь» з фінського «Ruotsi», в ході дослідження цієї теми натрапляє на дедалі більші заперечення з лінгвістичного і, особливо, з історичного боку.

* На цю суперечність між двома видами джерел вперше звернув увагу шведський археолог Х. Арбман.

¹² І. П. Шаскольський. Вопрос о происхождении слова «Русь» в современной буржуазной науке. — Критика новейшей буржуазной историографии, Л., 1967, стор. 128—176; його ж. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова «Русь». — «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 96—105

В той же час протягом останнiх десятирiч у радянській науцi значно зросла й поглибилася аргументацiя на користь давно запропонованої гiпотези про місцеве, пiвденне походження слова «Русь», нiяк не пов'язаної з норманською проблемою. Найбiльш повно й доказово ця аргументацiя викладена у працях Б. О. Рибакoва i А. М. Насонова¹³. Основний аргумент на користь цієї гiпотези — свiдчення багатьох (понад 70) лiтописних текстiв про те, що Руссю або Руською землею у вузькому розумiннi слова називали в давнину середнє Поднiпров'я (поряд з широким значенням даного термiна, який охопив усю давньоруську державу) i що, мабуть, слово «Русь» виникло спочатку як найменування середнього Поднiпров'я i першого схiднослов'янського державного утворення, яке сформувалося тут ще до появи норманiв i поза залежнiстю вiд них.

До викладеної тези примикають новi дослідження з питання про значення слова «Русь», що сконцентрувалися навколо одного джерела — вiдомого тексту про назви днiпровських порогiв iз творiв вiзантiйського iмператора Константина Багрянородного. У лiнгвiстичному планi цей текст був недавно пiдданий дослідженню у книзi А. Карльгрена, а також в працi К. О. Фалька¹⁴. Обидва автори, проаналiзувавши текст, дотримувалися думки, яка вже давно висловлювалася, про те, що згадуванi Константином Багрянородним «руські» назви днiпровських порогiв походять iз шведської мови. Тепер, пiсля праць Фалька i Карльгрена, є очевидним те, що iнформатор Константина Багрянородного, який дав йому матерiал про пороги, ототожнював руську i норманську мови. Але не можна, спираючись тiльки на це свiдчення заїжджого чужоземця, який не розумiв нi слов'янської, нi скандiнавської мови, вважати доведеною тотожнiсть Русi i норманiв. Не можна не враховувати численних свiдчень давньоруських джерел (автори яких добре розрiзняли норманiв i слов'ян), де Русь ототожнювалася iз схiдними слов'янами. Одним словом, i пiсля видання праць Фалька i Карльгрена лишається загадкою, чому у творi вiзантiйського iмператора «руські» назви виявилися такимн, що походять iз шведської мови.

Загалом питання про походження i смислове значення слова «Русь» нинi є одним iз найскладнiших, яке важко розв'язати в рамках норманської проблеми. Численнi i здебiльшого цiннi й ґрунтовнi дослідження, проведенi за останнi десятирiччя, набагато поглибили вивчення цього питання, але в той же час показали, що труднощi, якi стоять на шляху дослідникiв, значно серйознiшi, нiж припускалося ранiше.

Таким чином, радянська наука зробила значний внесок у вивчення норманської проблеми. По сутi кажучи, тiльки в результатi капiтальних досліджень наших учених став можливим серйозний, об'єктивний, суто науковий пiдхiд до неї. Лише тепер, коли встановлена певнiрогiднiсть пiвнiвної середньовiчної легенди про мiттєве створення Давньоруської держави купкою чужоземцiв-варягiв i коли встановлено, що держави, й тим бiльше на такiй величезнiй територiї, як Давня Русь, це можуть бути створенi вiдразу, нiби лорухом чарiвного жезла, i що виникнення

¹³ Б. А. Рибакoв. Древние руссы.— Советская археология, т. XVII, М., 1953, стор. 28—104; А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стор. 28—46.

¹⁴ А. Carlgren. Dneprforsarnas nordisk—slaviske navne, Köbenhavn, 1947; К. О. Falk. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porphyrogenetos "De administrando Imperio". Lund, 1951; А. И. Толкачев. О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного (в связи с работой К. О. Фалька на ту же тему).— Историческая прагматика и лексикология русского языка, М., 1962, стор. 29—60.

держави є складний тривалий процес, результат багатовікового соціально-економічного розвитку місцевого суспільства — лише тепер стало можливим на цілком науковій основі визначити справжню роль норманів. Норманські воїни і купці були сучасниками важливих подій й учасниками соціально-економічних і політичних процесів на території Давньої Русі. Але, звичайно, не вони, а місцеве східнослов'янське населення відіграло вирішальну роль у створенні Давньоруської держави.

КРИЗА ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНИХ БРИТАНСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ

В. О. ГОРБИК

Нині, у період певного поліпшення радянсько-англійських відносин критика британського консерватизму, політика якого на протязі багатьох років штучно стримувала процес зближення наших народів, має не лише наукове, а й політичне значення.

Консерватизм, як політична течія англійської буржуазії, зародився в ХІХ ст. — незадовго до утворення консервативної партії Великобританії. Будучи на той час партією великих землевласників, згодом вона стала виразником інтересів колоніального, промислового, а в період імперіалізму — монополістичного капіталу. Нині партія є впливовою силою у політичному житті країни. Англійський «політичний маятник» дає змогу консерваторам то формувати урядові кабінети, то пересідати у крісла опозиції, даючи шлях лейбористам.

У післявоєнні роки в ідеологічному відношенні консерватизм помітно еволюціонував. Після поразки на загальних парламентських виборах у 1945 р. консерватори змушені були певною мірою пристосувати свої ідеологічні концепції до нових, післявоєнних умов, навіть дещо запозичити у своїх опонентів по двопартійній системі — лейбористів.

Консерватизм лише умовно можна охарактеризувати як єдину ідеологічну доктрину. Його представники нерідко висловлюють неоднакові погляди, які відображають настрої різних угруповань у партії.

У консерваторів немає чіткої програми. Вони обмежуються публікацією маніфестів напередодні виборів, висловлюваннями окремих діячів, причому роблять це досить туманно, щоб не зв'язувати собі руки для досягнення головної мети — завоювання влади. «Сила й життєздатність консервативної партії Британії...», — говорять вони, — полягає в її емпіричному підході до сучасних проблем та її готовності сприйняти їх не такими, якими б ми хотіли їх бачити, а такими, якими вони є»¹.

Один з впливових правих торі Хінчінгбрук характеризує консерватизм так: «Це віра, шлях життя, настрої розуму»². Історик-консерватор Р. Уайт додає: «Консерватизм — це стільки політична доктрина, скільки настрої розуму, спосіб усвідомлення, шлях життя». Відомий консерватор К. Хогг стверджує, що консерватизм — не стільки філософія, скільки позиція³.

¹ A. Marwick. Britain in Century of Total War. Peace and Social Change. 1900—1967, London, 1968, стор. 388.

² "Quarterly Review", 1946, № 567, стор. 109.

³ P. Shore. The Real Nature of Conservatism, London, 1952, стор. 13.

Розуміючи, що консерватизм мало привабливий для широких трудящих мас, його ідеологи намагаються водночас відвернути їх від інших політичних теорій і, насамперед, від марксистсько-ленінської. Вони постійно наголошують на другорядності для них політичної теорії, зазначаючи при цьому, що нехтування теорією — це нібито традиційна англійська риса. Один з представників консервативної партії Уїтлі стверджував, що завжди існувало різке розмежування: одні віддавали пріоритет політиці, інші розглядали її як служницю релігії, мистецтва, науки і суспільства: до перших належать ліві, до других — консерватори⁴.

Відомий консерватор Хейлшем зазначав, що торі не вважають політичну боротьбу — головною метою в діяльності їх партії. Цим вони відрізняються від інших британських політичних течій. «Для першої важливої більшості консерваторів, — підкреслював він, — релігія, мистецтво, наука, сім'я, країна, друзі, музика, розваги, обов'язки, вся радість і багатогранність існування — вище, ніж... політична боротьба»⁵.

Проловідь аполітизму доповнюється пропагандою якогось «природного консерватизму» мислення англійців, намаганням довести, що маси тяжіють до старих соціальних відносин, бояться будь-яких змін. За словами Гілмура, одного з сучасних апологетів консервативної партії, «всі люди консервативні, великі й прості. Чоловік — консервативна істота, жінка — ще більше. Партія, яка спирається на любов та довір'я людей..., заспокоює їх страх перед невідомим, вірогідніше всього перемаже (на парламентських виборах.— В. Г.)». Консерватори намагаються виховати пасивність у трудящих, обмежити їх інтереси вузьким колом питань, а головне — відвернути від безпосередньої участі у політичній боротьбі⁶.

Проголошуючи себе захисниками традиційно британських інститутів, торі твердять, що нібито хочуть зберегти накопичену віками мудрість англійського народу, спадкоємність поколінь. «Немає іншого посібника по історії консерватизму, — підкреслюється в їх партійних публікаціях, — крім історії Британії»⁷. Спекулюючи на повазі до минулого, вони силкуються увічнити систему класового гноблення як нібито традиційну й національну. «Ми залишаємося єдиною великою партією, — писав Р. Батлер, — коріння якої тягнеться в історію та традиції нашої країни. Ми вижили для того, щоб перенести мудрість і практичний досвід минулого на службу... принципам сучасного»⁸.

Нинішні консерватори намагаються зобразити себе не лише охоронцями кращих традицій країни, а й прихильниками прогресивних змін, що відбуваються в суспільстві. В цьому вони посилаються на одного з стовпів консерватизму Б. Дізраелі, який свого часу говорив: «Я — консерватор, щоб зберегти в нашій конституції все добре, радикал, щоб позбутися всього поганого»⁹. Насправді ж консерватизм повністю виправдовує свою назву — він з усіх сил перешкоджає тому, що веде до встановлення в Англії прогресивного соціального ладу.

Ще в XIX ст. відомий діяч консервативної партії Р. Солсбері стверджував, що головною турботою її є захист приватної власності. Сучасні ідеологи партії вважають захист власності першим і найважливішим

⁴ "The National Review", March, 1948, v. 130, № 781, стор. 197.

⁵ V. Hailsham. The Conservative Case, London, 1959, стор. 13.

⁶ Н. М. Степанова. Консервативная партия и рабочий класс в послевоенной Англии, М., 1972, стор. 45—46.

⁷ Studies in British Politics. A Reader in Political Sociology, New York, 1966, стор. 24.

⁸ Н. М. Степанова. Назв. праця, стор. 46—47.

⁹ "Social Research", vol. 16, March, 1949, № 1, стор. 16.

обов'язком цивілізованого суспільства¹⁰. У післявоєнні роки вони висунули й активно пропагували концепцію «приватновласницької демократії», згідно з якою приватна власність — основна й важлива частина «демократії» в сучасному англійському суспільстві. «Ми впевнені, — заявив у 1966 р. лідер партії Е. Хіт, — що якщо ви володієте яким-небудь капіталом, заощадженнями, власним будинком, то у вас більше впевненості, ви пишаетесь своєю власністю й тому займаєте більш лючесне місце в суспільстві й країні»¹¹.

З метою завоювання голосів трудящих, так званого «середнього класу» консерватори напередодні парламентських виборів часто одягаються в тогу борців проти монополій. У зв'язку з цим їх концепція «приватновласницької демократії» доповнилася проповіддю теорії «дифузії власності», тобто широкого її існування у вигляді власних будинків, дрібних підприємств, невеличких пакетів акцій тощо.

Намагаючись зберегти в країні існуючий капіталістичний лад, який базується на приватній власності на засоби виробництва, експлуатації тагнобленні народних мас, ідеологи партії закликають до єдності нації. Вони штучно виділяють все, що нібито об'єднує англійців — корону, традиції, звичай (раніше — імперію). Століття реформ та соціальних змін, стверджують апологети консерватизму, перетворили розділену раніше британську націю на єдине ціле.

Особливо активно ці ідеї проголошувала в післявоєнні роки група під назвою «Єдина нація». Вона об'єднувала понад 20 членів палати громад, серед яких були Е. Хіт, К. Джозеф, Я. Маклеод, Р. Модлінг та ін. Члени групи твердили, що консерватори знайшли засіб, який знищить прірву між бідними і багатими. «Дві нації» завдяки проповіді соціального миру й реформам, за їх висловленням, перетворяться в єдину націю, яку нібито не бентежитимуть конфлікти й чвари¹².

Підтвердження своїх думок вони шукають в історії, зазначаючи при цьому, що часи національної єдності були періодами величі нації, а розбрату — її бідності й приниження¹³. Щастя всіх англійців, за їх словами, у взаємній симпатії, розумінні й взаємодопомозі. Що ж стоїть на перешкоді цьому? На думку апологетів консерватизму, це «руйнівний» марксизм-ленінізм, який нібито розповсюджує «ненависть, підозру й насильство»¹⁴. Класова боротьба, заявляють вони, суперечить історичному розвитку, всьому кращому, що є в людській природі¹⁵. Консерватори бояться теорії класової боротьби, яка, переходячи в практику, підриває підвалини капіталістичного ладу, «соціальну дисципліну» англійського суспільства¹⁶. Проте вони змушені вдаватися до використання окремих марксистсько-ленінських термінів, вихолощуючи й фальсифікуючи їх суть. Так, торі іноді вживають поняття «клас». Однак для них «клас» — це людське угруповання з притаманними йому звичаями, обов'язками, здібностями. На думку ідеологів партії, в англійському суспільстві класи не розділені ворожнечею, вони «близькі й споріднені». «Суспільний клас, — говорять консерватори, — це група людей, які мають певні загальні риси й певні шляхи поведінки, що відрізняє їх від членів інших суспільних класів, з іншими якостями та

¹⁰ R. McKenzie and A. Silver. *Angels in Marble. Working Class Conservatives in Urban England*, London, 1969, стор. 31.

¹¹ Н. М. Степанова. Назв. праця, стор. 54.

¹² A. Roth. *Enock Powell: Tory Tribune*, London, 1970, стор. 70.

¹³ G. Boyd-Carpenter. *The Conservative Case*, London, стор. 7—8.

¹⁴ "The National Review", February, 1948, vol. 130, № 780, стор. 111—112.

¹⁵ *Some Principles of Conservatism*, London, 1956, стор. 10.

¹⁶ Y. H. Grainger. *Character and Style in English Politics*, Cambridge, 1969, стор. 217.

іншими шляхами поведінки¹⁷. В цьому понятті затушовується головне — антагонізм, полярність класів у капіталістичному суспільстві.

Деякі з консерваторів є прихильниками «теорії стратифікації», згідно з якою розподіл капіталістичного суспільства на класи підміняється розчленуванням його на групи (страти) за другорядними ознаками: статі, освіти, місця проживання тощо. Інші ідеологи партії намагаються довести, що провідним класом в країні є так званий «середній клас», в якому значною мірою нібито розчиняється як робітничий клас, так і інші верстви суспільства.

Проповідь «єдності нації» спростовує аналіз соціального становища англійського суспільства. На початку 60-х років близько 0,5% дорослого населення країни володіли власністю на суму 50 млрд. фунтів стерлінгів¹⁸. У той же час в Англії прогресувала бідність.

Згідно з даними британських соціологів Б. Абель-Сміта та П. Таунсенда, в 1960 р. 18% сімей і 14,2% населення країни мали прибутки нижчі, від рівня «національної допомоги»¹⁹. У 1948—1956 рр. з 3% представників «вищих» верств населення вийшло 38% тих, хто займав відповідальні посади у внутрішній адміністративній службі, і 63% — на дипломатичних посадах. 80% вихідців з «нижчих» верств становили відповідно 22 і 9% зайнятих на цих службах.

Рівність консерватори розуміють з позиції буржуазії. «Людина, — говорив Я. Маклеод, — повинна мати однаковий шанс стати нерівною. Рівність — це ідея, яка знаходить мало підтримки з боку консерваторів у палаті (громад.— В. Г.)»²⁰. Консерватори вважають, що нерівність закладена в людській природі, тому вона немінуча й вічна. «У кожній групі людей, які переслідують однакову мету, на фабриці чи фірмі, в нації чи сім'ї, — писав один з апологетів консерватизму Д. Кларк, — завжди будуть ті, хто здійснює владу, й ті, хто підкоряються».

Консерватори — прихильники ідеалістичної теорії «героя і натовпу». Так, лідер у них перебуває на особливому, привілейованому становищі, в його руках зосереджена величезна влада. Він призначає потрібних йому людей на головні посади в партії й, спираючись на вузьке коло осіб, приймає всі основні рішення. Торі вважають, що «затвердження і проголошення партійної політики є прерогативою лідера й лежить на його відповідальності»²¹. Резолюції щорічної партійної конференції — це лише поради лідеру.

Збереженню та зміцненню існуючого капіталістичного ладу в Англії служать старі атрибути влади — монархія, палата лордів та ін. На думку консерваторів, англійське суспільство не може нормально функціонувати без міцного керівництва, тому слід дотримуватися одного з положень старого торизму: «Соціальний порядок вимагає ієрархії»²². Згідно з цим положенням вища сходинка соціальної піраміди має належати еліті, яка поряд з багатством нібито володіє майже успадкованою здатністю керувати, що вимагає «звички розуму»²³.

Буржуазний соціальний порядок відводить виборцям пасивну роль. Під час парламентських виборів вони мають можливість практично

¹⁷ "Political Quarterly", April—June, 1953, vol. XXIV, № 2, стор. 139—140.

¹⁸ E. A. Johns. The Social Structure of Modern Britain, London, 1965, стор. 68—69.

¹⁹ B. Abel-Smith and P. Townsend. The Poor and The Poorest, London, 1966, стор. 37—38, 49.

²⁰ J. D. Hoffman. The Conservative Party in Opposition, 1945—1951, London, 1964, стор. 210.

²¹ P. Shore. Назв. праця, стор. 32.

²² S. H. Beer. Modern British Politics, London, 1969, стор. 92.

²³ Там же, стор. 92, 95.

лише вибирати між двома англійськими головними політичними партіями — консерваторами і лейбористами.

Одним з питань, що викликало дебати серед консерваторів, було ставлення до націоналізації промисловості в країні. «Твердолобі» торі вважали її синонімом соціалізму. «Нові консерватори», які значно зміцнили свої позиції в партії у післявоєнні роки, розуміли, що не можна повністю ігнорувати націоналізацію. Тому їх опозиція цьому заходів лейбористського уряду К. Еттлі (крім націоналізації сталеплавильної промисловості і автотранспорту) значною мірою була показною. В період перебування при владі лейбористів у палаті громад сформувалася досить стабільна група з ультраправого крила консервативної партії, яка постійно піддавала критиці державний сектор, вважаючи дотації на його утримання однією з причин інфляції в країні.

Питання про роль держави, необхідність та можливість її втручання у процес капіталістичного відтворення було одним з центральних, що обговорювалося в обох англійських політичних партіях. У перші післявоєнні роки лейбористський уряд застосував деякі із засобів кейнсіанського втручання держави в економічні процеси. Тодішній заступник лідера партії А. Іден на конференції консерваторів у 1946 р. заявив: «У той час як наші опоненти вірять у державний капіталізм, ми віримо у найбільше поширення індивідуального капіталізму»²⁴. Відомий консерватор Р. Батлер наголошував, що, якщо уряд втручатиметься у повсякденну роботу промисловості, основні функції економіки будуть порушені, а довір'я до бізнесу — підірване. Він вважав, що слід зменшити контроль держави над економікою²⁵. Водночас розуміючи, що в післявоєнні роки розвиток капіталізму без державного втручання неможливий, той же А. Іден пізніше говорив: «Хоч ми віримо в особисту ініціативу, ми не прибічники невтручання..., ми не є партією нестримного капіталізму, й ніколи такою не були»²⁶.

Повернувшись до влади в 1951 р., консерватори почали пропагувати переваги «необмеженого вільного підприємництва й саморегулюючого механізму ринку», які нібито забезпечують необхідні пропорції та стабільність економіки²⁷. Вони особливо наголошували на цьому в 60—70 роках.

У своїх зовнішньополітичних поглядах консерватори виходили з основних напрямів стратегії британського імперіалізму, проголошеної У. Черчиллем. Згідно з його доктриною Англія одночасно входить до трьох політичних систем. По-перше, у неї «особливі відносини» з Сполученими Штатами Америки (Англія — їх головний союзник); по-друге, вона — одна з провідних країн Західної Європи і по-третє, очолює Британську Співдружність Націй. Ці основні інтереси британської політики — США, Західна Європа, Співдружність — залишалися домінуючими на протязі повоєнного часу.

Протягом тривалого історичного періоду складовим компонентом консерватизму була «імперська» концепція. Британська імперія, що жорстоко гнобила колоніальні народи, розглядалася торі як величезний вклад у розвиток цивілізації. На партійних конференціях у перші післявоєнні роки підкреслювалося, що «консервативна партія — ніщо без мудрої імперської політики»²⁸, а Співдружність націй проголошувала-

²⁴ The Good Society, стор. 53.

²⁵ "The Fortnightly", February, 1948, № 974, New Series, стор. 84—86.

²⁶ A. Magwick. Назв. праця, стор. 365.

²⁷ В. П. Глушков. Корпорации, государство, экономика. Английский государственно-монополистический капитализм на пороге 70-х годов, М., 1972, стор. 190.

²⁸ D. Goldsworthy. Colonial Issues in British Politics. 1945—1951, Oxford, 1971, стор. 168.

ся «вищим досягненням політичного генія британського народу»²⁹. В наступні роки у зв'язку із зміною інтересів британського монополістичного капіталу «імперська концепція» еволюціонізувалася. Дедалі більшого поширення серед консерваторів набули ідеї «європеїстів», які штовхали Англію до інтеграції з Європейським економічним товариством. Тривалий торг з ним, що його вели як консервативні, так і лейбористські уряди, завершився прийняттям Британії 1 січня 1973 р. до «спільного ринку».

В післявоєнні роки консервативна партія, проводячи політику монополістичної буржуазії, водночас змушена була загравати з трудящими. Намагаючись привернути на свій бік виборців, консерватори продовжують проголошувати себе партією всієї нації, охоронцями і спадкоємцями національного. Нібито в ім'я збереження кращих англійських традицій вони закликають до єдності нації. Насправді це потрібно їм, щоб зберегти капіталістичні відносини. Захист інтересів монополістичної буржуазії зумовлює злісний антикомунізм, антирадянщину, расизм консерваторів. Проповідь ними шовіністичних, расистських поглядів особливо активізувалася у зв'язку з поглибленням загальної кризи імперіалізму.

Проголосувавши двічі на загальних парламентських виборах у 1974 р. проти торі, англійські виборці висловили цим самим недовіря не лише політиці й практиці консерватизму, а й його антинародним концепціям.

²⁹ "National Review", January, 1949, vol. 132, № 791, стор. 44.

БОРотьБА НАРОДУ МОЗАМБІКУ ЗА СВОБОДУ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

В. В. БУДЯКОВ

Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією під час другої світової війни, утворення світової системи соціалізму значно вплинули на дальше піднесення в післявоєнний період національно-визвольної боротьби у залежних і колоніальних країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Під тиском зростаючих у цих державах внутрішніх антиімперіалістичних сил і завдяки рішучій підтримці національно-визвольних революцій з боку СРСР та інших соціалістичних країн, усього міжнародного комуністичного і робітничого руху, колоніальна система імперіалізму зазнала краху. За останні 30 років на шлях незалежного розвитку вийшли народи понад 40 держав африканського континенту.

На третьому етапі загальної кризи капіталізму визвольний процес торкнувся всіх країн Африки. При цьому слід відзначити, що в самому національно-визвольному русі на континенті відбулися істотні зрушення від стихійного бунтарства в бік організованих виступів пригноблених мас, об'єднаних в антиколоніальні союзи. В тих африканських країнах, де зовнішні і внутрішні фактори, що сприяють наростанню ударних сил антиколоніальної революції проявили себе найповніше, результати боротьби були значно вищими. Ці країни досягли рубежа політичної незалежності в 1962—1965 рр.

Важким був процес становлення сил прогресу в африканських колоніях Португалії — Анголі, «португальській» Гвінеї і Мозамбіку. Система колоніальної експлуатації і воєнно-політичні форми управління цими територіями значно ускладнили процес формування там нових соціальних сил (національного пролетаріату і національної буржуазії), здатних очолити боротьбу проти іноземних поневолювачів.

Після другої світової війни пролетаріат Мозамбіку став набувати досвіду активного опору колонізаторам. Рабська праця, злидні і безправ'я були основними факторами, які підняли мозамбікських робітників на боротьбу. Але їх виступи мали неорганізований, стихійний головним чином, економічний характер. Робітники добивалися поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати тощо. Організації, здатної очолити і спрямовувати їх боротьбу, не було, будь-яка політична активність в Мозамбіку та інших португальських колоніях в Африці заборонялася й жорстоко переслідувалася. Заборонялося також і створення профспілок робітників-африканців.

Проте вже в 1947—1948 рр. у містах виникли невеликі нелегальні політичні гуртки, які розгорнули агітаційну пропаганду серед міського пролетаріату, а пізніше — і серед населення сільських районів країни¹. 1947 р. у доках міста Лоренсу-Маркіша та прилеглих до нього плантаціях почався страйк, який в 1948 р. переріс у стихійне повстання. Власті жорстоко розправилися з його учасниками.

1956 р. в доках Лоренсу-Маркіша знову вибухнув страйк. Проти страйкуючих були послані війська і поліція. Внаслідок сутички загинуло 49 докерів². У червні 1960 р. селяни району Муеда (провінція Кабу-Делгаду) звернулися до португальської колоніальної адміністрації з вимогою повернути їм частину родючих земель. У відповідь губернатор наказав стріляти по них. Було вбито близько 600 чол.³

До середини 50-х років у африканських володіннях Португалії — Анголі, «португальській» Гвінеї та Мозамбіку почали виникати антиколоніальні союзи, партії, таємні релігійні секти, товариства тощо. Їх організаторами були революційно настроєні інтелігенти, учні та студенти. В 1956 р. революційно-демократичні організації з'явилися незалежно в «португальській» Гвінеї — Африканська партія незалежності Гвінеї (Бісау) і островів Зеленого Мису (ПАІГК) і Анголі — Народний рух за визволення Анголи (МПЛА). Перші спроби створити так революційні організації у Мозамбіку зробили мозамбікці, які перебували в еміграції. Проте відсутність тісних зв'язків (вони були вихідцями з різних провінцій і проживали в різних країнах) привело спочатку до виникнення незалежних одна від одної організацій, які ставили за мету боротьбу за незалежність своєї країни. Найбільший вплив серед них мали заснована в 1960 р. у Солсбері Національний демократичний союз Мозамбіку (УДЕНАМО), Африканський національний союз Мозамбіку (МАНУ), що виник у 1961 р. внаслідок об'єднання кількох дрібних організацій, створених мозамбікцями, які проживали в Танганьїці і Кенії, та Африканський союз незалежності Мозамбік (УНАМІ), організований в 1961 р. мозамбікцями — вихідцями з провінції Тете, які проживали у Малаві⁴. Влітку 1962 р. в Дар-ес-Салам відбулася конференція, на якій внаслідок об'єднання цих трьох організацій був створений Фронт визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). І роботи конференції взяли участь не тільки представники емігрантських

¹ «The African Communist», 1973, № 55, стор. 31.

² Э. Мондлане. Борьба за Мозамбик. М., 1972, стор. 113.

³ Там же, стор. 114—115; «The African Communist», 1973, № 55, стор. 31.

⁴ Э. Мондлане. Назв. праця, стор. 116; «France Nouvelle», 28 вересня 1966 р. стор. 22.

жіл, але й мозамбікці, які нелегально прибули з своєї батьківщини й добре знали внутрішнє становище країни. Було обрано її керівництво — Центральний комітет, куди ввійшло 40 чол. (з них лише 4 представники від емігрантських жіл)⁵. Першим президентом ФРЕЛІМО став палкий патріот Африки доктор Едуардо Мондлане*.

Після створення Фронту визволення Мозамбіку дрібні політичні групи і гуртки, що діяли нелегально всередині країни, стали частиною цієї організації. Перед ними було поставлене завдання — розпочати посилену політичну агітацію у містах і сільській місцевості. В 1962—1963 рр. активісти ФРЕЛІМО почали створювати робітничі організації і координувати їх діяльність. В 1963 р. застрайкували докери Лоренсу-Маркіша, Бейри і Накали. Незважаючи на те, що за своїми масштабами ці виступи перевершили всі минулі, вони також зазнали поразки, а багатьох їх учасників було вбито або заарештовано.

Жорстокі репресії португальських колоніальних властей примусили народні маси та їх керівників тимчасово відмовитися від проведення в країні страйків і демонстрацій, які в умовах фашистської диктатури виявилися неефективними⁶. Багато мозамбікських патріотів зрозуміли, що колонізатори не підуть ні на які поступки і що незалежність можна здобути лише шляхом збройної боротьби. Цього ж висновку дійшли й керівники Фронту визволення Мозамбіку. На першому з'їзді ФРЕЛІМО (вересень 1962 р.) було прийнято програму, в якій наголошувалося на зміцненні національної єдності шляхом консолідації і мобілізації патріотичних сил, а також взято курс на підготовку збройної боротьби.

В січні 1963 р., згідно домовленості з революційним урядом Алжіру, туди для проходження військового навчання відбула перша група мозамбікців (50 чол.), а згодом — ще 70 чол.⁷ У травні того ж року Організація африканської єдності (ОАЄ) визнала ФРЕЛІМО єдиною патріотичною організацією, що представляє інтереси мозамбікського народу, і вирішила подати їй матеріальну, технічну та іншу допомогу.

Керівництво Фронту визволення Мозамбіку неодноразово зверталося до уряду Салазара з вимогами визнати права мозамбікського народу на самовизначення. Але фашистський уряд відносив розширенням каральних операцій проти патріотів. У 1963 р. ряд африканських країн за посередництвом ООН намагався схилити Португалію до переговорів. Але й ця спроба зазнала невдачі: диктаторський режим відмовився надати незалежність своїм колоніям.

За таких умов збройний виступ став неминучим. «Відношення Португалії...» — підкреслювалося у заяві, опублікованій ЦК ФРЕЛІМО влітку 1964 р., — змушує нас повірити в те, що єдина мова, яку вона розуміє — це мова сили»⁸. На території Талзанії були створені військові табори, де майбутні бійці-мозамбікці навчалися методам і тактиці ведення партизанської війни. У Мозамбіку активісти ФРЕЛІМО нелегально проводили широку пропагандистську роботу серед міського і сільського населення, роз'яснювали йому необхідність збройного пов-

⁵ "The African Communist", 1973, № 55, стор. 35.

* Народився 1920 р. у провінції Газа (на півдні Мозамбіку) в бідній селянській родині. Початкову освіту одержав на батьківщині. Щоб продовжувати навчання був змушений покинути країну. Навчався в різних країнах, у тому числі в Португалії і США. В університеті штату Іллінойс одержав диплом доктора соціології і антропології. З 1957 р. працював у Раді з питань опіки ООН. У 1961 р. повернувся до Мозамбіку, де зайнявся політичною діяльністю. Один із засновників ФРЕЛІМО.

⁶ Э. Мондлане. Назв. праця, стор. 113.

⁷ Там же, стор. 125; «The African Communist», 1973, № 55, стор. 36—37.

⁸ "Mozambican Revolution", червень 1964 р., № 8, стор. 3.

стання проти колонізаторів. Революціонери розуміли, що політична свідомість у мас тільки зароджується, для багатьох цілі і завдання, які ставить перед собою Фронт визволення Мозамбіку, не зовсім ясні. Але керівники ФРЕЛІМО вірили, що в країні створилися необхідні умови для початку збройної боротьби проти колонізаторів⁹.

Весною і влітку 1964 р. бійці-мозамбікці невеликими групами нелегально почали проникати на батьківщину. Водночас переправлялася зброя, боєприпаси і військоове спорядження¹⁰.

25 вересня 1964 р. ЦК ФРЕЛІМО закликав усіх своїх прихильників зі зброєю в руках виступити проти колонізаторів. «Збройна боротьба, — зазначалося у відозві до населення, — для мозамбікського народу єдиний шлях до незалежності, свободи, справедливості і соціального благополуччя». У цей день в різних районах Мозамбіку повстанці провели ряд воєнних операцій проти колоніальних військ. Вони напали на окремі невеликі підрозділи і групи португальців, мінували мости і шляхи. Водночас патріоти проводили агітацію серед населення, роз'яснювали йому необхідність збройної боротьби як єдиного засобу для досягнення незалежності своєї батьківщини, навчали молодь військової справи. На початку 1965 р. воєнними діями були охоплені північні райони країни. На цьому перший етап збройної боротьби мозамбікців за свою незалежність закінчився. Почався новий етап у національно-визвольному русі народу Мозамбіку, який продовжувався до серпня 1966 р. Головним завданням, що стояло перед патріотами на цьому етапі, було блокування ґрунтових, шосейних і водних шляхів, залізничних магістралей з тим, щоб не дати армії колонізаторів можливості маневрувати і наступати¹¹. До середини 1966 р. повстанці контролювали більшу частину території провінцій Ньяса і Кабу-Делгаду.

У боротьбі з португальцями зростала і зміцнювалася партизанська армія ФРЕЛІМО. Якщо в 1964 р. її збройні сили склалися із декількох невеликих загонів (5—10 чол.) загальною чисельністю 250 бійців, то в 1966 р. у лавах Фронту визволення Мозамбіку вже перебувало близько 7 тис. добре озброєних і навчених мозамбікців, а ще 3 тис. чол. діяли у допоміжних підрозділах¹². Ударна сила армії повстанців настільки зроста, що її загони, починаючи з вересня 1966 р., атакували португальські укріплення, бази, аеродроми тощо. Під тиском патріотів війська колонізаторів були змушені залишити воєнні табори Пемба, Сагал і Намрусія. З вересня 1966 р. й до кінця 1967 р. частини армії ФРЕЛІМО атакували понад 40 португальських військових бази¹³, знищили і поранили близько 2 тис. солдатів і офіцерів, збили декілька літаків, зруйнували багато важливих стратегічних об'єктів ворога¹⁴.

У зв'язку із зростанням могутності і активністю патріотичних сил перед керівниками Фронту визволення Мозамбіку постало питання про реорганізацію армії, створення верховного головнокомандування і постійної штаб-квартири. На засіданні ЦК ФРЕЛІМО, що відбулося в жовтні 1966 р., було створено Національну військову раду. Її очолив секретар відділу оборони. До складу ради також увійшли його заступник, який виконував функції політичного комісара армії, і 12 членів. У кожному районі призначався командуючий, який водночас був заступ-

⁹ "The African Communist", 1973, № 55, стор. 38.

¹⁰ Э. Мондланс. Назв. праця, стор. 126.

¹¹ Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, М., 1974, стор. 270.

¹² «Observer», 29 січня 1967 р.: «За рубежом», 1967, № 12, стор. 18.

¹³ Э. Мондланс. Назв. праця, стор. 151.

¹⁴ "France Nouvelle", 28 вересня 1966 р.; "The African Communist", 1966, № 25, стор. 57.

ником секретаря, заступником головнокомандуючого, політичним комісаром і начальником штабу району. Нова система організації армії, що була введена у дію на початку 1967 р., надала можливість Національній військовій раді чіткіше і оперативніше керувати підрозділами збройних сил ФРЕЛІМО, які здійснювали бойові операції в різних районах країни. Повідомлення про хід воєнних операцій регулярно надходили до штаб-квартири ради, що дозволило планомірно і швидко надсилати зброю і боєприпаси в зони бойових дій¹⁵.

1967 р. армія визволення досягла р. Луріу й оточила м. Порту-Амелія (провінція Кабу-Делгаду). В провінції Ньяса патріоти підійшли до кордонів провінцій Мозамбіку і Замбезі, а їх загони, що наступали з півдня, зайняли район Катурса. Це створило сприятливі можливості для успішного наступу в провінціях Замбезі і Тете, сільськогосподарські і природні ресурси яких мають велике значення.

В 1968 р. Фронт визволення Мозамбіку скликав свій другий з'їзд, на якому було прийнято ряд важливих рішень, зокрема про встановлення виборчої народної влади у визволених районах, проведення політичної роботи серед населення і в армії, розширення складу ЦК за рахунок делегатів з масових організацій і представників на місцях. З'їзд підкреслив важливість формування народної міліції для захисту визволених районів від карателів й закликав посилити агітаційно-масову пропаганду серед населення з метою залучення його кращих синів і дочок до збройної боротьби¹⁶. Наприкінці 1968 р. збройні сили ФРЕЛІМО налічували в своїх лавах (без допоміжних сил) близько 10 тис. добре навчених бійців¹⁷.

У відповідь на посилення визвольної боротьби мозамбікського народу за свободу і незалежність колонізатори продовжували наروضувати контингенти своїх військ. 1968 р. на території цієї африканської країни перебувало близько 40 тис. португальських солдатів і офіцерів¹⁸. У лютому 1968 р. найманцями колонізаторів був убитий полум'яний борець за свободу і незалежність народу Мозамбіку Едуардо Мондлане. Здійснивши цей підлий акт, вороги розраховували внести у лави борців розгубленість і паніку, послабити, а потім завдати нищівного удару національно-визвольному рухові. Але їх плани зазнали краху. Починаючи з 1969 р. патріоти досягли нових успіхів: у провінції Кабу-Делгаду бійці армії визволення розгромили укріплені табори Міньяна і Марере, в провінції Ньяса оточили м. Віла-Кабрал і чинили диверсії на залізниці Катурса — Нова Гварда¹⁹. Згідно з повідомленнями зарубіжної преси, наприкінці 1969 р. патріоти повністю контролювали ці дві провінції (за винятком деяких міст та укріплених пунктів)²⁰.

У травні 1970 р. командування колоніальними військами у Мозамбіку розробило і здійснило наступальну операцію під кодовою назвою «Гордітєв вузол». Її головною метою було розгромити партизанські загоны та їх бази, витіснити патріотів із визволених районів у провінціях Ньясу і Кабу-Делгаду²¹. Операція тривала до вересня 1970 р. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, бійці ФРЕЛІМО завдали йому відчутного удару: було вбито і поранено понад 380 португальських сол-

¹⁵ Э. Мондлане. Назв. праця, стор. 150—151.

¹⁶ Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, стор. 272.

¹⁷ R. First. Portugals Wars in Africa, London, 1927, стор. 19.

¹⁸ Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, стор. 269—270.

¹⁹ Там же, стор. 272.

²⁰ "Foreign Affairs", 1969, № 1, стор. 23.

²¹ "The Daily Telegraph", 12 липня 1972 р.

датів і офіцерів²². Наприкінці року стало зрозуміло, що операція «Гордіїв вузол» зазнала краху. Колоніальна адміністрація була змушена визнати, що рух без посиленої охорони на шосейних шляхах та залізницях у провінціях Тете, Ньяса і Кабу-Делгаду небезпечний.

На початку 1971 р. португальці здійснили новий наступ проти патріотичних сил Мозамбіку. Але і на цей раз їх намагання розгромити армію Фронту визволення Мозамбіку зазнали краху. Внаслідок боїв з січня по травень 1971 р. бійцями ФРЕЛІМО було вбито і поранено 350 ворожих солдатів і офіцерів, знищено 73 автомашини, зруйновано 2 мости й захоплено велику кількість зброї, боєприпасів та іншого військового спорядження²³. В цілому, протягом 1971 р. від рук партизанів ФРЕЛІМО загинуло і було поранено близько 3 тис. португальських найманців²⁴.

1972 р. народно-визвольна армія Мозамбіку активізувала воєнні дії в провінціях Ньяса, Кабу-Делгаду і Тете з тим, щоб не дати змоги карателям чинити розправи над населенням визволених районів, розширити свій контроль у провінції Тете й розпочати операції на півдні країни — у провінціях Замбезі, Маніка і Софала. Як повідомляла газета «Дейлі телеграф», влітку 1972 р. партизани ФРЕЛІМО проникли у внутрішні райони своєї країни глибше, ніж будь-коли раніше²⁵. Внаслідок успішно проведених воєнних операцій в провінції Тете було збито 4 літаки, 1 вертоліт, висаджено в повітря у 20 місцях залізницю Бейра — Тете, обстріляні артилерією 11 укріплень, на р. Замбезі потоплено 6 суден, знищено 63 автомашини, вбито і поранено близько 300 солдатів і офіцерів ворога²⁶. В провінції Кабу-Делгаду мозамбікці атакували 8 укріплених постів, висадили у повітря 3 мости, знищили 10 автомашин, вбили і поранили 90 солдатів і офіцерів²⁷, а в провінції Ньяса — 10 автомашин і близько 50 португальських солдатів і офіцерів²⁸.

Широкий наступ патріотичних сил Мозамбіку проти колоніальних військ продовжувався і на початку 1973 р. Як повідомлялося у комюніке ФРЕЛІМО, протягом року (з вересня 1972 по вересень 1973 рр.) мозамбікські патріоти зруйнували 120 укріплених таборів і постів, висадили у повітря 15 мостів, знищили 49 літаків і вертолітів, а також 2300 ворожих солдатів і офіцерів. Під час воєнних операцій було захоплено велику кількість зброї і боєприпасів²⁹. На початку 1974 р. вони контролювали 24% території країни з населенням до 1 млн 200 тис. чол.³⁰

У ході національно-визвольної боротьби проти чужеземних поневолювачів закладалися основи майбутньої незалежної держави. У визволених районах було ліквідовано колоніальну адміністрацію, в містах і селах починали функціонувати органи самоуправління. Вся влада здійснювалася військово-політичними комітетами, а питаннями постачання, транспорту, сільського господарства займалися народні комітети. Проведено аграрну реформу, згідно з якою вся земля передана селянам. Комітети допомагають трудівникам сіл організувати сільськогосподарські кооперативи. З метою забезпечення населення визво-

²² Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, стор. 276

²³ "Frelimo Information", червень 1970 р.— травень 1971 р., стор. 30.

²⁴ «Правда», 23 вересня 1971 р.

²⁵ «The Daily Telegraph», 4 липня 1973 р.

²⁶ «Правда», 17 листопада 1972 р.; «A voz da Revolução», жовтень—листопад 1972 р., № 13, стор. 4.

²⁷ «A voz da Revolução», березень 1973 р., № 16, стор. 8.

²⁸ «A voz da Revolução», січень—лютий 1973 р., № 15, стор. 6.

²⁹ «Красная Звезда», 25 вересня 1973 р.

³⁰ «The African Communist», 1973, № 55, стор. 25; «За рубежом», 1974, № 1 стор. 10.

лених районів необхідними товарами відкрито народні магазини, в яких селяни мають змогу обміняти сільськогосподарську продукцію на промислові товари.

Одними з найголовніших завдань, що стоять нині перед керівниками ФРЕЛІМО, є ліквідація неписьменності та розвиток системи охорони здоров'я. В 1970 р. у визволених районах країни функціонувало 120 початкових шкіл, в яких навчалося понад 20 тис. учнів³¹, а також 16 шкіл-інтернатів, де учні перебували на утриманні Фронту визволення Мозамбіку. Для підготовки викладачів початкових шкіл організовувалися спеціальні курси. В усіх селах визволених районів діяли курси, на яких доросле населення навчалося грамоті³².

1968 р. у провінції Кабу-Делгаду було відкрито перший провінційний госпіталь, а через деякий час пересувні регіональні госпіталі з'явилися також у західних, східних та південних районах провінції Ньяса. Крім того, майже в усіх провінціях функціонували медичні пости і пункти невідкладної допомоги³³. Для підготовки працівників охорони здоров'я багато молодих мозамбікців були відряджені на навчання за кордон.

Водночас з успіхами, досягнутими у збройній боротьбі та будівництві нового життя, зростав і зміцнювався міжнародний авторитет ФРЕЛІМО. ОАЄ визнала Фронт визволення Мозамбіку єдиним, законним представником мозамбікського народу. В 1971 р. Мозамбік став асоційованим членом Економічної ради ООН.

Після повалення в квітні 1974 р. у Португалії фашистської диктатури Каетану з'явилися реальні можливості для закінчення колоніальної війни в Мозамбіку. Новий демократичний уряд країни визнав право мозамбікського і народів інших португальських колоній на самовизначення і незалежність. 7 вересня 1974 р. у Лусаці (столиці Замбії) між делегаціями ФРЕЛІМО і тимчасового уряду Португалії було підписано угоду про надання в червні 1975 р. Мозамбіку незалежності. Згідно з цим політичним документом керівництво в країні передавалося перехідному урядові, очолюваного прем'єр-міністром, членом виконкому ФРЕЛІМО Жоакімом Чіссано.

Зараз по всій Африці багато говорять і пишуть про приклад Мозамбіку, значення політичної і організаційної діяльності ФРЕЛІМО для інших визвольних загонів на континенті. Й насправді, в цій африканській країні досягнута велика перемога, якій в значній мірі сприяли єдність, взаємодопомога і взаємодія трьох головних сил сучасності — країн соціалістичної співдружності, світового робітничого і комуністичного та національно-визвольного рухів. «Ми вітаємо,— підкреслив у зверненні до народу в день створення перехідного уряду голова Фронту визволення Мозамбіку Самора Машел,— цінний і вирішальний вклад у вигляді величезної політичної, моральної і матеріальної підтримки, яку подали нам соціалістичні країни в душі високого інтернаціоналізму»³⁴.

25 червня — знаменна дата в історії Мозамбіку. 13 років тому в цей день було створено ФРЕЛІМО, а нині в цей день проголошена незалежна, завойована внаслідок героїчної боротьби мозамбікського народу, республіка.

³¹ "The Guardian", 3 лютого 1970 р.

³² Генеральная Ассамблея, А/АС.109/L.843, 6 березня 1973 р., стор. 14.

³³ "Mozambique Revolution", Dar-es-Salam, квітень—червень 1972 р., № 51, стор. 24.

³⁴ «Правда», 17 червня 1975 р.

Замітки

Г. П. Семилетка
ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО
ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ
З ФЛОТАМИ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Співдружність соціалістичних країн є одним з важливих факторів міжнародного політичного життя і вносить величезний вклад у розвиток сучасного революційного процесу, у розв'язання такого життєво важливого для всіх народів

завдання, як відвернення нової світової війни. Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, всі комуністи вважають своїм інтернаціональним обов'язком всіляко сприяти дальшому зростанню і зміцненню політичної, економічної і воєнної могутності країн соціалістичної співдружності. «Ми стоїмо за те, щоб співробітництво братніх країн ставало все більш різнобічним і глибоким, охоплювало б дедалі ширші маси трудящих, щоб ґрунтовніше вивчався конкретний досвід один одного на всіх рівнях державного, громадського, господарського і культурного життя»¹,— говорив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету XXIV з'їздові партії.

Рішення XXIV з'їзду партії є основоположними у розв'язанні завдання виховання радянських моряків в дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, у дусі бойової співдружності з воїнами флотів соціалістичних країн. У досліджуваний період ця робота значно розширилась і поглибилась, про що свідчить, зокрема, діяльність політорганів і парторганізацій Червонопрапорного Чорноморського флоту (ЧЧФ). У роботі по інтернаціональному вихованню воєнних моряків, зміцненню і розширенню співробітництва з союзними флотами Народної Республіки Болгарії (НРБ) і Соціалістичної Республіки Румунії значну роль відіграла масово-політична діяльність партійних організацій флоту. Використовуючи різні форми політичної пропаганди і агітації, комуністи роз'яснювали морякам ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму, єдності класової політики братніх комуністичних і робітничих партій, ідейні джерела формування почуття інтернаціоналізму, бойової співдружності воїнів соціалістичних країн. Військова рада ЧЧФ, наприклад, у досліджуваний період обговорювала окремі аспекти воєнно-політичної співдружності флотів соціалістичних країн, виробляла рекомендації командирам і політорганам з метою активізації масово-політичної роботи на кораблях і в частинах.

Більшість членів Військової ради, керівні працівники частин, кораблів, органів управління штабу флоту в лекціях, доповідях, на теоретичних конференціях і семінарах знайомили воїнів-чорноморців з рішеннями XXIII і XXIV з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, широко по-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 15.

пуляризували ювілейні матеріали, присвячені 50-річчю СРСР. Чільне місце в пропагандистській роботі відводилося дружнім візитам керівників Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянського уряду в соціалістичні країни та документам про ці двосторонні зустрічі.

У групах марксистсько-ленінської підготовки офіцерів, на політичних заняттях мічманів, старшин і матросів, під час політінформацій командіри, політпрацівники, пропагандисти кораблів і частин розповідали морякам про значення Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), знайомили з досягненнями соціалістичних країн в галузі економіки, культури, воєнного будівництва. Особлива увага приділялася роз'ясненню найважливіших документів Центрального Комітету партії про зміцнення співдружності соціалістичних країн. Ці питання широко висвітлювалися в лекціях, на вечорах, присвячених урочистим датам соціалістичних держав, їх арміям і флоту.

Політоргани і парторганізації кораблів і військових частин систематично обговорювали на засіданнях комітетів і бюро, зборах первинних парторганізацій, партійно-комсомольського активу питання дальшого поліпшення і удосконалення ідеологічної роботи, спрямованої на виховання воїнів на традиціях пролетарського інтернаціоналізму. 1972 р. Політуправління ВМФ провело в Севастополі нараду комсомольських працівників флоту, на якій з доповіддю про стан і завдання ідейно-виховної роботи моряків флоту виступив адмірал В. Гришанов. Учасники наради приділили значну увагу проблемі патріотичного та інтернаціонального виховання воїнів².

У досліджуваній період поліпшилось керівництво політорганів і первинних парторганізацій інтернаціональним вихованням моряків, цілеспрямованіше провадилась робота по удосконаленню форм воєнно-політичного співробітництва між флотами братніх країн. Проводився обмін союзних флотів делегаціями політпрацівників, зустрічі начальників політорганів, спільні семінари, конференції і наради, обмін кінофільмами, фотовиставками, друкувалися на сторінках національної військової преси статті представників союзних флотів.

Так, Чорноморський флот у ті роки неодноразово відвідали делегації партійних активістів Болгарії і Румунії. У 1973—1974 рр. на ЧЧФ побували партійні працівники НРБ на чолі з членом Військової ради — начальником політвідділу ВМФ НРБ генерал-майором Дуно Петковим. На запрошення політорганів Болгарського і Румунського флотів виїжджали до воїнів союзних флотів політпрацівники Червонопрапорного Чорноморського флоту. Вони обмінялися досвідом роботи, зустрілися з офіцерами, матросами і старшинами кораблів і частин, секретарями партійних і комсомольських організацій, спеціалістами³. У червні 1974 р. у Севастополі перебували політпрацівники болгарського і румунського флотів.

Розширились контакти між лекторськими групами союзних флотів. У 1970 р., наприклад, лекторська група політуправління ЧЧФ для моряків Румунського воєнно-морського флоту прочитала більше 20 лекцій про успіхи радянського народу у будівництві комунізму, про революційні і бойові традиції радянських воєнних моряків. Чільне місце в лекційній пропаганді посідала ленінська тематика. У 1969—1970 рр. для болгарських і румунських моряків прочитано понад 20 доповідей про життя і діяльність В. І. Леніна, про інтернаціональний характер ленінізму, організовано тематичні фотовиставки, присвячені вождеві, показано

² «Морской сборник», 1972, № 1, стор. 19.

³ «Морской сборник», 1974, № 8, стор. 19.

більше 40 кінострічок про Ілліча. Ці заходи сприяли кращому вивченню ленінської теоретичної спадщини, підвищенню їх відповідальності за постійну бойову готовність кораблів і частин.

Важливу роль у співробітництві братніх флотів, у вихованні воєнних моряків у дусі інтернаціоналізму відігравали спільні навчання, морські походи, виконання навчально-бойових завдань, які проходили в умовах максимально наближених до бойових і сприяли виробленню єдності дій щодо організації сучасних морських операцій. Перед навчаннями братніх флотів складалися плани партійно-політичної роботи, в яких передбачалося проведення спільних зборів і семінарів командирів, політпрацівників, партійного і комсомольського активу, відмінників навчання, агітаційно-масові заходи. Плани відбивали основні напрями пропагандистської роботи, спрямованої на роз'яснення досягнень соціалістичних країн у всіх галузях народного господарства, культури, на дальше підвищення оборонної могутності й бойової готовності кораблів і частин військово-морських флотів⁴.

Політоргани перед спільними навчаннями кораблів союзних флотів організували для комуністів і комсомольців, особового складу читання лекцій про успіхи соціалістичного будівництва в Болгарії і Румунії, про зміцнення співдружності армій соціалістичних країн, оформлялись стенди про життя народів і воїнів братніх країн. Парторганізації організували огляд літературних творів болгарських і румунських письменників⁵.

В ході спільних навчань радянські моряки подавали необхідну допомогу воїнам з Болгарії і Румунії, проявляли приклади бойової дружби і взаємодопомоги. Про це свідчить один з фактів. Виконуючи бойове завдання, один з румунських торпедних катерів опинився в тяжкому становищі. На допомогу прийшло два радянських катера. Головний старшина А. Горгалик, старшина 2 статті В. Павло і старший матрос Г. Забутько в штормових умовах перейшли на румунський катер і взяли участь в усуненні неполадок.

Про патріотичний вчинок радянських моряків дізнався увесь особовий склад групи кораблів і частин, що брали участь у спільному навчанні.

Після одного з навчань, проведених Червонопрапорним Чорноморським флотом спільно з ВМФ Болгарії, відбувся обмін досвідом старшин і матросів споріднених спеціальностей по обслуговуванню і експлуатації техніки і зброя на різних етапах походу. Тих, хто відзначився у цих навчаннях, було нагороджено: болгарських моряків знаком «Відмінник ВМФ СРСР», а моряків-чорноморців — «Відмінник ВМФ Болгарії».

Велику роль у зміцненні воєнно-політичного співробітництва, інтернаціонального виховання особового складу відігравали взаємні офіційні дружні візити військових кораблів, присвячені революційним і національним святам.

Восени 1967 р. загін річкових кораблів ЧФ, пройшовши по р. Дунай більше 1500 км, побував з дружнім візитом в Югославії. 1968 р. крейсер «Грозный», гвардійський корабель «Сообразительный», плавбаза «Д. Галкин» і три підводні човни відвідали порти в Югославії та Болгарії.

Традиційними стали щорічні візити радянських воєнних кораблів у Придунайські братні соціалістичні країни. Кораблі ЧФ за 1967—1971 рр.

⁴ «Морской сборник», 1968, № 11, стор. 21—25.

⁵ «Флаг Родины», 27—29 серпня 1967 р.

п'ять разів побували з дружнім візитом в портах Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини⁶. Тепло і гостинно зустрічали моряки братніх флотів своїх радянських колег. Ось один з прикладів такого візиту.

У вересні — жовтні 1967 р. загіч кораблів Червонопрапорного Чорноморського флоту побував з дружнім візитом в Югославії, Угорщині і Чехословаччині. Цей похід присвячувався 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перед початком походу радянські моряки брали участь у мітингу в Севастополі у пам'ятника морякам Червонопрапорної ордена Нахімова і Кутузова Дунайської флотилії. На ньому виступили ветерани з'єднання, які у роки Великої Вітчизняної війни пройшли з кровопролитними боями по р. Дунай від кордонів СРСР до Австрії.

У югославському місті Нови-Сад радянських моряків тепло зустріли трудящі Югославії. Екіпажі кораблів відвідали завод імені «27 березня», державний кооператив «Піонер», побували на вечорах зустрічі з молоддю міста, бойового співробітництва з участю ветеранів війни братніх флотів. З спогадами на вечорі молоді виступив, учасник боїв на югославській землі Герой Радянського Союзу, капітан 1 рангу С. М. Решетов. Тут відбулася хвилююча зустріч радянського офіцера з побратимом Ешичем Миланом — Народним Герцем Югославії. У роки війни вони разом були у партизанському загоні, командиром якого був Ешич. «Там всі радянські воїни були герсями і ми у них вчилися бути героями»⁷, — сказав він на закінчення.

У столиці УНР, у Будапешті, на площі Героїв радянські моряки брали участь у мітингу разом з воїнами Угорської Народної Армії. Командир загону радянських кораблів капітан 1 рангу М. І. Жолобов, офіцери, матроси і ветерани війни поклали вінки до підніжжя пам'ятника радянським воїнам-визволителям. Моряки-чорноморці побували в гостях у робітників суднобудівного заводу, відвідали морські суда, які будувалися тут на замовлення Радянського Союзу, спостерігали навчання угорських моряків, зустрічалися з угорськими митцями народної творчості. Моряків ЧФ прийняв Міністр оборони УНР генерал-полковник Лайош Ценечев. На шляху до Братислави радянські моряки віддали воїнські почесті героїчно загиблому в боях за Угорщину радянському тральщику № 220, опустили в р. Дунай вінок. Учасник походу М. І. Жолобов розповів морякам про останній бій героїчного екіпажу тральщика з фашистами. У Братиславі воїни-моряки зустрічалися з робітниками і службовцями радіозаводу «Тесла», сільськогосподарського кооперативу «Вайнори», учасниками партизанського руху в Словаччині, приймали на своїх кораблях представників трудящих Чехословаччини. Разом з воїнами і трудящими братніх соціалістичних країн вони відвідали пам'ятники і братні захоронення радянських воїнів, поклали вінки.

Рік у рік зростали дружні візити між братніми флотами, вони відіграли позитивну роль у вихованні воїнів у дусі інтернаціоналізму.

1969 р., наприклад, під час перебування моряків болгарського і румунського флотів у Севастополі вони відвідали підприємства, будови, учбові заклади, радгоспи і колгоспи Кримської області, побували на екскурсіях по місцях бойової та революційної слави чорноморців. Під час одного з візитів кораблів БНР того ж року у Севастопольському матроському клубі відбувся вечір дружби болгарських і радянських моряків. На вечорі виступили воїни братніх флотів, ветерани болгар-

⁶ «Флаг Родины», 22 лютого 1968 р.; «Морской сборник», 1968, № 1, стор. 30—35; № 4, стор. 56—61; «Красная звезда», 23 серпня 1967 р.; 1 липня 1970 р.

⁷ «Морской сборник», 1968, № 1, стор. 31.

ського флоту — учасники повстання на крейсері «Надежда», моряки якого першими у 1918 р. відмовилися виконати наказ інтервентів про похід проти Республіки Рад. Іван Татєв, пригадуючи минуле, заявив: «Це велике щастя знову побувати у Севастополі. Ми йшли сюди тим же фарватером, що й тоді в далекому вісімнадцятому році... Тільки тоді це був фарватер війни, а тепер він став дорогою дружби, яка зв'язала навіки наші чорноморські країни»⁸. На вечорі виступили ветеран Комуністичної партії Болгарії генерал у відставці І. І. Іванов, генерал К. Р. Відінський, полковник К. Лагадинов, вони розповіли про революційні і бойові традиції, які зв'язують радянський і болгарський народи.

Того ж року в місті-герої Севастополі з візитом дружби побував загін кораблів румунського Військово-Морського флоту. Моряки братнього флоту були на прийомі у командуючого Чорноморським флотом⁹.

На флотах широко відзначалися святкові, історичні дати в житті народів соціалістичних країн. Так, на кораблях і в частинах Чорноморського флоту урочисто відзначали річниці Народних Армій соціалістичних держав. У 1969 р. на крейсері «Михаил Кутузов» відбулася зустріч радянських моряків з слухачами військових академій НДР, Болгарії, Угорщини, Румунії.

1973 р., наприклад, з візитами дружби у Севастополі побували кораблі ВМФ БНР у складі сторожових кораблів «Смелый» та «Дерзкий» під прапором командуючого флотом контр-адмірала В. Янакієва¹⁰. Того ж року з візитом-відповіддю порти Болгарії і Румунії відвідали радянський ракетний крейсер «Адмирал Головкин», ескраденний міноносець «Находчивый» і сторожовий корабель «Краснодарский комсомолец».

Взаємні відвідування, заходи кораблів у порти соціалістичних країн використовувалися політорганамі і партійними організаціями у виховній роботі з моряками, вони сприяли зміцненню бойової дружби з воїнами братніх армій і флотів.

Важливою формою інтернаціонального виховання воїнів братніх флотів було співробітництво редакцій національних флотських газет. 1974 р., наприклад, на Чорноморському флоті побували у творчому відрядженні кореспонденти газет ВМФ БНР «Дмитровская вахта» капітан 2 рангу Нено Кирджалійський і відповідальний редактор газети ВМФ Румунії «Флот Родины» капітан 1 рангу Стейко Георге. Кореспонденти газети ЧЧФ «Флаг Родины» бували у болгарських і румунських колег¹¹. Такі взаємні обміни делегаціями газетярів і кореспондентів допомогали оперативно інформувати воєнних моряків через пресу про успіхи братніх флотів, розповсюджувати передовий досвід. Практикувалися також спільний випуск номерів газет, обмін книгами і матеріалами про бойове співробітництво й інтернаціональне виховання воїнів¹².

Значний внесок у зміцнення дружби між воїнами союзних флотів, виховання їх у дусі інтернаціоналізму внесли члени літературного об'єднання Чорноморського флоту. У 1971 р. у видавництві «Таврія» вийшла книга співробітника флотської газети «Флаг Родины» А. Марети «Звезда Болгарии», яку член ЦК БКП Цола Драгойчева назвала «цінним вкладом у історію тісних революційних зв'язків між Болгарією і Радян-

⁸ «Морской сборник», 1969, № 2, стор. 17.

⁹ «Флаг Родины», 13 серпня 1969 р.: А. М а р е т а. Звезда Болгарии. Крым, 1971, стор. 79—80.

¹⁰ «Морской сборник», 1974, № 8, стор. 19.

¹¹ Т а м ж е, стор. 10.

¹² «Морской сборник», 1972, № 9, стор. 20.

ським Союзом»¹³. У 1970—1974 рр. молоді літератори флоту присвятили темі співробітництва воїнів братніх флотів сотні творів різних жанрів.

Форми і зміст роботи партійних організацій на ЧФ по вихованню радянських воєнних моряків у дусі бойової співдружності з воїнами соціалістичних країн у досліджуваній період допомагають політорганам, партійним організаціям в їх виховній роботі сьогодні, а випробувана часом бойова співдружність флотів соціалістичних країн є надійною гарантією безпеки народів, джерелом їх сили і воєнної могутності.

¹³ «Морской сборник», 1971, № 11, стор. 17.

Н. А. Шевченко
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМІСІЇ 50-ТИ
ПРИ ВУЦВК У 1919 Р.

У буремні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції велику роль у державному, військовому, господарському і культурному будівництві відіграв керований

КП(б)У Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) — вищий законодавчий, розпорядчий і контролюючий орган республіки. Всю поточну роботу ВУЦВК здійснював через Президію, секретаріат, відділи, комісії, колегії. Серед комісій особливе місце посідала спеціальна селянська комісія, до якої входило 50 чоловік, — «комісія 50-ти». В історичній літературі питання її діяльності практично не розроблено. Деякі відомості про неї знаходимо в дослідженнях загального характеру¹. Тим часом комісія 50-ти була важливою ланкою в системі органів державного управління і заслуговує на окреме вивчення. У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити організацію, структуру і компетенцію комісії, її практичну діяльність по створенню і зміцненню місцевих державних органів, мобілізації сил українського селянства на розгром ворога, а також участь у господарському будівництві на Україні в 1919 р.

Комісію 50-ти було обрано з делегатів Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконавчих комітетів, який працював 31 травня — 6 червня 1919 р. у Києві і був одним з важливих етапів радянського будівництва в республіці. З'їзд сприяв зміцненню радянського державного апарату на Україні, зокрема, зміцненню зв'язків центральних органів з місцевими².

Згідно з рішенням з'їзду комісія 50-ти була створена при Президії Всеукраїнського ЦВК і перебувала на її фінансовому утриманні. Коло питань, які вона розв'язувала, визначалося спеціальною інструкцією. Як допоміжний орган ВУЦВК, комісія виконувала необхідну попередню

¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В трьох томах, т. 2, К., 1968; Історія держави і права Української РСР. В двох томах, т. 1, К., 1967. Н. І. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні (листопад 1918 — серпень 1919 рр.). Дисертація на одержання вченого ступеня доктора історичних наук, кн. 2—3, Харків, 1963.

² Про роботу Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів докладніше див.: І. К. Рибалка. До питання радянського будівництва на Україні в 1919 р. «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 117—119.

роботу по підготовці різних питань, передусім законопроектів, для розгляду їх вищим органом народного представництва на пленарних засіданнях або на засіданні Президії. Водночас комісія 50-ти здійснювала постійний контроль за діяльністю державних органів. «Про всяку хибу,— говорилося в інструкції,— доповідається в бюро комісії, яке повинне негайно разом з Президією ЦВК вживати заходів для усунення хиб і зловживань, як тільки їх помітять у будь-якій радянській установі України»³. Члени комісії мали також сприяти проведенню губернських і повітових з'їздів Рад, організації волосних та сільських виконавчих комітетів, брати участь у засіданнях Всеукраїнського ЦВК з правом дорадчого голосу.

Після обрання на з'їзді члени комісії 50-ти були розподілені між комісаріатами уряду України. Так, до Наркоматів земельних справ і шляхів сполучення ввійшло по 9 членів комісії, до Наркоматів внутрішніх справ і освіти — по 7, до Наркомпроду — 6, до Наркомату військових справ — 5, до Наркоматів соціального забезпечення, охорони здоров'я та Раднаргоспу — всі інші члени комісії⁴.

Організаційну та агітаційну роботу в губерніях, повітах та волостях республіки комісія 50-ти проводила безпосередньо через свої підкомісії. До їх складу входили член Центрального Виконавчого Комітету, який очолював підкомісію, член комісії 50-ти та по одному представнику від Наркоматів земельних, продовольчих і внутрішніх справ, держконтролю або соціалістичної інспекції, соціального забезпечення і Раднаргоспу. В тих випадках, коли до підкомісії з якихось причин не входив член Всеукраїнського ЦВК, останню очолював член комісії 50-ти. Згідно з інструкцією кожна підкомісія, як правило, проводячи роботу на місцях, включала до свого складу представника місцевого державного органу⁵.

Інструкція визначала основні завдання підкомісій — агітаційні, організаційні та спеціальні. Підкомісії мали інформувати селян про загальне становище Радянських Республік, роз'яснювати їм суть і мету Радянської влади, її завдання в галузі військової, продовольчої та земельної політики. З цією метою вони проводили мітинги і сходи, публікували звернення, відозви, прокламації, розповсюджували літературу.

В коло організаційних питань підкомісій входило ознайомлення з роботою повітових і волосних виконкомів; проведення ревізії всіх справ відділів волосних і сільських виконкомів, комбідів і радянських господарств та усунення недоліків у їх роботі; піклування про встановлення тісного зв'язку волосних виконкомів і комбідів через повітвиконкоми з центром.

Спеціальні завдання підкомісій передбачали енергійні заходи для успішного збирання врожаю згідно з відповідним положенням Наркомзему, виявлення й ліквідацію контрреволюційних закатів й підготовку селян до наступного Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів⁶.

Роботою комісії 50-ти та її підкомісій керувало бюро у складі голови (Скалига) та двох членів (Стенський і Федорчук)⁷. Скликалися бюро періодично, в разі потреби. В його обов'язки входило контро-

³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962, стор. 159.

⁴ «Известия Лохвицького исполнительного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 18 червня 1919 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 6—7.

⁶ Там же.

⁷ Там же, ф. 1738, оп. 1, спр. 89, арк. 257. На жаль, в архівних документах не знайшли відображення ініціали цих та інших членів комісії 50-ти.

лювання та підведення підсумків роботи членів комісії та підкомісій. Про свою діяльність бюро періодично доповідало Центральному Виконавчому Комітетові та інформувало пресу.

Бюро комісії 50-ти було підпорядковане і підзвітне Президії ВУЦВК. Разом з Президією члени бюро брали участь у розв'язанні різних господарських питань, порушених місцевими органами, приймали посланців сіл і волостей республіки.

Робота бюро комісії та різних підкомісій була важливою, але не основною. Всі найголовніші питання державного і господарського будівництва комісія 50-ти розглядала на своїх пленарних засіданнях, тобто всім складом членів. Такі засідання скликалися лише з дозволу Президії Всеукраїнського ЦВК⁸.

Як бачимо, головні завдання комісії 50-ти та її органів — бюро і підкомісій — визначалися відповідно до корінних питань, що стояли на даному етапі радянського будівництва перед республікою, зокрема перед ВУЦВК.

В умовах посиленого наступу денікінців та активізації інших сил внутрішньої контрреволюції влітку 1919 р. можливості комісії 50-ти, природно, були обмежені. Першорядне її завдання на той час полягало у сприянні мобілізації трудящих, всіх матеріальних сил республіки на захист своєї Вітчизни. Ця обставина зумовлювала й певні форми її роботи. Особливого значення набули відозви комісії до населення. Так, у відповідь на звернення ВУЦВК до українського народу від 21 червня 1919 р., яке заклиало трудящих республіки до рішучої боротьби з ворогом⁹, та на виконання його декрету від 29 червня 1919 р. про загальну мобілізацію¹⁰ комісія 50-ти опублікувала відозву до селянського населення. «Держава в небезпеці...» — говорилося в ній. — Всі, хто ще не зрадив селянській справі, хто не піддався наклепам і брехні, що поширюються прибічниками буржуазії, хто цінує права на існування працею, а не обдурюванням, експлуатацією, спекуляцією, дармоїдством і пригніченням, — той повинен відгукнутися на заклик робітничо-селянського уряду. Перед нами один вихід: необхідно поспішати виконати те, в чому поклявся з'їзд волвиконкомів тут, у Києві»¹¹. Відозва закликала селян допомогти Червоній Армії продовольством, одягом, взуттям та більш активно проводити мобілізацію коней. Згодом комісія звернулася до робітників, які залишилися біля верстатів, з проханням «подесятирити... енергію і цим підтримати Червону Армію, яка дасть нам перемогу і відпочинок на довгі роки»¹². Відозви комісії відіграли значну роль у згуртуванні трудящого селянства, навколо Комуністичної партії, у здійсненні її настанов про здобуття перемоги над ворогом.

Важливим завданням комісії 50-ти в 1919 р. було поліпшення діяльності радянських установ та організацій. Цьому значною мірою сприяли поїздки її членів на місця, безпосереднє ознайомлення з роботою місцевих органів та подання практичної допомоги. Так, член комісії Пименов ознайомився з роботою волосних виконкомів Ананьївського повіту Одеської губернії, взяв участь у роботі Коханівського волосного з'їзду повіту (20 червня). У своєму виступі на з'їзді він роз'яснив де-

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів, стор. 158—159.

⁹ Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1967, стор. 166—167.

¹⁰ Там же, стор. 191.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 8—9.

¹² Там же, ф. 1738, оп. 2, спр. 19, арк. 92.

легатам декрет уряду про збирання врожаю. З'їзд ухвалив зібрати хліб «своїми силами згідно з декретом»¹³. Пименов також допоміг працівникам Ананьївського повітвиконкому у підготовці повітового з'їзду¹⁴.

Слід особливо відзначити участь членів комісії в експедиції Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, яку очолював його голова Г. І. Петровський. Експедиція розпочалася 22 червня і тривала майже місяць. Її маршрут пролягав через 16 волостей Подільської губернії, 11 — Херсонської і 8 — Полтавської¹⁵. До складу експедиції входив Наркомзем В. М. Мещеряков, три представники комісії 50-ти¹⁶ та відповідальні організатори-інструктори Наркоматів продовольства, землеробства, військових справ, юстиції та соціального забезпечення. Метою експедиції було ознайомлення із становищем на місцях, обстеження роботи радянських органів, сприяння мобілізації, виконанню прийнятих Всеукраїнським з'їздом представників волвиконкомів рішень, організація відсічі ворогам Радянської влади.

Основну роботу експедиція проводила серед селян, по волостях. Зупинившись у певному пункті та ознайомившись із становищем загалом, Г. І. Петровський і його супутники розбивалися на групи по 2—3 чоловіки в кожній і їхали у волость.

У день повернення до Києва після одного з таких відряджень, 20 липня 1919 р., Г. І. Петровський доповів на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про наслідки поїздки експедиції по Україні. Для з'ясування ряду питань щодо боротьби з бандитизмом Політбюро ухвалило скликати нараду ВУЦВК та комісії 50-ти¹⁷. Наступного дня доповідь Г. І. Петровського заслухала Президія ЦВК, яка визнала за необхідне на виконання рішення Політбюро ЦК КП(б)У утворити при Всеукраїнському ЦВК за участю комісії 50-ти спеціальний загін для боротьби з бандитизмом.

30 липня відбулася скликана Центральним Виконавчим Комітетом розширена нарада за участю членів комісії 50-ти, представників Наркомату військових справ, Всеукраїнської Надзвичайної Комісії та Київських губвиконкому, окрвійськкому та губвійськкому. В роботі наради також узяли участь відповідальні працівники інших державних установ. Обговоривши становище на селі у зв'язку з куркульськими заколотами та бандитизмом, нарада визнала, що на той час робота на селі, після військової, була головним і найважливішим завданням Радянської влади на Україні. Це зобов'язувало ВУЦВК і Раднарком перенести свою роботу на місце. У прийнятій резолюції накреслювалися практичні заходи до поліпшення роботи на селі: відрядження до сіл груп пропагандистів-інструкторів із числа відповідальних працівників; достатнє фінансування волвиконкомів та сільських комбідів; реальна допомога пролетарському населенню містечок як коштами, так і живою силою та літературою через НКВС; затвердження фонду для сприяння благоустрою міст і містечок через комунальний відділ НКВС та ін. Крім того, нарада вказала на необхідність термінової організації особливого корпусу для придушення куркульських заклотів, ліквідації бандитизму та для реальної підтримки найбільшого сільського населення у його боротьбі з багатіями. Корпус мав бути у розпорядженні ВУЦВК, а свої дії координувати з військовими властями. Для агітаційно-організаційної

¹³ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 17, арк. 92.

¹⁴ Там же, арк. 81.

¹⁵ Там же, арк. 104.

¹⁶ На жаль, їх прізвища архівні документи не називають.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 40.

жаю 1919 року, щоб спільно налагодити термінову відправку сільськогосподарських машин до тих місць, де в них відчувається гостра потреба»²⁵. Вже 8 липня 1919 р. Наркомати продовольства і земельних справ доповідали Президії ВУЦВК, що на виконання рішень комісії 50-ти ними вжиті необхідні заходи до термінового розподілу сільськогосподарських машин²⁶.

Комісія 50-ти також входила з клопотанням до Президії ВУЦВК з приводу оголошення мобілізації буржуазії для вантаження сільськогосподарського реманенту на залізницях і перевезення його з складів до майстерень²⁷. Займалася вона також питаннями перебудови села на соціалістичних засадах. У спеціальній її постанові вказувалося на значення для зміцнення Радянської влади колективних господарств, їх переваги перед дрібним одноосібним селянським господарством.

Комісії доводилося виправляти помилки окремих місцевих органів, які з огляду на психологічну невідповідність селянства до виробничого кооперування намагалися ліквідувати різні сільськогосподарські об'єднання. Так, комісія не підтримала клопотання Срібнянської волосної Ради Прилуцького повіту Полтавської губернії про ліквідацію місцевого радгоспу. Своїм рішенням вона зверталась до селян: «Товариші селяни, не можна виривати з рук Радянської влади шматок хліба, приготовлений для захисту республіки, необхідно допомогти продовольством цій владі...»²⁸

Таким чином, комісія 50-ти була вдалою формою зміцнення зв'язків центру з місцями. Широке коло питань, які доводилось їй вирішувати, свідчить, що Всеукраїнський ЦВК був справді органом влади широких трудящих мас і через членів комісії та підкомісії мав значний вплив на організацію та зміцнення Радянської влади в республіці

²⁵ «Бюллетень Народного Комиссариата продовольствия УССР», № 77, 4 липня 1919 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 84, арк. 35.

²⁷ «Бюллетень Народного Комиссариата продовольствия УССР», № 83, 15 липня 1919 р.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1733, оп. 1, спр. 98, арк. 63.

В. Й. Борисенко

**ПРО СТАН ОСВИТИ СЕЛЯН
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД
(1861—1900 рр.)**

Всебічне вивчення історії селянства нашої країни є одним з важливих завдань історичної науки. Радянські вчені вже створили ґрунтовні дослідження про економічне і політичне становище селян у к

реформений період, його революційну боротьбу.

У пропонованій замітці автор ставить за мету показати становлення освіти селянства Лівобережної України після 1861 р. Хоча деякі аспекти цього питання вже знайшли своє відображення як у дореволюційних виданнях¹, так і в працях радянських істориків², проте спеці

¹ Очерк состояния начального народного образования в Полтавской губернии. Полтава, 1897; П. Фомин. Начальное народное образование в Харьковской губернии, Харьков, 1899; А. А. Русов. Описание Черниговской губернии, т. 2, Чернигов, 1899; В. М. Хижняков. Воспоминания земского деятеля, Пг., 1916, та ін.

² Г. И. Чернявский, С. А. Пиналов. Высшее образование в России пореформенный период (1861—1895 гг.). Вып. I, Харьков, 1962; О. Р. Мазуркевич

льних досліджень, де б розглядався загальноосвітній рівень селян Лівобережної України, немає.

Розуміючи, що з підвищенням освітнього рівня трудящих зростає їх політична свідомість, уряд царської Росії робив усе можливе, щоб знання не стали надбанням широких народних мас. «Нема більш цього, більш непримиренного ворога освіти народу в Росії,— писав І. Ленін,— ніж російський уряд»³.

Проте швидкий розвиток капіталізму у промисловості і сільському господарстві вимагав грамотних, розвинених робітників. Тому самодержавство, хоч і проводило в цілсму реакційну політику щодо освіти народу, змушене було давати робітникам і селянам крихти знань, необхідних для роботи на капіталістичних підприємствах.

Система освіти в Росії у другій половині XIX ст. мала яскраво виражений класовий характер і була спрямована на те, щоб не допустити зродні маси до середньої та вищої освіти. Для робітників та селян визначалися лише початкові школи різних типів.

Освіта селянства Лівобережної України у зазначений період розвивалася в умовах національного гноблення. Царський уряд в 60—70-х рр. XIX ст. рядом указів і циркулярів заборонив українську мову в школах, друкування українських книг та ввіз їх у межі імперії без спеціального на те дозволу головного управління у справах друку.

Царизм всіляко перешкоджав розширенню вже існуючої шкільної мережі в країні, не зупиняючись навіть перед застосуванням відкрито репресивних заходів. Так, у 1862 р. були закриті недільні школи, що створилися з ініціативи прогресивної інтелігенції, а в 1866 р. за особистим розпорядженням царя припинили існування інші навчальні заклади і серед них безплатні щоденні школи для дітей в селах Куземіно Зіньківського повіту⁴, Денисівка Лубенського повіту, на хуторі Сосницький Пиртинського повіту Полтавської губернії та ін.⁵

Невідповідність політики самодержавства до інтересів народних мас добре розуміли прогресивні представники російського суспільства. Наприкінці 50 — початку 60-х років у країні почався рух за демократизацію школи, за поширення освіти серед народу. На чолі його стояли революційні демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Г. Шевченко та інші. В освіті вони вбачали засіб для підвищення політичної свідомості мас, мобілізації їх на політичну боротьбу, підкреслювали залежність освіти народу від суспільного ладу Росії й закликали всіх, хто по-справжньому був зацікавлений у тому, щоб освіта стала надбанням трудящих мас, до загальної боротьби за корінну зміну умов його життя. Революційні демократи відстоювали право українського народу на свою мову, літературу, захищали недільні школи⁶. Прогресивні педагоги і громадські діячі К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, Х. Д. Алчевська та інші обгрунтовували, з педагогічної точки зору, необхідність введення передових методів навчання у школах, виступали за написання підручників і книжок українською мовою та збільшення мережі початкових шкіл.

³ Із історичної української педагогіки — народні просвітителі, К., 1963; С. И. Лысова. Журнал «Русская мысль» как источник по истории начального народного образования на Украине с конца XIX в. до 1905 г., К., 1970; М. Г. Заволока. Загальноосвітня мережа на Україні в кінці XIX — на поч. XX ст., К., 1971; В. Білан. Мережа недільних шкіл на Україні. — «Архів України», 1966, № 5; М. М. Грищенко. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти. — «УІЖ», 1968, № 7.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 128.

⁵ «Колокола», 1867, № 232, стор. 1895.

⁶ ЦДА СРСР, ф. 733, оп. 170, спр. 222, арк. 30.

⁷ С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко. Тарас Григорович Шевченко і народна освіта, К., 1961, стор. 27.

В селах Лівобережної України пореформеного періоду існували чотири основні типи початкових шкіл: міністерські, земські і церковно-рафіяльні. Керівництво ними відповідно здійснювали міністерство народної освіти, земство та церковне відомство. До числа міністерських шкіл відносились однокласні та двокласні «сільські зразкові училища з трирічним та п'ятирічним строком навчання. Згідно закону від 1 травня 1869 р. і особливої інструкції від 4 червня 1875 р., міністерство школи мали на меті «давати селянам можливість здобути елементарну освіту в більш повному обсязі в порівнянні з іншими сільськими школами». Педагогічний контроль за діяльністю міністерських шкіл, забезпечення їх підручниками, призначення та звільнення вчителів здійснювалися міністерством освіти через дирекції народних училищ. У 1883 р. у селах Полтавської та Чернігівської губерній налічувалося 7 міністерських шкіл⁷, в 1896 р. їх кількість збільшилась до 63, у Харківській губернії — до 27⁸.

Чільне місце серед початкових сільських шкіл Лівобережної України належало однокласним земським школам з трирічним строком навчання. Нагляд і педагогічне керівництво ними здійснювали земські члени училищних рад та обрані земством попечителі. Контроль за роботою уряд здійснював через шкільних інспекторів, а з другої половини 80-х років — єпархіальних наглядачів.

Основою земських шкіл стали школи, які відкривали самі селяни. У перші роки існування цих шкіл земства лише зрідка допомагали сільським громадам утримувати їх (видавали книжки, учбові посібники, а частіше всього — доплачували певну грошову суму до платні вчителів). Уперше постійні асигнування на народну освіту здійснили в 1868 р. Конотопське, Сосницьке та Суражське земства Чернігівської губернії, Старобільське — Харківської, Роменське, Переяславське, Полтавське⁹ і Лубенське земства — Полтавської губернії¹⁰. У наступному році вже 10 повітових земств Чернігівської губернії асигнували на потреби народної освіти 13 764 крб.¹¹

Зростання земських витрат на освіту селянства було незначним. Якщо за п'ятиріччя (1871—1876 рр.) воно становило приблизно 11% загального бюджету земства, то за 1886—1890 рр. зросло до 16%. При цьому значна частина з цих коштів пішла на утримання середніх учбових закладів. Так, з 25 860 крб., асигнованих у 1878 р. сумським земством на народну освіту, 19 тис. крб. призначалися на утримання двох гімназій і лише 6415 крб. — 26 початкових шкіл¹².

Витрати земств і сільських громад становили більше 90% всіх асигнувань на народні школи. Більша частина земських коштів йшла на оплату праці вчителів, а на сільських общинах лежав обов'язок забезпечувати господарські потреби шкіл¹³.

Внаслідок збільшення грошових витрат земств на народну освіту кількість земських шкіл на території Лівобережної України у другій половині XIX ст. значно зросла і в 1883 р. у Полтавській губернії

⁷ «Русский начальный учитель», 1883, № 2, стор. 107.

⁸ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1895 год. Спб., 1898, стор. 34—35, 50—53.

⁹ Журнал Министерств народного просвещения, 1867, № 133, февраль, стр. 238—239.

¹⁰ Полтавський обласний державний архів, ф. 222, оп. 1, спр. 406, арк. 3.

¹¹ Земский сборник Черниговской губернии, 1870, № 1, стор. 117.

¹² Г. Фомин. Начальное народное образование в Харьковской губернии, Харьков, 1899, стор. 309—311.

¹³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 304, оп. 1, спр. 17, арк. 17.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 226, спр. 25, арк. 5; ф. 1475, оп. 1, спр. 459, арк.

було 405¹⁵ (без шкіл трьох повітів), Харківській — 386¹⁶, Чернігівській — 267¹⁷, всього 1058 шкіл. Через 10 років їх кількість становила 607¹⁸.

Міністерські і земські однокласні школи у навчальному відношенні нічим не відрізнялися між собою. В них викладалися закон божий, російська мова, арифметика. У двокласних міністерських школах, які становили вищу і закінчену ступінь елементарної освіти, вивчалися ще історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковні співи.

Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні оволодівали також і ремеслами кравців, лимарів, столярів, ковалів. Проте таких шкіл було дуже мало. В 1892 р. у Харківській губернії їх налічувалося 16¹⁹, у Полтавській та Чернігівській — того менше.

Міністерські та земські школи забезпечували більш високу грамотність учнів, ніж церковно-парафіяльні. Але й вони не могли задовольнити потреб народу в знаннях, оскільки давали дітям масу непотрібних, мертвих знань й виховували з них лише слухняних робітників. Спроби передових учителів розширити шкільні програми, застосувати кращі методи навчання наштовхувалися на офіційні перешкоди. Внаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався невисоким.

Головну ставку в справі народної освіти самодержавство робило на церковно-парафіяльні школи з дворічним курсом навчання. У 60—70-х роках ними керували училищні ради, а з 1884 р. — духовне відомство через єпархіальні училищні ради. З допомогою таких шкіл царизм намагався виховати народні маси в дусі відданості престолу, прищепити їм релігійну ідеологію тощо. Їх навчальна програма була складена таким чином, що майже половина учбового часу (46%) відводилась на вивчення закону божого, церковно-слов'янської мови та інших церковних дисциплін²⁰.

Після реформи 1861 р. царський уряд головну увагу приділяв парафіяльним школам, причому всі витрати на їх утримання він перекладав на плечі селян. Якщо влітку 1861 р. у Полтавській губернії налічувалося 69 парафіяльних шкіл, то наприкінці цього ж року їх стало 285²¹, у Харківській (травень 1862 р.) — 268²² (лише протягом жовтня 1864 р. їх тут було відкрито ще 203²³), у Чернігівській (1863 р.) — 845²⁴.

Парафіяльні школи не користувалися популярністю серед селян і мало сільських общин відмовлялися виділяти гроші на їх відкриття та утримання. Вчителі таких шкіл — священики і дяки — вчителюванню не приділяли скільки-небудь серйозної уваги. У багатьох школах навчання не проводилося, хоч у звітах вони значились як діючі. Внаслідок цього, починаючи з другої половини 60-х років, число парафіяльних шкіл почало швидко скорочуватись. 1877 р. у Полтавській губернії їх стало 85²⁵, Чернігівській — 130, а на початку 80-х років у Чернігівській

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 27, спр. 1857, арк. 101.

¹⁶ Там же, спр. 1865, арк. 40—71.

¹⁷ Там же, спр. 1868, арк. 5—135.

¹⁸ Начальное народное образование в России, т. 1. Спб., 1900, стор. 7.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 205, спр. 3157, арк. 2—5.

²⁰ В. І. Кізченко. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр., К., 1972, стор. 12.

²¹ П. Бодянский. Памятная книжка Полтавской епархии, Полтава, 1865, стор. 223.

²² ХОДА, ф. 40, оп. 45, спр. 149, арк. 70.

²³ Там же, оп. 47, спр. 424, арк. 58.

²⁴ В. М. Хижняков. Воспоминания земского деятеля, Пг., 1916, стор. 123.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 288, спр. 1711, арк. 90.

та Харківській губерніях діяло всього 18 парафіяльних шкіл²⁶. Проте царський уряд не хотів, щоб вони остаточно зникнули. Тому в 1884 р. були затверджені правила про церковно-парафіяльні школи, основним завданням яких було «стверджувати в народі православне вчення віри і моралі християнської і передавати початкові корисні знання». З цього часу за рахунок світських шкіл уряд постійно почав збільшувати витрати на школи духовного відомства. Так, у Харківській губернії 41% усього кошторису парафіяльних шкіл йшло з державної казни, в той час як на школи підвідомчі училищній раді процент державних асигнувань був майже в 100 раз менший (0,59%). Це призвело до того, що число парафіяльних шкіл наприкінці XIX ст. стало швидко зростати і в 1898 р. у повітах Харківської та Чернігівської губерній їх налічувалося 387, у Полтавській — 307²⁷.

В середині 90-х років XIX ст. у сільських поселеннях Лівобережної України діяло 2673 початкових школи різних відомств. Одна школа обслуговувала населення більш як 5 населених пунктів. У Полтавській губернії відстань від хуторів і сіл до найближчої школи становила від 1 до 8 верств, у Харківській 10—20 верств. Розташування шкіл було дуже нерівномірним. За далеко неповними даними 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл, а в одному лише Старобільському повіті Харківської губернії жителі 228 сіл та хуторів взагалі були позбавлені можливості відвідувати школу²⁸.

Поряд з тенденційністю офіційної політики самодержавства у визначенні змісту навчальної роботи, нормальна постанова цього процесу в сільських школах гальмувалася відсутністю матеріальної бази. На шкільне будівництво уряд виділяв мізерні кошти. Переважна більшість шкіл містилася в старих не пристосованих для занять приміщеннях²⁹. Антисанітарні умови, відсутність необхідної кількості підручників, книжок для читання негативно позначалися на всій навчальній роботі.

Становище народної освіти погіршувалося ще й тим, що більшість селянських дітей, особливо з бідняцьких і середняцьких родин, яким пощастило вступити до школи, залишали її не закінчивши повного курсу навчання, оскільки змушені були допомагати батькам у домашньому господарстві або йти в найми до місцевих поміщиків і куркулів.

За даними перепису 1897 р. серед селян Чернігівської губернії налічувалося 16,5% грамотних³⁰, Полтавської — 14,4%³¹, Харківської — 12,7%³², а в середньому по трьох губерніях — 14,5%. Решта (85,5%) в умовах самодержавного ладу не могла здобути освіту. «Тільки багаті класи, — відзначав В. І. Ленін, — тільки буржуазія має можливість давати дітям добру освіту»³³.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила народним масам шлях до культурного розквіту. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР стала республікою суцільної письменності й високої культури.

²⁶ Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданейшему отчету Черниговского губернатора за 1880 г., ведомость № 8: П. Ф о м и н. Назв. праця, стор. 76

²⁷ Начальное народное образование в России, т. I, стор. 7.

²⁸ ХОДА, ф. 635, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

²⁹ Третий журнал Черниговского губернского училищного совета за 1880 год. Чернигов, 1880, стор. 7.

³⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т. 48. Черниговская губерния, М., 1905, часть II.

³¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г., т. 33. Полтавская губерния, М., 1904, стор. 30.

³² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г., т. 46. Харьковская губерния, М., 1904, стор. 11.

³³ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 166.

На допомогу викладачу історії

ТВОРЧІ ПОШУКИ ЮНИХ ІСТОРИКІВ-КРАЄЗНАВЦІВ

Величезну пошуково-дослідну роботу проводять під керівництвом учителів школярі нашої республіки. Нині на Україні діє більше 86 тис. експедиційних загонів, які об'єднують 2,3 млн. учнів. По суті, виник справжній рух шкільної молоді, який охопив усі області, міста, райцентри, багато сіл. Як і в минулі роки, його названо Всесоюзною туристсько-краєзнавчою експедицією, яка протягом 1974/75 навчального року проходила під девізом «Моя Батьківщина — СРСР», а в УРСР, відповідно, — Республіканською експедицією під девізом «У країну знань».

Навесні 1975 р., коли радянський народ готувався гідно відзначити 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., понад 700 найактивніших учасників названих вище експедицій зібралися на республіканський зліт. Його організували ЦК ЛКСМУ, Міністерство освіти УРСР, Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція та інші республіканські установи з метою дальшої активізації роботи педагогічних колективів, шкільних комсомольських і піонерських організацій по комуністичному вихованню учнів, кращого опанування ними основ наук, розвитку їх пізнавальних здібностей.

Зліт відкрив президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон. Для наукового керівництва роботою секцій було запрошено відомих учених. Зокрема, журі секцій юних істориків-краєзнавців очолювали науковці Інституту історії АН УРСР. Активну участь у роботі зльоту взяли також працівники Науково-дослідного інституту педагогіки, Міністерства освіти УРСР, Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., ветерани війни, вчителі Києва.

Учасники зльоту обмінялися досвідом організації науково-дослідної роботи шкільних експедиційних загонів, розповіли про результати своїх пошуків. Наприклад, збираючи матеріали на тему «Комсомолу — 50», юні слідопити з середньої школи № 2 м. Нікополя Дніпропетровської області встановили контакти з кількома делегатами перших з'їздів РКСМ, виявили історичні реліквії тих років, різні маловідомі документи, які становлять інтерес для дослідників історії ВЛКСМ. Зокрема, вони зустрічалися з членом першого складу ЦК РКСМ, почесним делегатом XVII з'їзду комсомолу персональним пенсіонером союзного значення С. М. Білоусовим. До речі, останній також узяв участь у роботі зльоту і виступив перед його учасниками.

Пошукова робота учнів середньої школи № 2 м. Феодосії Кримської області вже давно заслужила визнання серед педагогів республіки. Ще в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вони зібрали і систематизували унікальні матеріали про перебування в їхньому місті брата Володимира Ілліча — Дмитра Ілліча Ульянова. Доповідь, підготовлена до зльоту учнями цієї школи, також була виконана на високому ідейно-теоретичному рівні і містила багато яскравих фактів про героїчну боротьбу комсомольців м. Феодосії проти загарбників у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, їх самовіддану працю під час відбудови народного господарства.

Відвідувачі Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, напевно, звертали увагу на цікавий експонат — лист учнів Драбівської сільської школи на Черкащині до В. І. Леніна. Історія написання цього листа і біографії його авторів стали відомими значною мірою завдяки активній пошуковій роботі нинішніх учнів цієї школи. Знаменно, що їх доповідь була прочитана саме в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна.

Як правило, учасники експедиційних загонів вивчають історію рідного міста або села, певної фабрики, заводу чи колгоспу, біографії своїх відомих земляків тощо. Так, учні Великокоровинецької восьмирічної школи Чуднівського району Житомирської області зібрали багато документальних матеріалів про свого земляка, організатора повстання на броненосці «Потемкин» Г. М. Вакуленчука. Доповідь про нього, а також про минуле і сучасне села була з великою увагою заслухана учасниками зльоту.

Цікавою була й доповідь, підготовлена старшокласниками восьмирічної школи № 6 м. Івано-Франківська. Вони організували музей братів Майданських — героїв-комсомольців, які віддали своє життя за перемогу Радянської влади на західноукраїнських землях. Ця частково забута сторінка історії комсомолу в основному стала відомою завдяки зусиллям школярів та їхніх наставників — учителів.

Славний шлях 1-го кінного корпусу легендарних червоних козаків у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції відтворили учні середньої школи № 59 м. Харкова, де було сформоване це військове з'єднання. На документальному матеріалі старшокласники восьмирічної школи-інтернату м. Сміла Черкаської області показали, як у 20-х роках місцеві залізничники вирішили зачислити до свого колективу В. І. Леніна, а нараховану йому заробітну плату відраховувати на потреби школи. Ця традиція існує й понині.

Світле сьогодні розкрито у доповідях про неухильне підвищення матеріального і культурного рівня мешканців с. Сніжків на Харківщині, про авангардну роль членів КПРС у русі за комуністичну працю і технічний прогрес на Житомирській меблевій фабриці. Досвідом організації пошукової роботи в галузі вивчення минулого населених пунктів поділилися учні сіл Вертіївка на Чернігівщині і Чугинка на Ворошиловградщині.

Школярі республіки збирали документи і матеріали про життя та діяльність В. І. Леніна і його рідних, про втілення в життя Комуністичною партією і радянським народом безсмертних ленінських заповітів. На Україні створено сотні шкільних музеїв і музейних кімнат В. І. Леніна, які є ефективним засобом пропаганди ідей марксизму-ленінізму, комуністичного виховання молоді. Про їх діяльність розповідали на зльоті учні сіл Новоселиця на Закарпатті, Великі Загайці на Тернопільщині, Маяківка на Полтавщині, Редвинець на Хмельниччині та інші. Наприклад, було відомо, що на залізничній станції Синельникове Дніпропетровської області ще в дожовтневий період певний час жили мати, брат і сестри В. І. Леніна. У Повному зібранні ленінських творів вміщено навіть текст листа Володимира Ілліча, надісланого з Франції у Синельникове. Але подробиці про життя і діяльність Ульянович у цьому невеликому містечку вдалося документально відтворити тільки в результаті копійної пошукової роботи. В процесі її школярі створили любительський кінофільм «Ленін пише в Синельникове», який використовується на уроках і в позакласній роботі.

Наслідки багаторічної діяльності експедиційного загону середньої школи № 33 м. Одеси були викладені в доповіді «В. І. Ленін — делегат одеських більшовиків». Юні слідопити розкрили обставини обрання

В. І. Леніна делегатом III з'їзду РСДРП від Одеської партійної організації, виявили квартиру, де його було обрано делегатом, будинок, в якому проживав у той час один з соратників Володимира Ілліча — В. В. Воровський.

Юні краєзнавці кіровоградської середньої школи № 3 та ужгородської середньої школи № 9 встановили найтісніші ділові контакти з працівниками ряду музеїв СРСР і деяких зарубіжних країн, а також листуються з видатними діячами комуністичного і робітничого руху. Створені при цих школах музеї В. І. Леніна нагороджені грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Більше 800 експонатів зібрано в музеї В. І. Леніна, відкритому в полтавській середній школі № 22. Тут найкраще висвітлена тема «Ім'я Леніна на карті області».

Робота секції «В боях відстояли Вітчизну» свідчила, що інтерес юних дослідників до військово-патріотичної тематики також неухильно зростає. Зокрема, на конкурс було подано 94 учнівські праці, 51 з яких за рішенням журі секції була заслухана. В кожній доповіді висвітлено підсумки багаторічного вивчення численними загонами червоних слідопитів області, міста, села або окремої школи бойового шляху військових частин, партизанських загонів і з'єднань, історії боротьби партійного і комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. Наприклад, члени клубу червоних слідопитів «Золоті зірки» середньої школи № 38 м. Дніпропетровська десятий рік відтворюють бойовий шлях 57-ї гвардійської стрілецької дивізії, яка визволяла їх місто. За цей час вони здійснили 23 автопоходи по території області і встановили 22 меморіальні дошки на братських могилах загиблих героїв, розшукали близько 1000 ветеранів дивізії, зокрема 35 Героїв Радянського Союзу. Цікаві матеріали про місцевих піонерів-партизанів, які віддали своє життя за Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни, надіслали на конкурс юні історики школи с. Кодра (Київська область).

Слідопити красnodонської середньої школи № 1 ім. Горького Ворошиловградської області збирають нові дані про діяльність своїх всевітньовідомих земляків, героїв-молодогвардійців, а учні середньої школи с. Кримка Первомайського району Миколаївської області досліджують історію підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра».

У працях юних істориків Ужгорода, Одеси і Кам'янця-Подільського пропагуються ідеї дружби народів СРСР, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Спадкоємність поколінь захисників Вітчизни — ось та основа, на якій побудовано роботу слідопитів середньої школи № 3 м. Черкас.

Жюрі секції рекомендувало червоним слідопитам республіки й надалі визначати життя і діяльність В. І. Леніна, героїчну історію КПРС і ВЛКСМ, славні революційні й трудові традиції радянського народу, бойовий шлях військових частин, партизанських загонів і з'єднань, надавати допомогу сім'ям загиблих воїнів, доглядати за пам'ятниками і місцями поховань бійців, партизанів і підпільників. В окремих випадках школярам слід звертатися до науковців відповідних відділів Інституту історії АН УРСР за консультаціями і допомогою у складанні планів роботи тощо.

Республіканський зліт показав, яку корисну роботу проводять вчителі історії та суспільствознавства. Адже немає сумніву, що деякі учасники шільних історико-краєзнавчих гуртків невдовзі стануть вчителями історії, викладачами вузів і технікумів, а, можливо, й визначними вченими. Історичне краєзнавство — хороша початкова школа підготовки таких фахівців.

В. Г. ГРИГОРЕНКО, А. А. КОНДРАЦЬКИЙ, І. С. СЛАБЕЄВ

Наш календар

ДО 30-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В'ЄТНАМ

2 вересня 1945 р. на 500-тисячному мітингу в Ханой Хо Ши Мін, який згодом став першим президентом ДРВ, оголосив Декларацію незалежності Демократичної Республіки В'єтнам. У Південно-Східній Азії народилася перша соціалістична держава.

Ця історична подія була логічним завершенням переможної Серпневої революції 1945 р., яка поклала кінець майже віковому пануванню французьких колонізаторів й жорсткій сваволі японських окупантів і стала кульмінаційним моментом у багаторічній мужній боротьбі в'єтнамського народу проти колоніального і соціального гноблення. Починаючи з 1930 р. в авангарді цієї боротьби йшла Комуністична партія Індокитаю (КПІК)*, що згуртувала навколо себе всі патріотичні сили В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі й з'єднала національно-визвольний рух в Індокитаї з марксистсько-ленінським ученням, творчо застосовувавши його в конкретних умовах цього району земної кулі.

Зовнішньополітичним фактором, що в значній мірі сприяв перемозі Серпневої революції, був розгром гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії Збройними Силами СРСР. Народна революція 1945 р. у В'єтнамі завдала відчутного удару по позиціях колоніалізму в Південно-Східній Азії. Однак імперіалісти не хотіли примиритися з перемогою народу. 1945 р. французькі колонізатори зробили спробу відновити своє панування на в'єтнамській землі. У відповідь на агресію імперіалістів народ В'єтнаму на заклик партії і народного уряду піднявся на збройну боротьбу з колонізаторами, яка тривала майже 9 років¹. Спираючись на морально-політичну підтримку соціалістичних країн і всього прогресивного людства, ДРВ зірвала наступальні плани французької реакції. В травні 1954 р. Народна армія завдала нищівної поразки колоніальним військам у битві під Д'єнб'єнфу. Женевська угода 1954 р. відкрила шлях до врегулювання в'єтнамської проблеми на основі поваги головних національних прав народу В'єтнаму — незалежності, суверенітету, єдності і територіальної цілісності країни.

Однак імперіалісти США поставили під загрозу завоювання в'єтнамського народу. Завдяки їх зусиллям виконання женевських угод було зірвано, а країну розділено на дві частини по 17-ій паралелі. На Півдні В'єтнаму влада залишилась в руках поміщиків і буржуазії. Режим військової диктатури американського ставленника Нго Дінь Дьєма став на шлях зриву Женевських угод, збереження розколу країни, придушення патріотичних сил. Південнов'єтнамські власті за вказівкою США зірвали проведення в 1956 р. загальних виборів, метою яких було об'єднання В'єтнаму.

Загальне невдоволення антинародним режимом вилилося на початку 1960 р. у повстання південнов'єтнамського народу проти імперіалістичного гноблення. Збройну боротьбу патріотичних сил очолив Національний фронт визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ).

Тим часом у Північному В'єтнамі після відбудови народного господарства почалося будівництво нового суспільства. Країна стала на шлях переходу до соціалізму. В ході успішного виконання трирічного (1958—1960 рр.) та п'ятирічного (1961—1965 рр.) планів розвитку народного господарства ДРВ перетворилася з відсталої в аграрно-індустріальну країну. Питома вага промисловості в економіці республіки вже в 1959 р. становила 35,5% проти 16,9% в 1955 р.² На початку 1965 р. тут налічувалося понад 1 тис. промислових підприємств, у тому числі 200 великих, сучасних³.

* 1951 р. на II з'їзді КПІК було перейменовано в Партію трудящих В'єтнаму (ПТВ).

¹ «Вопросы истории», 1959, № 4, стор. 75—86.

² История Вьетнама в новейшее время. 1917—1965, М., 1970, стор. 289.

³ В. А. Зелепцов. В труде и борьбе. 20 лет Демократической Республике Вьетнам, М., 1965, стор. 11.

Близько 150 підприємств основних галузей економіки ДРВ були збудовані й введені у дію з допомогою і безпосереднього участю Радянського Союзу⁴.

Внаслідок завершення аграрної реформи відбулися важливі соціальні зміни на селі. Селяни твердо стали на шлях кооперування. В 1965 р. близько 87% селянських сімей перебували в сільськогосподарських кооперативах, при цьому понад 80% колективних господарств становили кооперативи вищого типу⁵.

Справді революційні перетворення відбулися і в галузі культури. В 1965 р. у ДРВ навчався кожний четвертий. Ліквідацію неписьменності населення віком до 50 років завершено. В країні були створені десятки вузів, у тому числі Ханойський політехнічний інститут — найбільший у Південно-Східній Азії.

Завдяки успіхам, досягнутим у соціалістичному будівництві, ДРВ перетворилася у міцну базу революційного руху всього В'єтнамського народу. «Повна перемога у боротьбі за незалежність і возз'єднання В'єтнаму була б неможлива без побудови соціалізму на Півночі, з тим, щоб Південь міг спертися на нього у своїй визвольній боротьбі»⁶.

У вересні 1960 р. відбувся III з'їзд Партії трудящих В'єтнаму (ПТВ), що висунув генеральною лінією партії і народу боротьбу за побудову соціалізму і мирне об'єднання батьківщини⁷.

Однак, мирні плани в'єтнамського народу були зірвані новою імперіалістичною агресією. Правлячі кола США, налякані розмахом національно-визвольного руху в Південному В'єтнамі (до весни 1965 р. південнов'єтнамські патріоти під керівництвом НФВПВ та підтримці переважної більшості населення визволили 3/4 території країни)⁸ й намагаючись будь-що врятувати сайгонський режим, почали у Південному В'єтнамі збройну інтервенцію і водночас організували повітряні нальоти на ДРВ. У серпні 1964 р. американська авіація і флот бомбардували й обстріляли територію Північного В'єтнаму на узбережжі Тонкінської затоки, а починаючи з лютого 1965 р. американські військові літаки почали систематично здійснювати нальоти спочатку на південні провінції ДРВ⁹, а згодом і на всю територію Північного В'єтнаму. Почалася жорстока, кровопролитна війна, в якій маленькому В'єтнамові протистояла найсильніша у військовому та економічному відношенні імперіалістична держава. Для здійснення своїх агресивних намірів Пентагон мобілізував на в'єтнамський фронт понад 500 тис. своїх солдатів і офіцерів¹⁰ й витратив на ведення війни в Індокитаї* (згідно з заниженими офіційними даними) 146 млрд. доларів¹¹. На заключному етапі воєнних дій проти народів В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі Сполучені Штати використали близько половини своєї стратегічної і 1800 літаків тактичної авіації, а також понад 60 кораблів 7-го флоту¹². Масовані бомбардування території ДРВ призвели до того, що наприкінці 1968 р. 80% міст і провінціальних центрів країни були або повністю знищені або зазнали значних руйнувань від повітряних нальотів.

Проте жорстокі випробування, які випали на долю в'єтнамського народу, ще більше загартували його волю до перемоги. Під час війни в'єтнамці проявили справжній героїзм і мужність. Згуртувавшись у політичному і моральному відношенні навколо ПТВ, народ Північного В'єтнаму перетворив країну у військовий табір. Відстоюючи свою свободу і незалежність, трудящі ДРВ і південнов'єтнамські патріоти розпочали боротьбу на всіх фронтах — воєнному, політичному і дипломатичному. За роки війни у повітряному просторі ДРВ було збито близько 4200 американських літаків¹³, при цьому лише протягом квітня—серпня 1972 р. втрати ВПС США становили 420 літаків, у тому числі десятки надпотужних бомбардувальників «В-52»¹⁴. Від рук патріотів в Індокитаї загинуло 56 737 американських солдатів і офіцерів¹⁵.

Героїчна боротьба в'єтнамського народу, яку підтримували СРСР і всі миролюбні сили, змусила США сісти в 1968 р. за стіл переговорів з представниками ДРВ і Тимчасового революційного уряду Республіки Південний В'єнам (ТРУ РПВ). Переговори завершилися підписанням 27 січня 1973 р. Паризької угоди про припинення війни і встановлення миру у В'єтнамі¹⁶. Згідно з угодою американські та інші

⁴ «Новое время». 1973. № 8, стор. 8.

⁵ В'єтнам. Справочник, М., 1969, стор. 204.

⁶ «Азия и Африка сегодня», 1974, № 1, стор. 9.

⁷ III съезд Партии трудящихся Вьетнама (пер. з в'єтнам.), М., 1961.

⁸ История Вьетнама в новейшее время. 1917—1965, стор. 375.

⁹ Там же, стор. 324.

¹⁰ «The New York Times», 30 квітня 1975 р.

¹¹ 1970 р. США поширили агресію на Камбоджу, а в 1971 р. — на Лаос.

¹² Текущие проблемы мировой политики. Международное обозрение, 15 декабря 1972 г. — 15 марта 1973 г., М., 1973, стор. 11.

¹³ «Азия и Африка сегодня», 1974, № 1, стор. 11.

¹⁴ «Азия и Африка сегодня», 1974, № 1, стор. 12.

¹⁵ «Международная жизнь», 1972, № 10, стор. 116.

¹⁶ «Washington Post», 30 квітня 1975 р.

¹⁷ Текст угоди див.: «Новое время», 1973, № 5, стор. 5—8.

іноземні війська повністю виводилися з в'єтнамської території, Сполучені Штати відмовлялися від втручання у внутрішні справи країни. Цей важливий політичний документ заклав фундамент для політичного врегулювання в'єтнамської проблеми на справедливій основі. «Перемога В'єтнаму,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— свідчить про те, що не можна перемогти народ, який бореться за свою свободу і незалежність, спираючись на могутню підтримку братів по класу, всіх революційних і прогресивних сил на землі. Такий народ непереможний»¹⁷.

Торжество справедливої справи в'єтнамського народу стало можливим завдяки тому, що в своїй боротьбі він спирався на матеріальну підтримку і морально-політичний авторитет Радянського Союзу, всіх країн соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного руху, всіх миролюбних сил нашої планети. З перших днів війни у В'єтнамі КПРС, Радянська держава, весь наш багатонаціональний народ, вірні своєму інтернаціональному обов'язку, подавали братньому в'єтнамському народові всебічну допомогу і підтримку для захисту соціалізму на Півночі й відсічі імперіалістичної агресії на Півдні. Ця принципова і послідовна лінія нашої партії була закріплена в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС та інших важливих партійних документів. Наша країна зробила все необхідне, щоб забезпечити Народну армію В'єтнаму сучасною зброєю, зміцнити ППО країни. «Наші недавні перемоги,— підкреслював у своєму виступі на мітингу представників громадськості Москви член Політбюро, секретар ЦК ПТВ Ле Дик Тхо,— невіддільні від величезної, цінної й різнобічної допомоги і підтримки, які подаються нам у дусі пролетарського інтернаціоналізму Комуністичною партією Радянського Союзу, урядом СРСР і братнім радянським народом. У процесі нашої боротьби проти американських імперіалістів за врятування нашої батьківщини радянські люди були завжди поруч з нами, допомагали і запалювали нас. Ця допомога внесла величезний вклад у нашу перемогу»¹⁸.

Після припинення війни у В'єтнамі перед трудящими ДРВ відкрилася можливість почати відбудову країни, продовжити успішне будівництво соціалізму. Під керівництвом ПТВ з величезним трудовим ентузіазмом вони приступили до відбудови економіки країни. В 1973 р. кількість виробленої в ДРВ електроенергії на 24% перевищило максимальний довоєнний рівень 1965 р., а валовий обсяг промислового і кустарного виробництва зріс на 17% порівняно з 1965 р.¹⁹. Особлива увага приділяється забезпеченню продовольчими товарами населення країни (протягом 1960—1973 рр. його приріст становив 10 млн. чол.)²⁰. У зв'язку з цим на одно з перших місць у післявоєнному розвитку ДРВ висуваються завдання перебудови сільського господарства, реорганізації сільськогосподарських кооперативів (зараз їх в країні налічується близько 20 тис.)²¹.

На початку 1974 р. відбувся XXII пленум ЦК ПТВ, який розробив програму дій партії і народу щодо прискорення темпів відбудови і розвитку економіки Північного В'єтнаму в 1974—1975 рр. З допомогою Радянського Союзу заплановано здійснити в країні швидкими темпами соціалістичну індустріалізацію.

Влітку 1973 р. між урядами СРСР і ДРВ було підписано ряд угод про подання республіці безвідплатної допомоги і товарообороту на 1973 р. ЦК КПРС і уряд нашої країни прийняли також рішення вважати раніше надані ДРВ кредити як безвідплатну допомогу²². З Радянського Союзу до ДРВ надходять великі партії різних товарів, устаткування, продовольства для забезпечення потреб населення і розвитку народного господарства республіки.

Водночас із розв'язанням завдань соціалістичного будівництва ПТВ і уряд ДРВ продовжували боротьбу за втілення у життя положень Паризької угоди. Сайгонська ж кліка на чолі з американською маріонеткою Тхієу й при активній підтримці впливових кіл США з першого дня відкрито взяли курс на піддрив цієї угоди. З вини колишнього «президента» Південного В'єтнаму в країні фактично не було реалізоване жодне з положень цього важливого політичного документа. В застінках Сайгону продовжувало перебувати 200 тис. політ'язнів, до яких за 2 роки прибавилося ще 50 тис. південнов'єтнамців²³. Місцева адміністрація, намагаючись поширити свою владу на весь Південний В'єтнам, організовувала у великих масштабах воєнні операції по захопленню території, що контролювалася силами ТРУ РПВ.

Агресивні дії маріонеткового режиму дістали рішучу відсіч з боку південнов'єтнамських патріотів. У країні розгорнувся масовий рух опору всіх патріотичних сил Південного В'єтнаму, які в своїй боротьбі спиралися на моральну і матеріальну підтримку

¹⁷ Л. І. Брежнев. Ленінський курсом. Промови і статті, т. 4, М., 1974. стор. 102.

¹⁸ «Правда», 31 січня 1973 р.

¹⁹ «Международная жизнь», 1975, № 1, стор. 68.

²⁰ «Международная жизнь», 1974, № 10, стор. 121.

²¹ Там же, стор. 120.

²² «Азия и Африка сегодня», 1974, № 9, стор. 14.

²³ «Новое время», 1975, № 15, стор. 4.

своїх братів з Півночі, а також СРСР і країн соціалістичної співдружності. Навіть величезна маріонеткова армія (більше 1 млн. солдатів і офіцерів) не змогла врятувати прогнилий сайгонський режим. Вранці 30 квітня 1975 р. частини Народних збройних сил визволення Південного В'єтнаму (НЗСВПВ) увійшли в Сайгон і незабаром ТРУ РПВ оголосив про те, що він здійснює контроль над усією південнов'єтнамською територією²⁴. Антинародний уряд Тхієу, який близько 10 років тримався на іноземних багнетах, перестав існувати.

Успіх патріотів Південного В'єтнаму був зумовлений, насамперед, тим, що в ТРУ РПВ широкі народні маси бачили справжнього виразника інтересів південнов'єтнамського населення. В цьому — одна з головних причин перемоги Народної армії над озброєним до зубів ворогом²⁵, який не змогла навіть врятувати одержана від США з часу підписання Паризької угоди військова допомога на суму 3,98 млрд. доларів²⁶.

Перемога В'єтнаму ще раз підтвердила незаперечну істину, що на сучасному етапі народ, який самовіддано бореться за свою свободу і спирається на інтернаціональну підтримку соціалістичних країн, прогресивну громадськість всього світу, — непереможний. «Успіх національно-визвольної боротьби у Південному В'єтнамі, — зазначається у вітальному посланні товаришів Л. І. Брежнєва, М. В. Підгорного і О. М. Косигіна південнов'єтнамським керівникам, — є ще одним доказом могутності і сили руху солідарності з В'єтнамом соціалістичних країн, усіх прогресивних, антиімперіалістичних сил, які завжди були і залишаються на боці справедливої справи в'єтнамського народу»²⁷.

Нині перед героїчним в'єтнамським народом відкриваються нові перспективи відбудови країни на демократичній основі, її розвитку по шляху миру, незалежності, національної єдності і соціального прогресу. Запорукою майбутніх успіхів народу В'єтнаму на цьому шляху є дійова інтернаціональна підтримка з боку СРСР, усіх країн соціалістичної співдружності. Ця підтримка була завжди кровною справою радянських людей.

В. І. НАГАЙЧУК

²⁴ «Правда», 1 травня 1975 р.

²⁵ «За рубезом», 1975, № 15, стор. 5.

²⁶ Там же.

²⁷ «Правда», 2 травня 1975 р.

ДО 60-РІЧЧЯ ЦІММЕРВАЛЬДСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Минуло 60 років з часу роботи першої міжнародної конференції соціалістів-революціонерів, яку В. І. Ленін назвав першим кроком у розвитку інтернаціонального руху проти війни. Конференція проходила в обставовці імперіалістичної війни 1914—1918 рр., що стала суворим випробуванням для всіх політичних партій. Буржуазні партії висунули лозунг «захисту вітчизни», виправдовуючи війну, розпалювали націоналізм. А дії соціал-демократичних партій Західної Європи, лідерів II Інтернаціоналу були зовсім протилежні спеціальним рішенням про тактику соціал-демократії щодо війни, ухваленим на конгресах II Інтернаціоналу — Штутгартському, Копенгагенському і Базельському. Ці рішення засуджували війну, а вожді західноєвропейських соціалістичних партій взяли на себе зобов'язання боротися проти неї, якщо ж вона виникне, підняти робітничий клас на повелення капіталістичного ладу. Спираючись на антивоєнні настрої трудящих, а також на рішення конгресів, лідери II Інтернаціоналу, мали всі можливості мобілізувати сили міжнародного робітничого руху на запобігання війні, на боротьбу проти неї. Але коли вона вибухнула, переважна більшість партій II Інтернаціоналу, їх вожді, які стали на шлях опортунізму ще задовго до війни, відкрито зрадили інтереси робітничого класу, справу соціалізму та інтернаціоналізму. Їх опортунізм переріс у соціал-шовінізм. II Інтернаціонал зазнав краху, розпався на окремі соціал-шовіністичні партії.

В Росії соціал-шовіністами стали меншовики (Плеханов, Потресов, Чхеїдзе та ін.), есери, а також інші дрібнобуржуазні партії. Вони цілком підтримували російську буржуазію, яка, прикриваючись лозунгом «захисту вітчизни», здійснювала загарбницькі цілі. Крім відвертих соціал-шовіністів були й такі, які свою зраду справі робітничого класу маскували марксистськими слівцями. Це — центристи, очолювані Каутським, Троцьким, Мартовим.

І тільки одна партія — партія більшовиків під керівництвом В. І. Леніна відкрито виступила проти імперіалістичної війни. В. І. Ленін всебічно обґрунтував політику більшовицької партії, розробив чітку програму і дав правильні лозунги бороть-

би проти імперіалістичної війни, за повалення робітничим класом урядів у кожній воюючій країні. Володимир Ілліч збагатив марксистську науку дальшою творчою розробкою теорії і тактики за питань війни, миру і революції.

Уже в серпні 1914 р. В. І. Ленін пише тези «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні», які містили наукову, марксистську оцінку війни, що почалася, викривали опортунізм лідерів II Інтернаціоналу. В середині жовтня тези були перероблені в Маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», де розвивалося далі питання про війну. Наступним етапом у розвитку ленінських ідей за питань війни, миру і революції були рішення Бернської конференції закордонних секцій РСДРП (лютий — березень 1915 р.). Резолюції конференції, як указував Володимир Ілліч, «...будуть корисні для всіх с.-д., які серйозно шукають виходу до живого діла з сучасного хаосу думок, який зводиться по суті до словесного визнання інтернаціоналізму і прагнення насправді що б то не стало, так чи інакше, помиритися з соціал-шовінізмом»¹⁻².

Ленінська тактика проти війни знаходила дедалі ширше визнання.

Робітничий клас Росії, в тому числі й України, впевнено йшов за більшовиками. Керувачись вказівками В. І. Леніна, більшовицькі організації України розгорнули антивоєнну діяльність. Так, у перші ж дні війни більшовики Катеринослава ухвалили резолюцію протесту проти неї, Харківський, Київський комітети РСДРП, Чернігівська організація випустили антивоєнні листівки.

Широкого визнання ленінська тактика набула і в західноєвропейських країнах — серед соціалістів-інтернаціоналістів.

Ще задовго до імперіалістичної війни В. І. Ленін, більшовики робили все можливе для згуртування міжнародного робітничого класу, всіх справді інтернаціоналістичних елементів в єдину міжнародну силу. Перші кроки до такого об'єднання Володимир Ілліч зробив на Штутгартському і Копенгагенському соціалістичних конгресах. Але тільки злітку 1915 р., коли в більшості передових і великих держав Європи під впливом серйозного загострення політичної обстановки вже назріла революційна ситуація, виникли реальні можливості для згуртування соціалістів-інтернаціоналістів на базі революційних принципів марксизму. На першій міжнародній соціалістичній конференції і була організована Ціммервальдська ліва. Відтоді минуло понад півстоліття, але нагромаджений більшовиками в ті роки практичний досвід і ленінська теоретична спадщина мають важливе значення і в наші дні. Питання війни, миру і революції й зараз перебувають в центрі уваги марксистських партій.

Тема виникнення і розвитку ціммервальдського руху давно привертала увагу істориків і особливо у зв'язку з вивченням передісторії III, Комуністичного Інтернаціоналу. Перші друковані документальні джерела³ стали основою для дослідницьких праць ще в 20—30 роки⁴.

Глибшому вивченню даної проблеми сприяло те, що в 1964 р. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС одержав фотокопії протоколів Ціммервальдської і Кінтальської конференцій та ряду інших ціммервальдських документів, які зберігаються в Міжнародному інституті соціальних наук в Амстердамі. Ці матеріали і документи, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, були використані у 2 томі багатотомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» та в ряді досліджень⁵.

За останні роки було видано ще низку праць⁶. Починаючи з тридцятих років

¹⁻² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 151.

³ «Ленинский сборник XIV», стор. 153—196; «Социал-демократ», 1915, № 45—46; Ціммервальдская и Кинтальская конференции. Официальные документы, М.—Л., 1924; Борьба большевиков за создание Коммунистического Интернационала. Материалы и документы, М., 1934.

⁴ Г. Шкловский. Циммервальд (5 сентября 1915 г.—5 сентября 1925 г.).— «Пролетарская революция», 1925, № 9; Я. Берзин. Партия большевиков в борьбе за Коммунистический Интернационал, М.—Л., 1931; Д. Басевский. Борьба за III Интернационал до Циммервальда; Большевики в Циммервальде.— «Пролетарская революция», 1934, № 4, 1935, № 5; И. Вавилин. Большевики и Циммервальд.— «Красная летопись», 1934, № 2.

⁵ Днев. Я. Г. Темкин. Циммервальд — Кинталь, М., 1967, стор. 6.

⁶ А. П. Смирнов. Из истории борьбы В. И. Ленина за сплочение левых социал-демократов в годы первой мировой войны.— «Вопросы истории КПСС», 1959, № 4; В. Тем. В. И. Ленин на Циммервальдской конференции.— «Труды Среднеазиатского политехнического института», вып. 16, Ташкент, 1960; С. Ерыгин. Борьба В. И. Ленина за принципы пролетарского интернационализма на международных социалистических конференциях (1915—1916 гг.).— «Научные записки» (Одесский политехнический институт), т. 30, Одесса, 1961; Н. Е. Королев. Большевики на Циммервальдской конференции.— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 9; Я. Г. Темкин. В. И. Ленин и образование Циммервальдской левой.— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 8; його ж. Ленин и международная социал-демократия. 1914—1917, М., 1968; Ф. В. Носов. Ленин о войне и мире. 1914—1918, Л., 1972.

виходили статті і книги про робітничий і соціалістичний, а також про циммервальдський рух, про історію трьох інтернаціоналів⁷.

Тема виникнення і розвитку циммервальдського руху була і лишається ареною гострої ідейної боротьби між марксистською і буржуазною та ревізіоністською історіографією. Серед численної фальсифікаторської літератури знаходиться двотомний твір колишнього секретаря Соціалістичного Інтернаціоналу Ю. Браунтала «Історія Інтернаціоналу» (Ганновер, 1963). В числі авторів вимислів такого ж роду і Г. Вебер, Д. Шуб, Г. Раух, І. Фішер, Л. Шапіро, В. Шарндорф. На цьому поприщі подвизається і український націоналіст П. Феденко. Всі вони перекручують суть ідейної боротьби, що розгорнулася на Циммервальдській конференції між каутськіанською більшістю і Циммервальдською лівою, очолюваною В. І. Леніним. Їх писання спрямовані на виправдання зради соціал-шовіністів і сучасних правосоціалістичних лідерів⁸.

Міжнародна соціалістична конференція інтернаціоналістів почала свою роботу 5 вересня 1915 р. у Швейцарії в с. Циммервальд. В ній брали участь 38 представників від 11 європейських країн. На конференції розгорнулася боротьба між революціонерами-інтернаціоналістами, що згуртувалися у Циммервальдську ліву на чолі з В. І. Леніним, і більшістю центристів-каутськіанців, які прикривалися революційною фразою, щоб утримати за собою соціал-демократичні маси, обурені зрадою правоопортуністичних лідерів II Інтернаціоналу.

Вільшовики на чолі з В. І. Леніним доклали багато зусиль для скликання конференції. Готуючись до неї, Володимир Ілліч надавав великого значення згуртуванню лівих соціалістів різних країн. І в цьому, на його думку, міг допомогти спеціальний друкований орган. Ним став журнал «Коммунист». В його першому номері була опублікована праця В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу». Володимир Ілліч наголошував на тому, щоб у журналі з достатньою повнотою висвітлювалися виступи німецьких, французьких, американських та інших інтернаціоналістів проти шовінізму.

Для озайомлення лівих соціалістів з позицією більшовицької партії щодо війни В. І. Ленін підготував брошуру «Соціалізм і війна», яка була видана німецькою мовою і роздана всім делегатам Циммервальдської конференції (згодом її переклали на кілька мов).

Володимир Ілліч також вважав, що на конференції «...ліві повинні виступити із спільною ідейною декларацією (1) з обов'язковим осудженням соціал-шовіністів і опортуністів; (2) з програмою революційних дій... (3) проти лозунга «захисту вітчизни» і т. д. Ідейна декларація «лівих» від імені кількох країн мала б *гігантське* значення...»⁹.

За день до відкриття конференції з ініціативи В. І. Леніна була скликана нарада всіх лівих делегатів, на якій і був вироблений проект резолюції. На цій нараді Володимир Ілліч виступив з доповіддю про характер війни і тактики міжнародної соціал-демократії. Саме там вдалося згуртувати лівих інтернаціоналістів в єдину міжнародну групу. Виникнення Циммервальдської лівої стало важливим етапом боротьби за об'єднання революційних марксистів усіх країн. В. І. Ленін писав: «Згуртування вказаної групи — один з найважливіших фактів і один з найбільших успіхів конференції. Після цілого року війни *єдиною* течією в Інтернаціоналі, яка виступала з цілком виразною резолюцією, — а також з оснований на ній проектом маніфесту, — і об'єднала послідовних марксистів Росії, Польщі, Латиського краю, Німеччини, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Голландії, виявилась течія, представлена нашою країною»¹⁰. Створення Циммервальдської лівої було великим успіхом у боротьбі проти соціал-шовінізму, центрризму, переконливим свідченням того, що ленінська теорія і тактика з питань війни, миру і революції дістала міжнародне визнання.

Невелика (8 чол.) група інтернаціоналістів, революційних марксистів протистояла на конференції центристській більшості. До лівої групи входили представники від ЦК РСДРП, латиських, польських, німецьких, швейцарських, шведських, норвезьких революційних соціал-демократів. Делегація ЦК РСДРП розгорнула на конференції активну роботу. В. І. Ленін виступав з промовами, листувався під час засідань з делегатами, розмовляв з ними в перервах, переконуючи в необхідності рішу-

⁷ А. Манфред. Циммервальдское движение в швейцарской социал-демократии. — «Пролетарская революция», 1929, № 7; С. Банткес. Борьба за создание Коммунистической партии Франции. Циммервальдское движение во Франции в годы мировой войны 1914–1918. М., 1936; П. С. Юзефович. Основание Коммунистического Интернационала. М.—Л., 1940; У. З. Фостер. История трех Интернационалов, М., 1959; В. Бартель. Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма и войны, М., 1959; К. Э. Кирава. Революционное движение в Италии. 1914—1917 гг., М., 1962.

⁸ Див. Н. Е. Королев. Назв. праця; А. Я. Науменко. Против буржуазной фальсификации истории КПСС, Саратов, 1967.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 89.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 41.

че боротися з соціал-шовінізмом¹¹. Звіт про діяльність більшовицької партії з перший рік війни показав, що ЦК РСДРП, його парламентська (думська) фракція, Петербурзький комітет РСДРП міцно стояли на позиціях пролетарського інтернаціоналізму.

Під час обговорення головного питання конференції — «Боротьба пролетаріату за мир» — особливо яскраво виявилися розбіжності у підході до розв'язання корінних питань міжнародного робітничого руху. В проекті резолюції лівої групи «Всесвітня війна і завдання соціал-демократії» підкреслювалося, що війна — продукт капіталістичного розвитку, вона є імперіалістичною; викривалася зрада лідерів II Інтернаціоналу; наполягалось на рішучому розриві з соціал-шовінізмом, як найважливішій умові успішної боротьби робітничого класу проти імперіалістичної війни.

У своїх виступах В. І. Ленін рішуче також викривав центризм, який своєю проповіддю демократичного миру відволював робітничий клас від боротьби за пролетарську революцію. Ще в жовтні 1914 р., прочитавши програмну статтю Каутського «Соціал-демократія в період війни», в якій виправдовувалася зрада вождів II Інтернаціоналу, Володимир Ілліч остаточно переконався в тому, що Каутський як лідер центризму стає активним проповідником зрадницької політики. Тому вогонь своєї критики В. І. Ленін спрямував проти найбільш небезпечної і шкідливої різновидності опортунізму — каутськіанства.

Даючи відсіч одному з центристів, який особливо завзято атакував проект резолюції і маніфест лівих, Володимир Ілліч говорив: «Ви дієте за поганим прикладом Каутського...: на словах визнання грядущої революції, на ділі — відмова від того, щоб говорити масам прямо про неї, кликати до неї, намічати найконкретніші засоби боротьби, які маса випробує, узаконює в ході революції»¹². Про те, яке враження на швейцарських робітників справив виступ В. І. Леніна проти центристів, писав М. Андерсен-Нексе: «Адже вони старі, бували тактики, вміють всіляко підтасовувати факти і скручувати противникові руки, як в японській боротьбі. І, господи, як же вони накинулися на нас, молодих прихильників не фальсифікованого соціалізму! Вони живого місця на нас не залишили, ніби зрадниками були ми, а не вони. Але тут нам на виручку прийшов один росіянин і узяв в шори наших верховодів. Він так ловко загнав їх у кут, що при всій своїй спритності вони нічого не могли вдіяти... Ой, і що ж це за голова! Боже милостивий, ось це дійсно людина!»¹³.

Важливою справою конференції було ухвалення маніфесту. Комісія одержала три проекти: лівої групи, правої частини німецької делегації і компромісний проект, який і був одностайно ухвалений конференцією. Завдяки наполегливій і впертій боротьбі В. І. Леніна та його однодумців маніфест, який був прийнятий, містив у собі найважливіші положення революційного марксизму. Володимир Ілліч вважав, що «...цей маніфест робить крок вперед до дійсної боротьби з опортунізмом, до розриву і розколу з ним...»¹⁴.

У спеціальній заяві лівих з приводу голосування за спільний маніфест говорилося, що вони дивилися на нього «як на заклик до боротьби», в якій хочуть іти «рука в руку з іншими частинами Інтернаціоналу»¹⁵. Разом з тим відзначалася непослідовність і недоговореність маніфесту, «якась несміливість, боязнь сказати всю правду»¹⁶.

Конференція ухвалила також резолюцію солідарності з жертвами війни і переслідуваними борцями, в якій висловлювалося братерське співчуття засланим до Сибіру думським депутатам, Р. Люксембург і К. Цеткін, ув'язненим в тюрму за свої переконання, «полоненому мілітаризмом» К. Лібкнехту і «всім тим товаришам, яких переслідують і арештовують за те, що вони борються проти війни»¹⁷.

Підсумки першої міжнародної соціалістичної конференції в Ціммервальді, її оцінка містяться у працях В. І. Леніна — листі «В Інтернаціональну соціалістичну комісію (I. S. K.)», статтях «Перший крок» та «Революційні марксиста на міжнародній соціалістичній конференції 5—8 вересня 1915 р.». В. І. Ленін писав: «Робітники Росії, які в переважній більшості йшли за нашою партією та її Центральним Комітетом ще в 1912—1914 роках, побачать тепер на досвіді міжнародного соціалістичного руху, що наша тактика підтверджується і на ширшій арені, що наші основні ідеї поділяє чимраз ширша й краща частина пролетарського Інтернаціоналізму»¹⁸.

На конференції було створено виконавчий орган ціммервальдського об'єднання — Інтернаціональну соціалістичну комісію, тобто фактично нове Міжнародне соціалі-

¹¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 490.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 41.

¹³ М. Андерсен-Нексе. Соборанне сочшешей, т. 4, М., 1953, стор. 402.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 39.

¹⁵ Борьба за мир. Матеріали трех Інтернаціоналов, М., 1967, стор. 138—139.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 36.

¹⁷ Цит. за кн.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 585.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 40.

тичне бюро¹⁹, яке очолив В. І. Ленін. Ціммервальдська ліва стала, по суті, зародком майбутнього ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу.

Після Ціммервальдської конференції почався новий етап боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним за об'єднання міжнародних революційних сил проти імперіалістичної війни. Прапор пролетарського інтернаціоналізму, високо піднесений більшовицькою партією — партією Леніна в роки першої світової війни, гаряче підхопили в багатьох країнах. Він став прапором боротьби трудящих усього світу не тільки проти імперіалістичної війни, а й за їх визволення від соціального і національного гніту.

Особливо активно розгорнулася боротьба за міцний мир, за відвернення нової війни на сучасному етапі. Рух за мир і безпеку народів став справою всіх людей, незалежно від їх політичних поглядів, ідейних переконань, становища в суспільстві. «Один з найважливіших факторів сучасного міжнародного розвитку, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на Всесвітньому конгресі миролюбних сил, що відбувся в Москві 26 жовтня 1973 р., — це активна участь народних мас, їх організацій, їх політичних партій у розв'язанні проблем війни і миру. Це, звичайно, результат історичного досвіду, який нагромадило людство... У наш ядерний вік з'являється нове, глибше почуття солідарності народів у боротьбі за мир і разом з тим гостріше відчуття їх спільної відповідальності за долю миру»²⁰.

Марксистсько-ленінське вчення, що розкрило й пояснило вирішальну роль народних мас в історії, вказало народам і реальні шляхи до миру.

М. І. МОСКАЛЕНКО

¹⁹ Там же.

²⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Премовні і статті, т. 4, К., 1974, стор. 305.

БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

(До 80-річчя
з дня народження І. М. Кушніра)

Серед самовідданих борців за соціальне і національне визволення трудящих західноукраїнських земель та возз'єднання їх з УРСР почесне місце займав один з керівників Дрогобицького збройного повстання

у квітні 1919 р. Іван Миколайович Кушнір.

На жаль, в історичній літературі його життя і діяльність висвітлено слабо. У період підготовки до відзначення 55-річчя Дрогобицького збройного повстання ми зібрали додаткові матеріали, які повніше розкривають революційну діяльність цієї хороброї людини, борця за втілення ідей Жовтня на західноукраїнських землях.

Народився І. М. Кушнір 7 серпня 1895 р. у передмісті Дрогобича на вулиці Завіжній¹. Його батьки, як і інші жителі передмість, крім випадкових заробітків у місті, займалися дрібним сільським господарством.

Хлопчик ріс допитливим і кмітливим. Батьки, переборюючи великі труднощі, прагнули вивести Івана «в люди», дати йому освіту. Але сталося все інакше. Від непосильної роботи і нужди помер батько. Іванові довелося кинути навчання, а щоб допомогти сім'ї, підлітком пішов працювати слюсарем на нафтопереробний завод «Галіція». Тут він на власному досвіді відчув безправне становище трудящих, зазнав жорстокої експлуатації. Але перебування у робітничому колективі стало першою життєвою і революційною школою для молодого робітника. У той час серед нафтовиків революційну діяльність вели видатний діяч польського і міжнародного революційного руху Ф. Я. Кон і один з організаторів більшовицького руху в Західній Україні В. Ф. Коцко. Під їх впливом І. М. Кушнір включається у революційну боротьбу.

Коли почалася перша світова війна, російські війська вступили в Дрогобич. Серед них були й більшовики, які встановили зв'язки з революційно настроєними робітниками, розповідали їм про боротьбу пролетаріату Росії, про діяльність більшовицької партії під керівництвом В. І. Леніна. У нас немає даних про безпосередні зв'язки І. М. Кушніра з більшовиками. Але, без сумніву, він відчув на собі їх вплив, пройнявся повагою до трудящих Росії. Саме тому, при відступі російських військ у 1915 р. І. М. Кушнір, боячись переслідування австрійських властей за свої проросійські настрої, разом з багатьма дрогобичанами залишив рідну оселю. Після довгих мандрювань він попадає до Харкова і вливається в ряди революційного пролетаріату. Тут він глибше знайомиться з російським робітничим рухом, з ідеями

¹ Архів Дрогобицького міського бюро ЗАГСу, фонд 180, арк. 362.

В. І. Леніна. І коли настав вирішальний момент боротьби, І. М. Кушнір твердо і на завжди стає на революційний шлях, бере участь у боротьбі за владу Рад, стає послідовним прихильником ідей Жовтня.

Повернувшись у 1918 р. до Дрогобича, І. М. Кушнір, як і багато інших галичан, що були свідками й учасниками соціалістичної революції в Росії, розгортає пропаганду більшовицьких ідей серед робітників. Саме таких, як І. М. Кушнір мав на увазі В. І. Ленін, говорячи, що вони, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацями більшовизму захопили ці країни цілком»².

Під ударами революційно-визвольної боротьби восени 1918 р. розвалилася Габсбурзька монархія. Але перемогою трудящих скористалася західноукраїнська буржуазія, яка захопила владу в свої руки. На початку листопада буржуазно-націоналістичні партії проголосили так звану Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР). Зунрівський режим фактично нічим не відрізнявся від австро-угорського панування. До складу її державних органів входили представники буржуазії та духовенства. Зокрема, у дрогобицькій повітовій «Національній раді» з 19 її членів не було жодного робітника.

В листопаді 1918 р. І. М. Кушнір разом з В. Ф. Коцком, який також був учасником соціалістичної революції на Україні, та студентом Г. І. Михацем створюють і очолюють одну з перших на західноукраїнських землях комуністичну «групу соціалістів-комуністів», що будувалась на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Організація розгорнула широку пропаганду та агітацію серед трудящих. 26 січня 1919 р. у Дрогобичі з ініціативи комуністів відбулася конференція робітників нафтового басейну. Конференція схвалила резолюцію, в якій зазначалося, що необхідно розігнати «Національну раду» і встановити владу Рад³.

Одночасно комуністи вели підготовку збройного повстання, метою якого було повалення влади буржуазії, встановлення на західноукраїнських землях влади Рад і возз'єднання їх з Радянською Україною⁴. Ще в листопаді 1918 р. в місті була організована робітничка міліція, до якої входили революційно настроєні робітники. За дорученням комуністичної організації до неї вступив й І. М. Кушнір, який вів серед міліціонерів революційну роботу. Часто перед ними виступали В. Ф. Коцко, Г. І. Михась, М. М. Стронський та інші керівники організації. Завдяки цьому робітничка міліція з самого початку свого існування стала на революційні позиції, відмовилась дати присягу на вірність «урядові» ЗУНР, обирала своїх комендантів.

У грудні 1918 р. І. М. Кушнір почав працювати на нафтопереробному заводі «Галіція», де розгорнув революційну діяльність серед робітників. В той же час він підтримував зв'язки з міліцією, вів пропагандистську й агітаційну роботу серед солдатів зунрівського гарнізону.

На початку березня 1919 р. за ініціативою керівників комуністичної організації у місті була створена повстанська військова організація з міліціонерів і революційно настроєних солдатів.

Революційна ситуація у Дрогобичі загострювалася з кожним днем. Щоб перешкодити збройному виступу, зунрівці вирішили роззброїти міліцію і відправити її на фронт, а до міста вести надійні військові частини.

Довідавшись про це, керівники комуністичної організації вирішили негайно розпочати збройне повстання. Для керівництва повстанням був створений ревком, до складу якого ввійшов й І. М. Кушнір⁵. За вказівкою ревкому 14 квітня революційні загони почали захоплювати державні установи та інші важливі об'єкти міста. Майже без опору були зайняті банк, пошта, телеграф, міська управа. Опір вчинили лише офіцери, що засіли у «бойовій управі». Операцію по оволодінню будинком очолив І. М. Кушнір. Почався штурм будинку. Один з учасників штурму «бойової управи» Й. М. Митчин згадує, що коли повстанці оточили офіцерське збирище та увірвалися до приміщення, вперед вийшов І. М. Кушнір і скомандував: «Іменем робітничої і жовнірської Ради прошу скласти зброю!» У відповідь поручик Баб'як, куркульський син, вистрілів з револьвера у голову Кушніру і вбив його⁶. «Бойова управа» була взята штурмом, повстання перемогло, у місті відбулося народне віче, на якому ревком обнародував декларацію про повалення буржуазно-націоналістичного уряду і встановлення Радянської влади. Трудящі святкували перемогу. Але серед них не було І. М. Кушніра, який так багато зробив для цієї перемоги. Він загинув за справу робітничого класу у розквіті сил, коли йому ще не сповнилося 24 роки.

Налякані виступом дрогобицького пролетаріату буржуазно-націоналістичні верховоди ЗУНР доклали всіх зусиль, щоб придушити повстання. Прислані каральні загони 15 квітня почали штурм міста і надвечір оволоділи ним. Почалася звіряча розправа над учасниками повстання.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 145.

³ За владу Рад, Львів, 1957, стор. 79—80.

⁴ «Літопис революції», 1929, № 3, стор. 216.

⁵ «Радянське слово», 5 квітня 1969 р.

⁶ Матеріали Дрогобицького краєзнавчого музею, ф. 58, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

Похорон І. М. Кушніра відбувся 16 квітня 1919 р. під посиленою охороною жан-дармерії. На нього дозволили прийти лише рідним. Після похорону в хаті І. М. Кушніра було вчинено обшук.

Коротке, але героїчне життя прожив Іван Миколайович Кушнір. Світлий образ безстрашного революціонера живе і буде вічно жити в пам'яті і серцях трудящих Прикарпаття. Його ім'я названо одну з вулиць Дрогобича, піонери середньої школи № 2 з любов'ю доглядають могилу революціонера.

М. С. САВЧИН, В. Й. КОЗАК

70-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
О. К. КАСИМЕНКА

У червні 1975 р. минуло 70 років від дня народження відомого українського радянського історика, комуніста, доктора історичних наук, професора Олександра Карповича Касименка.

Виходець з глибоких народних низів, О. К. Касименко пройшов складний шлях у науку — типовий для багатьох представників трудящого класу, широкі можливості яким до оволодіння знаннями, активної творчої праці та громадської діяльності відкрилися лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тільки в умовах Радянської влади, завдяки постійному піклуванню Ленінської Комуністичної партії сини й дочки робітників і трудящих селян, діти колись пригноблених, безправних, так званих податних станів змогли вирости в талановитих партійних і державних діячів, полководців, видатних учених і командирів соціалістичного виробництва.

Відомий вчений-історик Радянської України, невтомний організатор історичних досліджень у республіці, талановитий лектор і вихователь наукових кадрів Олександр Карпович Касименко народився 23 червня 1905 р. у с. Великій Бурімці Чорнобівського району Золотоніського повіту на Полтавщині (нині — Черкаська область) у сім'ї селянина-бідняка. У 1921 р. він закінчив середню школу. Вступивши до лав Ленінського Комсомолу, з юнацьким запалом включився до громадського життя. Того ж року 16-річного юнака Сашу Касименка комсомольці с. Великої Бурімки обрали своїм вожаком — секретарем сільського осередку ЛКСМУ, а делегати районної і повітової конференції — членом бюро райкому і членом повітового комітету комсомолу.

Високе довіря, виявлене комсомольською організацією, відіграло вирішальну роль у визначенні дальшого життєвого шляху юнака. Активна діяльність у комсомолі, настійне бажання бути вірним помічником Комуністичної партії в здійсненні величких накреслень її програми викликали велике прагнення комсомольця Касименка до опанування суспільними науками. Здійснити ці мрії допоміг повітовий комітет комсомолу, який у вересні 1922 р. відрядив його на навчання до Полтавського інституту народної освіти.

Під час навчання в інституті Олександр Карпович, наполегливо оволодіваючи програмою вузу, брав активну участь у громадському житті колективу. Протягом двох років він очолював комсомольську організацію і був головою окружного бюро пролетстуду при Окрпрофраді. Під керівництвом партійної організації Олександр Карпович проводив значну роботу серед студентської молоді, спрямовану на виховання її в комуністичному дусі.

Після закінчення в 1926 р. Інституту народної освіти по спеціальності «історія» О. К. Касименко повністю віддався педагогічно-викладацькій роботі, спрямувавши свої сили і здібності на розв'язання дуже важливої і актуальної на той час проблеми підготовки кадрів нової, радянської інтелігенції. До лютого 1930 р. Олександр Карпович викладав історію в Полтавському індустріальному технікумі і сільськогосподарському інституті, з лютого 1930 по 1951 р. він майже безперервно працював викладачем і завідуючим кафедрами історії вищих учбових закладів Полтави, Житомира і Києва. Протягом останніх п'яти років своєї роботи у вищій школі О. К. Касименко керував кафедрою історії міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Володіючи відмінними лекторськими даними, маючи широку ерудицію і глибокі знання, О. К. Касименко, як викладач-педагог, користувався високим авторитетом і заслуженою повагою серед професорсько-викладацького складу та студентів. Його лекції завжди проходили жваво, на високому ідейно-теоретичному рівні, при переповненій аудиторії. Напевно, саме цим пояснюється те, що багато його учнів стали висококваліфікованими спеціалістами в галузі історії, успішно захистили дисертації на здобуття вченого ступеня кандидатів і докторів історичних наук. Загалом ним підготовлено десятки науковців, які плідно працюють в різних науково-дослідних

установах та вузах республіки. Чимало учнів О. К. Касименка успішно працюють на різних відповідальних ділянках партійної та державної роботи, а також в справі захисту інтересів соціалістичної країни на дипломатичному фронті.

Поряд з педагогічно-викладацькою роботою у вищій школі комуніст О. К. Касименко, який вступив до лав Комуністичної партії у 1929 р., багато років працював на партійній, редакторській та іншій відповідальній роботі. Зокрема, в 1933—1935 рр. він редагував міську газету «Большовик Полтавщини», в 1941—1943—завідував відділом пропаганди і агітації Чкаловського райкому партії м. Оренбурга, в 1943—1946—працював штатним лектором ЦК Компартії України, в 1946—1947 рр.—одночасно відповідальним редактором зовнішньополітичного журналу «Сучасне і майбутнє». З 1947 до середини 1964 р., тобто протягом 17 років, О. К. Касименко очолював провідний центр історичної науки на Україні — Інститут історії Академії наук УРСР. Останні сім років свого життя він був заступником Головного редактора Головної редакції Української Радянської Енциклопедії по здійсненню багатотомного видання історії міст і сіл нашої республіки.

На всіх ділянках ідеологічної роботи, які доручала О. К. Касименку Комуністична партія, він був її справжнім ідеологічним бійцем, вів нещадну боротьбу проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, відходу від генеральної лінії політики партії; віддавав усі свої сили, знання і здібності організації трудящих мас на виконання величезних планів соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, на зміцнення її оборонної могутності і міжнародного авторитету.

Зокрема, в перші післявоєнні роки Олександр Карпович, як член делегації від Української РСР, брав участь у роботі Паризької мирної конференції 1946 р., яка займалася виробленням мирних договорів з колишніми союзниками гітлерівської Німеччини, а також іншими суттєвими проблемами мирного врегулювання в Європі. Учений очолював делегацію Української РСР на засіданнях Економічної комісії ООН для Європи. В наш час, коли проблема створення системи колективної безпеки в Європі вступила у свою завершальну стадію, варто згадати, що в перших успіхах на цьому шляху є й частка праці О. К. Касименка.

Особливо плідною була діяльність О. К. Касименка на посту директора Інституту історії Академії наук Української РСР. Завдяки його невтомній праці як талановитого керівника і організатора, зокрема в напрямі підготовки і виховання кадрів, в Інституті склався висококваліфікований колектив істориків, значно розширилися рамки дослідницької роботи (були створені такі нові важливі відділи: історії зарубіжних соціалістичних країн, нової і новітньої історії, Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр., комуністичного будівництва, історіографії, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін), внаслідок чого Інститут перетворився в справжній організуючий і координаційний центр історичної науки на Україні.

У керованому О. К. Касименком Інституті історії АН УРСР було видано ряд узагальнюючих праць, які становили певний етап у розвитку історичної науки на Україні. Серед них — перший марксистський синтезований курс «Історії Української РСР» у двох томах, чотири томне археографічне видання «Возз'єднання України з Росією», «Історія Києва» у двох томах, «Возз'єднання України з Росією», «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», «Революція 1905—1907 років на Україні» у двох томах, «З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961 рр.)», «Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду», 13 випусків наукових записок Інституту та ряд інших. Тоді ж вийшли з друку десятки монографічних досліджень актуальних питань історії українського народу від найдавніших часів до наших днів, значну частину яких успішно захищено тоді ж або пізніше авторами як докторські дисертації (М. І. Супруненко, І. О. Гуржій, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, І. М. Мельникова, Ф. Є. Лось, М. Н. Лещенко, В. І. Клоков, В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк, О. Б. Слущкий, А. В. Лихолат, І. І. Компанієць, І. А. Петерс, Й. Т. Щербина, П. П. Гудзенко, О. А. Макаренко, І. І. Слинко, Д. І. Мишко, О. А. Парасунько, І. Ф. Євсєєв, Г. М. Шевчук, П. М. Калениченко, Д. М. Сташевський, Р. Г. Симоненко, А. З. Барабой та інші).

Неухильно піклуючись про розвиток історичної науки на Україні, розробку найбільш важливих і актуальних її проблем та напрямів, О. К. Касименко систематично виступав у республіканській та всесоюзній пресі із змістовними історіографічними оглядами та проблемними статтями, в яких не лише глибоко аналізувалися досягнуті успіхи, відзначалися недоліки й помилки, а й ставилися завдання на майбутнє. Такі статті вченого як «Завдання розвитку історичної науки на Україні» («Комуніст України», 1958, № 8), «Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648—1654 рр.» («Український історичний журнал», 1958, № 5), «За дальший розвиток слов'язнавства на Україні» («Український історичний журнал», 1961, № 3), «Актуальні проблеми слов'язнавства» («Матеріали першої координаційної наради з актуальних проблем слов'язнавства», М., 1961), «За нові успіхи радянських істориків» («Український історичний журнал», 1963, № 2) та ряд інших відіграли значну роль

у спрямуванні дослідницької роботи в республіці і становлять певний вклад у вітчизняну історіографію.

Поряд з невтомною педагогічно-викладацькою, редакторською, партійною і науково-організаційною діяльністю О. К. Касименко проводив також велику науково-дослідницьку роботу. Він увійшов в українську історичну науку як вдумливий дослідник, учений широкого творчого діапазону. Для його дослідницької манери характерні такі риси: прагнення до максимального розширення документальної бази та введення до наукового обігу нових матеріалів, широкий підхід до розв'язуваних питань, нерозривний зв'язок між аналізом проблем міжнародних відносин та вітчизняної історії, гострополітична оцінка фактів і подій. Вченого цікавили різноманітні питання, зокрема такі як періодизація історії України від найдавніших часів до наших днів, історія Комуністичної партії України, ленінська зовнішня політика партії, спрямована проти імперіалістичних підступів щодо Радянської України, російсько-українські взаємовідносини в період визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією, роль історичних традицій у комуністичному вихованні трудящих. З усіх цих питань учений підготував глибокі наукові розробки, які у вигляді монографій, брошур чи статей були опубліковані різними видавництвами і дістали високу оцінку історичної громадськості.

Ще в 1930—1932 рр. у видавництві Полтавського окружного КП(б)У вийшли з друку нариси та серія статей, в яких на значному фактичному матеріалі висвітлена історія більшовицьких організацій, революційний рух і боротьба за встановлення Радянської влади на Полтавщині в 1918—1919 рр. Тоді ж було опубліковано підручні матеріали для партійних шкіл «Питання українознавства», ґрунтовна стаття «Критичні зауваження до програми з національного питання» («Револьюція и национальности», 1932, № 7), ряд статей, спрямованих проти перекирвань історії Компартії України, фальсифікації історичного процесу, а також з питань міжнародних відносин у 70—90-х роках XIX ст. Ці статті, відбиваючи рівень тодішнього розвитку дослідницької роботи, містили й окремі недоробки, але, незважаючи на це, вони відіграли певну роль у становленні й розвитку історичної науки в нашій республіці.

З діяльністю О. К. Касименка, як ученого та організатора науки, пов'язано відновлення у післявоєнний період на Україні вивчення загальної історії, становлення школи українських радянських істориків зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин, праці яких дістали належне визнання в нашій країні та за її межами. Становлення і розвиток згаданого напрямку пов'язані з роботою Олександра Карповича на посадах завідувачого кафедрою історії зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та керівника відділу загальної історії Інституту історії АН УРСР.

Науковий інтерес до такої складної та багатопланової галузі науки, якою є історія міжнародних відносин, виник у О. К. Касименка — історика-громадянина — в зв'язку з напруженою боротьбою Радянської країни за мир напередодні Великої Вітчизняної війни та демократичне і тривале мирне врегулювання після її переможного завершення. До війни ним була підготовлена, а в перші післявоєнні роки захищена кандидатська дисертація «Панська Польща — плацдарм боротьби Антанти проти Радянської Росії (1918—1919 рр.)». О. К. Касименко на великому фактичному матеріалі, взятому з друкованих та архівних джерел, викрив загарбницькі плани панської Польщі та активну допомогу їй у здійсненні чорних задумів щодо України з боку країн Антанти та численних зграй внутрішньої контрреволюції, зокрема різних українських буржуазно-націоналістичних банд.

Крім цього, у 1944—1947 рр. О. К. Касименко опублікував у різних періодичних виданнях (переважно в журналі «Сучасне і майбутнє») серію статей, спрямованих проти нових паліїв війни, на зміцнення миру і безпеки між народами. Серед них заслуговують особливої уваги такі праці, як «Крах колоніальної політики німецьких загарбників на Україні», «Україна, її західні сусіди і питання безпеки», «Хто визначає курс зовнішньої політики Англії?», «Географічні напрями нового курсу Трумена», «Паліїв війни — до суворого відповідальності», «Корінні питання миру і безпеки», «Під знаком міжнародного співробітництва» та ряд інших, в яких на яскравих фактах викривався взятий урядами західних держав курс на розгортання холодної війни проти СРСР і країн народної демократії. Тоді ж учений опублікував науково-популярну книгу «Українські націоналісти — люті вороги українського народу» (М., 1944), в якій яскраво показав зрадницьку роль цих підлих недобитків, викинутих на смітник історії.

Письмовим і усним виступам О. К. Касименка з важливих вузлових проблем історичної науки притаманні висока ерудиція, вільне володіння матеріалом, глибока і послідовна комуністична пристрасність, живе й образне слово, яскравий талант полеміста. О. К. Касименко був одним з перших учених республіки, хто виступив з переконливою і гострою відповіддю сучасним буржуазним фальсифікаторам історії України. І досі не втратила свого значення його ґрунтовна стаття «Американський неук — фальсифікатор історії України» («Радянська Україна», 29 липня 1954 р.), в якій викривалися фальсифікаторські вправи горезвісного Кл. Меннінга.

Постійний інтерес до вивчення й розкриття важливих проблем міжнародних відносин залишився у О. К. Касименка на все життя. Відбиттям цього була й найбільша монографія вченого «Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.», яку він захистив у 1955 р. як докторську дисертацію. Це є перша, відзначена рецензентами, марксистська праця з історії російсько-українських взаємовідносин у початковий період визвольної війни 1648—1654 рр. У ній на великому фактичному матеріалі з позицій марксистсько-ленінської теорії всебічно висвітлюються передумови, хід визвольної війни 1648—1654 рр., розвиток російсько-українських взаємовідносин, що завершилися возз'єднанням України з Росією. Автор переконливо показав наукову неспроможність поглядів представників дворянської, ліберально-буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, а також висвітлив досягнення радянської історичної науки в розробці цієї проблеми. Загалом «...книга О. К. Касименка, яка ґрунтується на величезній кількості нових документальних даних з радянських та польських архівів,—значалася в одній з рецензій,—є, безсумнівно, цінним вкладом у радянську історіографію. Вона допомагає глибше вивчати один з найважливіших поворотних етапів в історії нашого народу—возз'єднання України з Росією»¹.

Поряд з дослідженням історії міжнародних відносин вченого цікавили й питання історії нашої Вітчизни. Зокрема, до 300-річчя возз'єднання України з Росією ним було опубліковано ряд наукових і науково-популярних праць, в яких висвітлювалося тяжке соціально-економічне і політичне становище трудящих України під владою панської Польщі, класова боротьба на Україні напередодні визвольної війни, хід війни та інші питання. У 1953 р. за редакцією і з передмовою О. К. Касименка у видавництві АН СРСР вийшов з друку тритомний збірник документів і матеріалів «Возз'єднання України з Росією», який дістав високу оцінку на сторінках не лише вітчизняної, а й зарубіжної преси. Матеріалами цього збірника і нині широко користуються дослідники й автори узагальнюючих праць.

Тоді ж у Держполітвидавї УРСР вийшла з друку російською і українською мовами науково-популярна книга О. К. Касименка «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення», яка прислужилася багатьом тисячам лекторів і пропагандистів у проведенні широкого роз'яснювальної роботи в дні відзначення 300-річчя возз'єднання двох братніх народів. У цей період в журналах і газетах вченим були опубліковані десятки статей, присвячених знаменній даті. У «Доповідах і повідомленнях Інституту історії АН СРСР» (вип. 2, 1954) була надрукована його ґрунтовна стаття «Історичне значення возз'єднання України з Росією», у «Віснику АН УРСР» (1954, № 3)—«До питання про місце народження Богдана Хмельницького», у «Квартальнику історичному» (Варшава, 1955, № 1—2)—«300-річчя возз'єднання України з Росією».

О. К. Касименка цікавили також історичні події, пов'язані з бойовими й революційними традиціями українського народу. Зокрема, вчений опублікував ряд праць про спільну боротьбу українських народів проти німецьких «псів-рицарів», шведських, французьких та інших іноземних загарбників. Позитивну оцінку історичної громадськості дістала, зокрема, брошура «Вітчизняна війна 1812 р.—яскравий вияв народного патріотизму» (К., 1962), видана до 150-річчя Вітчизняної війни 1812 р. В ній, як і в статтях та доповіді, проголошеній на урочистих зборах громадськості м. Києва, докладно характеризується соціально-політична обстановка, що склалася в Європі на початку XIX ст., загарбницькі плани наполеонівської монархії, віроломний напад на нашу Батьківщину, грабінницькі дії агресорів, які викликали справедливий гнів і обурення не лише в російській армії, а й у середовищі широких народних мас. В країні розгорнулася загальнонародна боротьба проти ненависного ворога. Автор наводить численні приклади героїчних подвигів бійців, офіцерів, партизанів, які мужньо билися з ворогом і розгромили його вщент.

Поряд з розробкою окремих тем О. К. Касименко проявляв постійну турботу про створення узагальнюючих праць з історії Української РСР. За його безпосередньою участю розроблялася наукова періодизація історії українського народу, складався проспект багатотомної «Історії Української РСР». О. К. Касименко стояв біля колиски створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», видання якої завершилося минулого року. Це унікальне видання здійснене на громадських засадах з участю величезного колективу авторів (понад 100 тис. чол.). Значну увагу громадськості привернув виданий вченим у 1960 р. науково-популярний курс «Історії Української РСР» (російською і українською мовами), в якому високий науковий рівень аналізу історичного матеріалу поєднується з живою формою викладу, доступною не лише спеціалістам, вчителям та студентам, а й найширшим колам радянських читачів. Ця книга дістала високу оцінку на сторінках радянської і зарубіж-

¹ І. О. Гуржій, В. О. Голобуцький. Цінна наукова праця з історії України.— «Вісник АН УРСР», 1959, № 1, стор. 70.

ної преси. Зокрема, газета «Радянська освіта» характеризувала її як «хороший подарунок вчителів історії, взагалі масовому читачу»².

Велику дослідницьку, науково-організаційну і педагогічну роботу О. К. Касименко вміло поєднував з активною участю в громадсько-політичному житті. Він багато разів обирався членом партбюро Інституту і парткому Академії наук Української РСР, членом бюро райкому КПРС, головою науково-методичної секції та членом президії товариства «Знання» УРСР, систематично виступав з лекціями та доповідями з актуальних питань історичної науки.

Відомий вчений, активний громадський діяч, талановитий лектор і педагог, О. К. Касименко відзначався партійною принциповістю, винятковою скромністю, гуманністю і чуйністю до людей, їх потреб і запитів. Його життєвий шлях і багатогранна діяльність заслуговують наслідування наступними поколіннями істориків.

М. Н. ЛЕЩЕНКО, Р. Г. СИМОНЕНКО

² «Радянська освіта», 15 березня 1961 р.

60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. О. ГУРЖІЯ

Сила справді видатного вченого, вплив його творчого доробку на сучасників і нащадків тим і визначається, що він завжди з своєю рідною Комуністичною партією, на передньому краї науки, виконує найактуальніші дослідження, бере найактивнішу участь в ідеологічній боротьбі проти ворогів марксизму-ленінізму, палко обстоює високі комуністичні ідеали, невтомно пропагує трудящим ідеї радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Саме таким ученим був Іван Олександрович Гуржій — визначний вчений-комуніст, член-кореспондент АН УРСР, 60-річчя від дня народження якого минає 28 вересня цього року.

Ще триває робота над завершенням фундаментального радянського видання з вітчизняної історії — дванадцятитомної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней», членом Головної редколегії якої був І. О. Гуржій. Колектив Інституту історії АН УРСР нині зайнятий підготовкою восьми томної «Історії Української РСР». А розпочалася ця робота з активною участю І. О. Гуржія: розроблено докладний план-проспект, розпочато написання первісних текстів. Читачі третього тому, що висвітлює історію XIX ст., побачать серед авторів і прізвище І. О. Гуржія.

Післявоєнна діяльність українських радянських істориків по створенню узагальнюючих колективних праць з історії Української РСР тісно пов'язана з творчою біографією Івана Олександровича: він був автором окремих параграфів двотомної «Історії Української РСР» (1953—1957 рр.), потім — великих розділів «Історії Української РСР»—1967 р. (1969 р. перевидано російською мовою) і виданої тоді ж науково-популярної однотомної праці з історії республіки. Крім того, І. О. Гуржій як редактор (член редколегій) зробив значний вклад у підготовку таких фундаментальних праць, як «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967), «Історія Академії наук Української РСР» (К., 1967), «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны» (К., 1965), «Україна і Близький та Середній Схід» (К., 1968) та ін.

В особі Івана Олександровича поєднувався умілий редактор, узагальнювач конкретно-історичного матеріалу найрізноманітнішої проблематики з найтоншим автором-аналітиком, що вивчав найскладніші події та явища історичного минулого. Ці риси творчої індивідуальності вченого доповнювалися талантом його як популяризатора наукових знань. Значна частина творчої спадщини І. О. Гуржія — науково-популярні праці (статті й брошури), значення яких у пропаганді історичних знань важко переоцінити.

Вчений завжди приділяв велику увагу ефективності використання історичних знань у нашому сьогоденні. У збірнику «Паростки нового, комуністичного» (К., 1960) він виступив із статтю «Роль революційних традицій у вихованні трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму», де показав значення розкриття в історичних працях діяльності народних мас як творців історії, як вирішальної сили у розвитку виробництва, у створенні матеріальних і культурних цінностей. Він особливо підкреслив повчальність та виховний вплив героїчних традицій найреволюційнішого в світі робітничого класу нашої Вітчизни, очолюваного Комуністичною партією. Виходячи з ленінської оцінки історичних діячів, І. О. Гуржій назвав мужніх ватажків антикріпосницького руху, керівників декабристів, славетну плеяду революціонерів-демократів, партійних, державних та військових діячів Країни Рад і показав, що їх передовий життєвий досвід дає широкі можливості для виховання палких радянських патріотів, інтернаціоналістів

Змістовна стаття закінчується висвітленням значення місцевої історії (міст, сіл, фабрик, заводів тощо) для виховання трудящих на революційних традиціях. Це положення особливо яскраво свідчило про дівість творчої думки вченого: незабаром розгорнулася робота над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР», видання якої українською мовою завершено 1974 р.

Іван Олександрович, працюючи над великою темою, поступово друкував в періодичній пресі вже виконані частини відповідної праці. Таким чином, наукова громадськість мала можливість знайомитися з новими узагальненнями, висновками вченого ще до виходу книги. Крім того, попередні враження колег автор міг використати в подальшій роботі над великим доробком.

Союзна і республіканська преса не раз позитивно оцінювала праці І. О. Гуржія. 1967 р. учений опублікував у журналі «Комуніст України» статтю «Такі близькі історією», в якій, узагальнивши великий конкретно-історичний матеріал різних епох, показав багатовікові традиції дружби російського та українського народів. Як «серйозний історичний огляд» зв'язків двох братніх народів, таких близьких, за визначенням В. І. Леніна, «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹, праця І. О. Гуржія була високо оцінена на сторінках журналу «Коммунист»². Наступного року вона знову побачила світ у виданому Політвидавом України тематичному збірнику «Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки».

І. О. Гуржій активно співробітничав з органом ЦК Компартії України журналом «Комуніст України». На сторінках цього видання не раз з'являлися його (або написані у співавторстві) узагальнюючі проблемні статті (здебільшого історіографічні). В них на основі глибокого аналізу підсумовувалися результати розробки найважливіших питань історичного минулого та сучасного, висувалися найактуальніші дослідницькі завдання на майбутнє. Ці праці відігравали роль дійового фактора розвитку радянської історичної науки. На сторінках «Комуніста України», а також в інших періодичних виданнях (у тому числі й загальносоюзних — «Вопросы истории», «История СССР» та ін.) дістали високу оцінку окремі книги І. О. Гуржія, редаговані ним збірники, колективні та індивідуальні дослідження українських радянських істориків.

1972 р., уже після смерті Івана Олександровича, завершено видання чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України», членом редколегії якої та автором багатьох статей у кожному томі був І. О. Гуржій. Він співробітничав в енциклопедичних виданнях: з 1953 р. — у загальносоюзних (БСЭ, МСЭ, СИЭ, зокрема перу Івана Олександровича у співавторстві тут належать статті про історію Української РСР), а наприкінці 50-х рр. — увійшов до складу тоді ж створеної Головної редакції УРЕ. Отже, поява протягом 1959—1965 рр. багатотомного енциклопедичного видання — 17-томної «Української Радянської Енциклопедії» якнайтісніше пов'язана з творчою діяльністю І. О. Гуржія. Він не тільки автор десятків статей (багатьох цілком оригінальних), опублікованих в УРЕ та УРЕС, а й редактор безлічі надрукованих у цих же виданнях історичних статей інших авторів.

Редакторська робота І. О. Гуржія — одна із сторінок його творчої біографії. Кожний робочий день його був ущільнений до краю різноманітною науково-організаційною роботою на посадах завідуючого відділами інститутів історії АН УРСР та педагогіки Міністерства освіти УРСР, заступника директора Інституту історії АН УРСР, академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права Секції суспільних наук АН УРСР та ін. Незважаючи на величезне навантаження, він невтомно працював над текстами своїх дослідницьких і науково-популяризаторських праць, близько 300 яких опубліковано (окремими виданнями — 7 монографій і 13 брошур), над розділами в колективних працях та збірниках, статтями у журналах та газетах.

Іван Олександрович був великим прихильником колективних форм у науковій роботі. Він багато писав у співавторстві.

Що ж до науково-редакторської роботи І. О. Гуржія, то він виступив відповідальним редактором 14 монографій, 14 брошур, 12 збірників та колективних монографій, членом редколегій у 31 синтетичній праці.

Іван Олександрович завжди ретельно вичитував переданий йому для редагування матеріал. Не обмежувався численними зауваженнями, а робив необхідні виправлення й уточнення. Особливо багато й плідно працював Гуржій над підготовкою до друку посібників для школи, був редактором «Хрестоматії з історії Української РСР» (т. 1, К., 1959), «Хрестоматії з історії Української РСР (7—8 клас)» (ч. 1, К., 1970), «Книг для читання з історії Української РСР» (ч. I—III, К., 1960—1968; з найдавніших часів до кінця XIX ст.—К., 1970; з початку XX ст. до наших днів.—К., 1971). Крім того, в цих виданнях історик був також автором окремих нарисів, передмов, коментарів тощо.

І. О. Гуржій був членом редакційних колегій журналів: «История СССР» — 1957—1960 рр., «Соціалістична культура» — 1955—1969 рр., «Наука і суспільство» — з 1967 р. та УІЖ — з 1957 р. до кінця життя. У засіданнях редколегій названих видань Іван

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

² «Коммунист», 1967, № 11, стор. 122.

Олександрович брав найактивнішу участь, його рекомендації сприяли піднесенню ідейно-теоретичного та наукового рівня статей, призначених до друку.

І. О. Гуржій входив до складу редакційних колегій багатьох фундаментальних багатотомних видань, наукових записок Інституту історії АН УРСР, ряду тематичних збірників, активно працював у редакційних колегіях двотомників: «Історія Української РСР» (заступником головного редактора), «Історія Академії наук Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР» (відповідальний редактор II тому) та інших колективних праць.

На його робочому столі завжди можна було бачити рукописи, верстки праць. Дивно було, як він встигав перечитувати, правити таку величезну кількість найрізноманітнішого матеріалу. До того ж, Іван Олександрович ніколи не відмовляв жодному історикові у проханні переглянути рукопис, зробити зауваження. Це був невтомний трудівник науки, палкий уболівальник її прогресу, дбайливий вихователь наукових кадрів. Десятки майбутніх кандидатів (і не тільки його аспірантів) та докторів наук діставали цінні, щирі поради, конкретну допомогу І. О. Гуржія.

Те, що нині іменують наставництвом, було притаманне творчій діяльності І. О. Гуржія. Сотні людей зверталися до нього за науковими порадами і консультаціями. Маючи високі вчені «титули», Іван Олександрович був дивовижно доступною, чуйною і гостинною людиною для кожного, хто справді серйозно цікавився проблемами історичної науки.

Не можна не сказати ще про одну прекрасну рису І. О. Гуржія — він завжди щиро радів успіхам своїх колег. В енциклопедіях, наукових журналах та збірниках друкувалися статті І. О. Гуржія про радянських учених. Показовою для його творчої діяльності є написана у співавторстві книга біо-бібліографічних нарисів «Видатні радянські історики» (К., 1969). В радянській історіографії це перше такого характеру енциклопедичне видання, що через «персоналію» (біографічно-творчі нарисові портрети істориків—академіків і членів-кореспондентів АН СРСР та Академії наук союзних республік, заслужених діячів науки УРСР) популяризувало досягнення багатонаціональної радянської історичної науки. Численні рецензії, в тому числі на сторінках загальносоюзних періодичних видань «Історія СРСР», «Преподавання історії в школі», позитивно оцінили оригінальну працю. Щоправда, рецензенти справедливо нарікали на те, що в книзі відсутній нарис про самого Івана Олександровича: тут виявилася властива вченому скромність, делікатність у питаннях повсякденної наукової етики.

Науково-творчий доробок І. О. Гуржія проаналізовано на сторінках багатьох історіографічних видань, як-от: «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР» (М., 1962), «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (К., 1969), «Історіографічні дослідження в Україні» (К., 1972), «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» (К., 1973), в ряді енциклопедичних видань (у тому числі в СИЗ, УРЕ, УРЕС, РЕІУ), в журнальних і газетних статтях, йому присвячених і опублікованих за його життя, а також у численних некрологах, надрукованих в УІЖ, «Віснику АН УРСР», «Наука і суспільство», загальносоюзних періодичних виданнях — «Історія СРСР», «Археологический ежегодник». В серії АН УРСР «Біобібліографія вчених Української РСР» 1974 р. вийшла брошура, де висвітлено життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія, вміщено бібліографію його праць, а також праць про нього.

За життя Івана Олександровича про нього багато писали журналісти. Статті, публіцистичні, літературно-художні нариси про вченого часто з'являлися в масовій республіканській і обласній пресі Української РСР. І це не випадково, оскільки біографія І. О. Гуржія дуже показова і надзвичайно повчальна, особливо для молоді, що мріє обрати наукову діяльність своєю професією. Його шлях до висот науки — типовий шлях радянського вченого комсомольського покоління довоєнного часу. Виходець з бідної селянської сім'ї села Худяки на Черкащині, яка однією з перших вступила до колгоспу, Іван Олександрович зобов'язаний своїм зростанням Радянській владі. Цілеспрямованість, наполегливість, працелюбність, нестримне прагнення до оволодіння знаннями допомогли юнакові успішно закінчити середню школу, педагогічні курси, вступити на мовно-літературний факультет Черкаського (згодом — Полтавського) педінституту. Навчання юнак поєднував з працею сільського вчителя на Черкащині та Одещині.

Філологічні знання стали в пригоді майбутньому історикові, розширивши його загальний кругозір. Любов до художньої літератури, народної творчості залишилась у Івана Олександровича назавжди. У його творах з історії досить часто зустрічаємо вдало підібрані уривки з народних дум, пісень, а також віршів уславлених поетів. У колі друзів Іван Олександрович декламував вірші Пушкіна і Шевченка, Єсеніна і Сосюри, Блока і Тичини.

У друкованій спадщині вченого — кілька рецензій на літературно-художні твори історичної проблематики, деяким з них він давав путівку в життя ґрунтовними передмовами або післямовами. 1974 р., наприклад, видано українською мовою повість П. Северова «Юність Артема». Її супроводжує післямова І. О. Гуржія, що висвітлює

життєвий шлях полум'яного комуніста-ленінця Ф. А. Сергєєва (Артема). Так художня розповідь письменника доповнилася строго документальним коментарем ученого.

Та покликанням І. О. Гуржія з молодих років стала історія. 1941 р. він закінчив з відзнакою історичний факультет Одеського державного університету. Перша друкована праця І. О. Гуржія — стаття «Повстання турбаївців», опублікована 6 червня 1939 р. в одеській обласній газеті «Чорноморська комуна», не тільки знаменувала остаточно обраний юнаком фах історика, а й визначила один з провідних дослідницьких напрямів роботи майбутнього вченого: вивчення історії трудящих мас України, їх життя в умовах феодально-кріпосницького і капіталістичного ладу, їх класової боротьби проти експлуататорів.

Тема першої статті, опублікованої до Великої Вітчизняної війни, стала й темою кандидатської дисертації, яку І. О. Гуржій захистив 1948 р., демобілізувавшись з лав Радянської Армії (рядовим бійцем він пройшов усю війну, зазнав контузії на фронті). 1949 р. на сторінках республіканського журналу «Вітчизна» І. О. Гуржій розповів про антифеодальне повстання кріпаків села Турбаї, наступного року через всесоюзне спеціальне видання «Исторические записки» познайомив фахівців-істориків із вперше введеними ним документальними матеріалами з теми. Тоді ж побачила світ монографія молодого вченого «Повстання селян в Турбах (1789—1793)», яку не обминув своєю увагою провідний фаховий журнал радянських істориків — «Вопросы истории». В рецензії В. Шутого зазначалося, що автор, залучивши багатий архівний матеріал, розкрив яскраву сторінку героїчної боротьби українських селян проти феодально-кріпосницького гніту, ще раз переконливо показав наукову неспроможність буржуазно-націоналістичної «теорії» «безкласовості» українського народу.

Проти фальсифікаторських концепцій буржуазно-націоналістичної історіографії у висвітленні політичної та соціально-економічної історії України об'єктивно спрямовані й інші монографічні дослідження І. О. Гуржія, написані з глибокопартійних позицій марксистсько-ленінської методології, на основі величезного першоджерельного документального матеріалу. Герої цих книг — робітники і селяни, трудящі маси — творці історичного прогресу. Автор висвітлює їх соціальну і національно-визвольну боротьбу, аналізує її економічні передумови, визначає об'єктивні закономірності й тенденції соціально-економічної та політичної історії України дожовтневого періоду в складі Російської держави.

Цій проблематиці І. О. Гуржій присвятив свою докторську дисертацію, яку захистив 1953 р., а наступного року на її основі була видана Політвидавком України монографія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.». Тема дослідження має наукове значення як для вивчення кінця феодального способу виробництва, так і для розуміння тих суспільно-економічних умов, за яких відбувалися розвиток промислового капіталізму і формування найреволюційнішого класу — промислового пролетаріату. Дослідження спрямоване проти перекохань історичного минулого українськими буржуазними націоналістами, які проповідують «безбуржуазність», «безкласовість» українського народу. На великому фактичному матеріалі автор простежує посилення експлуатації та гноблення селян поміщиками й кріпосницькою державою, розкриває тяжке становище як кріпаків, так і державних селян, розповідає про селянські виступи проти поміщиків (часто — спільно з кріпаками прилеглих російських губерній). Ці виступи автор показує як вияв глибоких антагоністичних суперечностей, розкладу й кризи феодально-кріпосницької системи.

Проблематику, порушену в докторській дисертації та в монографії, І. О. Гуржій розвинув далі в ряді монографічних праць, виданих протягом 50—60-х рр., зокрема, таких, як «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958), «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958), «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (3 кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1962). Наукову й політичну актуальність названих книг підкреслювали їх рецензенти на сторінках журналів «Вопросы истории», «Комуніст України» та інших періодичних видань. Названі теми досліджень автор відповідно до історичної правди висвітлював у розрізі загальноросійського історичного процесу. На основі конкретного матеріалу спростовував облудні твердження українських буржуазних націоналістів про нібито штучне насадження капіталізму на Україні, відсутність місцевих кадрів у робітничому класі. В працях І. О. Гуржія не тільки дано широку картину антифеодальної боротьби трудящих України, а й обґрунтовано її закономірності. Автор показав зародження й зміцнення інтернаціоналістських традицій цієї боротьби у спільних виступах українських і російських, українських і польських трудящих.

Глибока розробка соціально-економічної історії України кінця XVIII — першої половини XIX ст. — значна заслуга І. О. Гуржія. Його монографії висвітлюють цілісну картину розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, класової боротьби трудящих указанного періоду. На схилі свого життя учений дослідив проблему про місце України в системі всеросійського ринку 60—90 років XIX ст. і в 1968 р. видав монографію на цю тему. Залучений автором великий, старанно дібраний фак-

тичний матеріал, чіткі, ретельно обгрунтовані висновки переконливо спростовують облудні твердження буржуазно-націоналістичних авторів про «відрубність» та «ізоляцію» історичного процесу на Україні від історії Росії. І. О. Гуржій виразно показав спільність економічного розвитку братніх українського та російського народів, значення його для зміцнення їх дружби.

1970 р., за рік до смерті І. О. Гуржія, у світ вийшла остання його монографія «Фрідріх Енгельс про Україну», де на конкретному фактичному матеріалі показано, як глибоко основоположники марксизму цікавилися історією Росії та України, подано яскраві факти про видання й поширення на Україні праць К. Маркса і Ф. Енгельса, їх революціонізуючу роль у класовій боротьбі трудящих, особливо в період, коли її очолила ленінська партія більшовиків. Знаменно, що свою останню велику працю І. О. Гуржій присвятив саме одному з основоположників наукового комунізму: адже все своє творче життя історик неухильно керувався методологічними настановами марксизму-ленінізму, постійно ніс їх у науку та в широкі маси трудящих.

Великий знавець архівних багатств дожовтневої вітчизняної історії, що зберігаються в центральних, республіканських і обласних архівосховищах, І. О. Гуржій з належною повагою ставився до архівного документа як до одного з основних джерел історичної науки, але водночас він ніколи не впадав в об'єктивістську апологетику, некритичну фетишизацію документальних матеріалів. Партійний, класовий підхід до змісту документа — визначальна риса дослідницької роботи Івана Олександровича над архівними першоджерелами.

Великий патріот Радянської Вітчизни, палкий інтернаціоналіст, комуніст І. О. Гуржій завжди дотримувався чіткого, партійного підходу до оцінки подій та явищ історії. Ставлячи державні інтереси над усе, він настійно проводив лінію Комуністичної партії, що була для нього непорушним законом.

Весь життєвий і творчий шлях Івана Олександровича, його невтомна різнобічна діяльність — яскравий запалюючий приклад для науковців, тисяч радянських істориків.

А. В. САНЦЕВИЧ, В. Г. ФЕДОРЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОГРАФІЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Нещодавно радянський народ і все прогресивне людство урочисто відзначили знаменну історичну дату — 30-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Висвітленню великого подвигу доблесних Збройних Сил СРСР, учасників партизанського руху і підпілля, антифашистського руху Опору, людей праці присвячена велика за обсягом і багата за змістом література: документальні публікації, монографії, мемуари військових діячів, щоденники, книги про бойовий шлях фронтів, дивізій, про героїв війни, твори прозаїків, поетів, драматургів.

Ця література систематично знаходила своє відбиття у бібліографії. Перший бібліографічний покажчик з історії Великої Вітчизняної війни було опубліковано у 1942 р. Огляд покажчиків літератури з цієї теми майже за 25 років підготувала Н. М. Черемісіна¹. Автор звернула увагу і на бібліографічні посібники про Українську РСР у Великій Вітчизняній війні, про міста-герої Одесу, Севастополь та ін.

За останні десять років вийшло в світ багато нових бібліографічних покажчиків, більшість з них — рекомендаційні, частина — науково-допоміжні та методичні. Високим науковим рівнем відзначаються видання Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, яка веде систематичну пропаганду літератури, про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. Це — рекомендаційні бібліографічні покажчики, розраховані на широке коло читачів, а також методично-бібліографічні посібники для масових бібліотек, клубів та інших культурно-освітніх закладів.

Продовженням покажчика літератури «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941—1945 рр.)», підготовленого співробітниками бібліотеки в 1965 р., є рекомендаційний анотований бібліографічний покажчик «Великий подвиг»². До нього ввійшли збірники документів і матеріалів, наукові і науково-популярні праці, твори письменників, поетів, драматургів, що вийшли в світ у центральних видавництвах протягом 1965—1970 рр. Матеріал систематизовано відповідно до загальноприйнятої періодизації історії Великої Вітчизняної війни, виділено тематичні рубрики — про партизанську війну, героїв війни тощо. Окремими рубриками подано літературу про республіки, зокрема про Українську РСР та міста-герої — Одесу, Севастополь, а також про форсування Дніпра. Художні твори виділені в окремий розділ.

Працівниками бібліотеки підготовлено також посібник «Велика перемога»³, до якого ввійшов ряд методичних і бібліографічних матеріалів, зокрема огляди літератури, присвячені ленінському вченню про захист соціалістичної Вітчизни, керівній ролі КПРС у Великій Вітчизняній війні, бойовому шляху Збройних Сил СРСР, трудовим подвигам радянського народу, про народних месників, а також огляд творів радянських учених і публіцистів, що викривають різноманітні фальсифікації історії другої світової війни. Посібник рекомендує матеріали до читачької конференції та книжково-ілюстративної виставки, у ньому вміщено перелік опублікованих раніше бібліографічних посібників.

Значний вклад у бібліографію Великої Вітчизняної війни вносить і Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС — центр рекомендаційної бібліографії в республіці. За останні роки співробітники бібліотеки підготували ряд цінних бібліографічних посібників, присвячених історії Великої Вітчизняної війни. В 1972 р., зокрема, вийшов рекомендаційний анотований бібліографічний покажчик «Безсмертя народного подвигу»⁴, в якому подається література про керівну роль КПРС в орга-

¹ Н. М. Черемісіна. Библиография истории Великой Отечественной войны. — «Советская библиография», 1965, № 5, стор. 18—27.

² Великий подвиг. Рекомендательный указатель литературы о Великой Отечественной войне Советского Союза, М., 1970.

³ Великая победа. Методические и библиографические материалы в помощь пропаганде литературы о Великой Отечественной войне, М., 1971.

⁴ М. М. Курбак, В. Д. Лозовий. Безсмертя народного подвигу. Бібліографічний покажчик рекомендованої літератури про Велику Вітчизняну війну та сьогодення Радянської Армії, К., 1972.

нізації перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, бойові дії Радянської Армії, народних месників, самовіддану працю трудівників тилу, участь радянських людей у європейському русі Опору. У покажчику вміщено також і огляд художньої літератури. Нещодавно вийшло з друку його продовження — рекомендаційний анований покажчик літератури «Великий подвиг радянського народу»⁵.

Література про Велику Вітчизняну війну входить окремим розділом до бібліографічних покажчиків з історії радянського суспільства. Серед цих видань заслуговує на увагу «Історія радянського суспільства» — покажчик літератури для вчителів⁶. В окремий розділ у ньому виділено документи, мемуари, монографії, статті, присвячені історії Великої Вітчизняної війни.

Значний інтерес у дослідників викликав анований покажчик мемуарної літератури з історії СРСР, який почав виходити з 1958 р.⁷ До цього ввійшли також матеріали з історії Великої Вітчизняної війни.

Тим, хто цікавиться історією Військово-Морського флоту СРСР, стане в пригоді бібліографічний покажчик «Военно-морська література», який видає Центральна військово-морська бібліотека з 1959 р. В окремому розділі покажчика зазначена література про флот СРСР та зарубіжних країн у роки війни. В останніх двох випусках, що вийшли в 1973—1974 рр., дано перелік літератури за 1966—1970 рр.⁸ За допомогою відповідних допоміжних покажчиків у ньому можна знайти літературу і про бойові дії окремих кораблів та суден.

Ряд покажчиків літератури присвячується героїчним подвигам радянських людей на фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, література про Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за рятівні подвиги, зібрана в однійменному анованому бібліографічному покажчику⁹. Література в ньому згрупована по періодах. В окремому рубрику виділено збірники, в яких розповідається про бойовий шлях і подвиги героїв Великої Вітчизняної війни. До покажчика включено також книги про Героїв Радянського Союзу — уродженців України. Допоміжний алфавітний покажчик імен полегшує розшук потрібних дослідникам матеріалів.

Рекомендаційний покажчик літератури «Молоді герої Великої Вітчизняної війни» являє собою популярну розповідь про книги, присвячені кращим представникам радянської молоді — героям Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Література про героїчні подвиги радянських медиків на фронтах Великої Вітчизняної війни, їх службу в партизанських загонах, про відважних жінок — медичних працівників — учасниць Великої Вітчизняної війни, а також художні твори зібрані в цікавому бібліографічному виданні «Йшли в безсмертя поруч з солдатами»¹¹. Тут же даються й методичні поради щодо влаштування книжково-ілюстративних виставок, проведення читачьких конференцій, літературних вечорів, бібліографічних оглядів.

Тему «Народне господарство СРСР в роки Великої Вітчизняної війни» також висвітлено в радянській бібліографії. У 1971 р. вийшов анований науково-допоміжний покажчик літератури, до якого ввійшли видання, опубліковані в нашій країні російською мовою протягом 1941—1968 рр.¹² Покажчик послужить посібником для тих, хто досліджує історію народного господарства країни. Читачі знайдуть у ньому літературу про перебування народного господарства країни на воєнний лад, героїчну працю робітників, колгоспників, представників інтелігенції в тилу, про стан промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі, фінансів, а також про відбудову народного господарства в окремих регіонах Радянського Союзу під час війни. Бібліографи Української РСР мають ще зібрати літературу з цієї теми, опублі-

⁵ М. М. Кургак, В. Д. Лозовий. Великий подвиг радянського народу. Рекомендаційний покажчик літератури, К., 1975.

⁶ История советского общества. Под редакцией И. Б. Беркина. Рекомендательный указатель литературы для учителей, М., 1971.

⁷ История советского общества в воспоминаниях современников. 1917—1957. Аннотированный указатель мемуарной литературы, ч. 1, М., 1958; ч. 2, вып. 1. Журнальные публикации. 1917—1927, М., 1961; ч. 2, вып. 2. Журнальные публикации. 1928—1957, М., 1967.

⁸ Военно-морская литература. Указатель книг и статей. 1966—1970 гг., вып. 1—2, Л., 1973—1974.

⁹ Герои Великой Отечественной войны. Рекомендательный указатель литературы, М., 1970.

¹⁰ М. А. Бочкарева. Молодые герои Великой Отечественной войны. Рекомендательный указатель литературы, М., 1972.

¹¹ В. В. Гнатусько. Шли в бессмертие рядом с солдатами. К 30-летию Победы в Великой Отечественной войне. Краткий рекомендательный указатель литературы (В помощь медицинским библиотекам), Львов, 1975.

¹² Е. Б. Марголина. Народное хозяйство СССР в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — май 1945 гг.). Библиографический указатель книжной и журнальной литературы на русском языке (1941—1968 гг.), М., 1971.

ковану українською мовою. Такий покажчик був би істотним доповненням до зазначеного вище посібника.

Публікуються також покажчики літератури про участь республік Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Нещодавню вийшов такий покажчик про Таджикиську РСР¹³.

Ряд бібліографічних посібників висвітлюють літературу про Українську РСР у Великій Вітчизняній війні. На сторінках «Українського історичного журналу» в 1970 р. було вміщено покажчик літератури «Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні»¹⁴. Покажчик інформував читачів про літературу, видану в республіці протягом 20 років. В журналі було надруковано продовження цього покажчика під назвою «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні»¹⁵. У ньому можна знайти інформацію про книги і наукові статті, що вийшли протягом 1970—1974 рр. з питань керівної ролі Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни, діяльності комсомолу, про бойові подвиги радянських воїнів під час визволення України, комуністичне підпілля і партизанський рух, трудовий героїзм робітників, колгоспників та інтелігенції, інтернаціональні зв'язки та дружбу народів у роки Великої Вітчизняної війни, німецько-фашистський окупаційний режим і злочини українських буржуазних націоналістів.

Список книг, журнальних і частково газетних статей, що вийшли з друку за останні роки, подано в бібліографічному посібнику «В боях за Україну»¹⁶.

Співробітники Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС підготували посібник «30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників»¹⁷, в якому вміщено методичні та бібліографічні матеріали на допомогу бібліотекам. У посібнику є рекомендаційний список літератури «Велика перемога радянського народу».

Розділ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» вийшов до покажчиків літератури «Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967»¹⁸, «Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968)»¹⁹ та ін.

В УРСР опубліковано і ряд краєзнавчих покажчиків літератури, підготовлених здебільшого обласними науковими бібліотеками. Їх цінність полягає в тому, що вони вміщують, крім назв книг, інформацію про статті, опубліковані в місцевій періодичній пресі. У Львові, зокрема, вийшов анований покажчик книг, журнальних і газетних статей за 1941—1970 рр. «Західні області Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»²⁰. При його укладанні використано понад сто періодичних видань: журналів, збірників, газет. Праці, зазначені в покажчику, висвітлюють боротьбу трудящих цих областей проти німецько-фашистських загарбників та українських буржуазних націоналістів, діяльність партизанів і підпільників.

Продовженням виданого в 1948 р. покажчика літератури «Одеса у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945» є другий його випуск, що вийшов у 1971 р.²¹

Краєзнавчі покажчики підготували також Кримська, Полтавська, Харківська, Херсонська та Чернігівська обласні наукові бібліотеки²²

¹³ Таджикистан в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945) Рекомендательный указатель литературы, Душанбе, 1975.

¹⁴ «УІЖ», 1970, № 6, стор. 156—159; № 7, стор. 158—159; № 9, стор. 156—159; № 10, стор. 154—159.

¹⁵ «УІЖ», 1975, № 3, стор. 151—155; № 4, стор. 147—151; № 5, стор. 144—151.

¹⁶ Р. А. Ставинская, Д. Д. Кривонос. В боях за Украину. Рекомендательный список литературы, Харьков, 1974.

¹⁷ 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (Методичні та бібліографічні матеріали на допомогу бібліотекам), К., 1974.

¹⁸ М. П. Рудь. Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967. Бібліографічний покажчик літератури, К., 1969.

¹⁹ Л. М. Гудзенко, М. Ф. Дмитрієнко, Т. М. Шелюх. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліографічний покажчик, К., 1970.

²⁰ Західні області Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. Бібліографічний покажчик, Львів, 1972.

²¹ С. В. Дзюбина, Г. А. Каширин. Одеса и Одещина в Великой Отечественной войне. Указатель литературы, вып. 2, Одесса, 1971.

²² С. П. Морозова, Э. М. Норман. Крымчане — герои Советского Союза. Рекомендательный указатель литературы, Симферополь, 1973; Н. Дуденко. Безсмертний подвиг народу (До 25-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні), Полтава, 1970; Безсмертя хоробрих. Подвиг комсомольців-харків'ян у роки Великої Вітчизняної війни. Бібліографічний покажчик, Харків, 1969; Р. Кучеренко. Херсонщина у Великій Вітчизняній війні (Бібліографічний огляд літератури до 25-річчя визволення Херсонщини від німецько-фашистських загарбників), Херсон, 1969; Л. Студьнова, О. Летошко. Партизани Чернігівщини (Рекомендаційний список літератури), Чернігів, 1970.

Значна література, радянська і зарубіжна, опублікована з питань руху Опору в роки другої світової війни. Ця тема розроблена в бібліографії СРСР та зарубіжних країн. Першою спробою з найбільшою повнотою поінформувати про радянські й зарубіжні покажчики літератури з питань руху Опору є анований покажчик бібліографічних посібників, складений В. П. Киреевим²³. Про літературу з питань руху Опору польського народу в роки другої світової війни інформує систематичний анований покажчик книг, що вийшли в СРСР і за рубежом в 1946—1972 рр.²⁴ Обидва бібліографічні видання прислужаться дослідникам у поглибленому вивченні літератури з цієї теми.

В даному огляді розглянуто лише частину покажчиків літератури з теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», які мають велике значення для науково-дослідної роботи і комуністичного виховання трудящих. Тому й надалі укладання їх залишається одним з важливих завдань радянських бібліографів.

С. В. СОРОКОВСЬКА

²³ В. П. Киреев. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. 1939—1945. Информационно-библиографический указатель советских и зарубежных библиографий, М., 1972.

²⁴ И. А. Юрьев. Антифашистское движение Сопротивления польского народа в годы второй мировой войны. 1939—1945. Информационно-библиографический указатель советских и зарубежных книг по истории, М., 1974.

УЧАСТЬ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У БОРОТБІ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ІНТЕРВЕНТІВ І ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

В роки громадянської війни та іноземної інтервенції пліч-о-пліч з чоловіками боролися з внутрішніми й зовнішніми ворогами славні дочки радянського народу. Вони були політкомісарами, розвідницями, медичними сестрами. Багато жінок воювало на фронті¹, десятки тисяч працювали в тилу, допомагаючи своїм трудом подолати ворога.

Вивчення героїчної боротьби радянських жінок в роки громадянської війни та іноземної інтервенції має велике виховне й пізнавальне значення. Це питання привертало й нині привертає увагу істориків. Останнім часом в радянській історіографії з'явилося чимало праць, в яких воно дістало певне висвітлення².

Жінки склали величезну армію трудящих, без підтримки і участі яких пролетарська революція не могла перемогти і зміцнити свої завоювання. Тому В. І. Ленін надавав великого значення залученню жінок до революційної боротьби робітничого класу й найбільшого селянства. Задовго до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції у праці «Воєнна програма пролетарської революції» він писав: «Пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погано озброєних або незброєних робітників. Вони візьмуться за зброю, як і в 1871 році...»³. У працях В. І. Леніна післяжовтневого періоду питання залучення жінок до боротьби з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією також приділяється велика увага («Радянська влада і становище жінки», «До міжнародного дня робітниць», «Міжнародний день робітниць»)⁴. Так, промова Володимира Ілліча на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р. була прямим зверненням до жінок Радянської республіки, основним програмним документом роботи комуністів серед жінок в роки громадянської війни й мирного соціалістичного будівництва⁵. Ви-

¹ За підрахунками С. М. Кляцкіна («Вопросы истории», 1964, № 8), в листопаді 1920 р. в рядах Червоної Армії перебувало 106 тис. жінок.

² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 2, М., 1968; Українська РСР в період громадянської війни. У трьох томах, К., 1967—1970; 3 історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962; Нариси історії Полтавської партійної організації, Харків, 1970; Нариси історії Київської партійної організації, К., 1967; Нариси історії Харківської партійної організації, Харків, 1970; та інші.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 130—131.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 268—271; т. 40, стор. 185—186; т. 42, стор. 354—356.

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 177—179.

ступаючи на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р., В. І. Ленін охарактеризував основні напрями руху жінок в роки громадянської війни, підкреслив необхідність посилення допомоги Червоній Армії з боку радянських трудівниць⁶.

В перші роки Радянської влади з'явилось чимало праць, присвячених боротьбі жінок в рядах Червоної Армії, партизанських загонах, більшовицькому підпіллі⁷. Відомості про роботу і Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, окремих жінвідділів і делегатських зборів, вміщені в працях, і сьогодні є важливим джерелом у вивченні боротьби трудящих жінок України з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією.

З нагоди 10-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції активні учасники громадянської війни і руху жінок М. Левкович, О. Богат, А. Федорова виступили в пресі зі спогадами про боротьбу жінок в рядах Червоної Армії, а також в тилу білогвардійців та іноземних окупантів⁸.

Таким чином, в історичній літературі 20-х — першої половини 30-х років була закладена основа для наукової розробки теми. Праці цього періоду мали в основному публіцистичний характер. Проте фактичний матеріал, викладений в них, мав велике пізнавальне й виховне значення. Оцінюючи загалом позитивно історичні дослідження тих років, треба вказати і на їх недоліки: відсутність глибоких теоретичних висновків і узагальнень та вузькість джерелознавчої бази.

З початку 30-х до середини 50-х років публікацій з цієї теми майже не з'являлося. Вийшов лише один збірник спогадів, підготовлений за ініціативою О. М. Горького⁹. Матеріали збірника висвітлюють боротьбу активних учасниць громадянської війни на Північному Кавказі і Україні в 1917—1920 рр., їх героїзм під час бойових операцій і в більшовицькому підпіллі. Окремі матеріали з цієї теми вміщено в збірниках документів, присвячених боротьбі трудящих України з німецькими окупантами в 1918 р.¹⁰

У другій половині 50-х років почався якісно новий етап у дослідженні теми. Особливістю праць цього періоду є посилення їх джерелознавчої бази. Велику роль у цьому відіграли збірники документів і матеріалів, які вийшли в республіці до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції¹¹. Зокрема, в збірнику «Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.» вміщено документи про роботу повітових конференцій робітниць і селянок, звіти жінвідділів тощо. Матеріали збірника «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920)» висвітлюють процес створення жінвідділів при партійних комітетах, їх перші кроки по залученню жінок до активного суспільного життя. Значний науковий інтерес викликають документи збірника «Миколаївщина в роки громадянської війни (березень 1918 — грудень 1920)», які висвітлюють роботу жінок у продрозгонах.

Розширення джерелознавчої бази дало змогу дослідникам більш детально висвітлити боротьбу жінок з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією. Внаслідок великої й копійної роботи дослідників з'явилися наукові статті, монографії. Певний внесок у вивчення організаторської роботи Комуністичної партії серед жінок в роки громадянської війни зробила стаття Ж. П. Тимченко «Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919—1920 рр.)»¹². Автор статті зробила вдалу, на наш погляд, спробу проаналізувати ефективність окремих форм і методів роботи комуністів серед робітниць і селянок під час громадянської війни і в перші роки радянського будівництва. Цій же

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 185—191.

⁷ В. Бильшай. Партия и работница, М., 1919; П. Поспелов. Гражданская война и работница, М.—Л., 1926.

⁸ Путь нашего роста. К десятилетию первого съезда работниц и крестьянок М.—Л., 1929; М. Левкович. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні, К., 1927; А. Богат. Работница и крестьянка в Красной Армии, М.—Л. 1928; А. Федорова. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве, Симферополь, 1928.

⁹ Жінщина в гражданской войне. Эпизоды борьбы на Северном Кавказе и Украине в 1917—1920 гг. М., 1938.

¹⁰ Крах немецкой оккупации на Украине, М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы, М., 1937. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., М., 1942; та інші.

¹¹ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. 1917—1920 гг. Документы и материалы, Сумы, 1957; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920). Документи і матеріали, Вишниця, 1959; Миколаївщина в години іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (март 1918 — декабрь 1920). Документи і матеріали, Херсон, 1968; та інші.

¹² «УІЖ», 1965, № 3, стор. 57—65.

темі присвячено і статтю В. П. Іллічової¹³. Глибоко і всебічно висвітлено цю тему в монографії О. Д. Емельянова¹⁴. На основі важливих партійних документів, зокрема резолюції IX з'їзду РКП(б) «Про роботу серед жіночого пролетаріату», автор розкриває зміст форм і методів діяльності Комуністичної партії по розвитку соціальної активності жінок в перші роки Радянської влади. В резолюції вказувалося, що з'їзд вважає роботу серед жіночого пролетаріату одним з невідкладних завдань моменту і необхідною частиною загальнопартійної роботи¹⁵.

Першим і поки що єдиним монографічним дослідженням в республіці з проблем, що розглядається, є праця Ж. П. Тимченко «Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні». У монографії вперше систематизовано й узагальнено великий документальний і фактичний матеріал про участь жінок у Великій Жовтневій соціалістичній революції, їх боротьбу з ворогами в роки громадянської війни, роль трудівниць у проведенні кампаній допомоги фронту, їх участь у державному, господарському і культурному житті країни. Ж. П. Тимченко робить науково обгрунтований висновок про те, що, «як і всі трудящі, робітничі, селянські й передові представниці інтелігенції України за закликом Комуністичної партії піднялися на боротьбу з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією»¹⁶. Найактивнішими помічниками на фронті і в тилу були пролетарки Донбасу, Харкова, Катеринослава та інших великих промислових центрів України. На жаль, у книзі недостатньо висвітлено участь жінок-селянок у боротьбі з контрреволюцією.

Цю прогалину певною мірою вдалося заповнити О. А. Овсянниковою¹⁷. Вона вперше в сучасній історіографії проблеми більш докладно розкрила тему боротьби жінок-селянок України в роки громадянської війни. Проаналізувавши роботу жінвідділів, делегатських зборів, безпартійних конференцій, автор вказала й на об'єктивні труднощі, які стримували активність жінок (масова неписьменність, релігійність).

Останнім часом надруковано чимало науково-популярних нарисів, спогадів про героїні громадянської війни. І це не випадково. 53 орденами Червоного Прапора нагороджено славних дочок нашої Батьківщини. І серед них немало жінок, які воювали проти ворогів Радянської влади на території України, зокрема політкомісари Р. С. Землячка, В. Кулама, М. С. Сараєва-Зубкова, медсестри З. П. Патрикеева, Н. Г. Заборякко, О. І. Фирковська, кулеметниця П. Кузнецова, телефоністка П. Шведе. В науково-популярних нарисах А. Гриценко, Ж. Тимченко, М. Карпова, В. Коповалова всебічно висвітлюється діяльність досвідчених підпільниць Є. Б. Бош, С. І. Соколовської та ін.¹⁸ Спільним для всіх нарисів є те, що в них вміщено багато нових документальних і фактичних матеріалів з життя й боротьби мужніх дочок радянського народу.

Окремі важливі відомості з цієї теми містяться в дослідженнях М. К. Колісника, Є. М. Склярєнка, К. І. Познякова¹⁹. Є. М. Склярєнко, зокрема, вперше зробив спробу дослідити участь жінок-пролетарок у страйковій боротьбі в період німецької окупації і гетьманщини. К. І. Позняков поставив за мету розкрити роль організації жіночого пролетаріату у створенні міцного тилу Червоної Армії. Наведений ним фактичний матеріал про трудовий героїзм радянських жінок викликає значний інтерес.

Незважаючи на більш ніж лівікову давність подій громадянської війни від наших днів, кількість мемуарної літератури про боротьбу трудящих жінок не лише не зменшується, а, навіть, збільшується. Починаючи з другої половини 50-х років, опублі-

¹³ В. П. Іллічова. Из истории работы Коммунистической партии среди женщин в годы гражданской войны (1918—1920).— «Ученые записки Московского областного педагогического института», 1961, т. 95, вып. 8.

¹⁴ О. Д. Емельянов. Революция, партия, женщина. Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (октябрь 1917—1925 гг.), Смоленск, 1971.

¹⁵ КПРС в резолюциях и решениях съездов..., т. 1, К., 1954, стор. 471.

¹⁶ Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, К., 1966, стор. 92.

¹⁷ О. А. Овсянникова. Массово-политическая работа КП(б) Украины в деревне.— «Груды аспирантов общественных наук», вып. 1, К., 1961.

¹⁸ А. Гриценко, Ж. Тимченко. Євгенія Богданівна Бош, К., 1964; М. Карпов. Дочки великої бурі, К., 1967; В. Коповалова. Елена. Документальная повесть, Одесса, 1969; Ж. П. Тимченко. Під прапором революції.— Жінки Радянської України — активні будівники комуністичного суспільства, К., 1971.

¹⁹ М. К. Колісник. Відволення і зміцнення Радянської влади на Україні. 1919—1920, Харків, 1958; Є. М. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, К., 1960; його ж. Робітничий клас України в роки громадянської війни. 1918—1920. Нариси, К., 1966; К. И. Позняков. Красный тыл — фронту. Деятельность Коммунистической партии по укреплению тыла Красной Армии в период разгрома врагелевщины (на материалах Украины), Харьков, 1968.

ковано ряд великих збірників спогадів і матеріалів, у яких питання участі жінок у боротьбі під час Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни висвітлюються з належною повнотою²⁰. Проте треба зауважити, що більша частина спогадів публікується повторно. Це пояснюється тим, що мемуарна література з цієї проблеми і зараз має велике наукове, пізнавальне й виховне значення. До того ж, багато видань 20—40-х років уже стали бібліографічною рідкістю.

Автори збірника «Жінки в революції» історично правдиво відтворюють картину боротьби передових жінок, які пліч-о-пліч з робітниками відстоювали диктатуру пролетаріату і Радянську владу. У ньому вміщено багато фактів, що свідчать про різнобічну допомогу жінок Червоній Армії, їх трудовий героїзм, роботу в продзагонах тощо.

Дослідження «Учасниці великого творення» за своїм змістом є продовженням збірника «Жінки в революції». Його автори — також безпосередні учасники подій. А. І. Прянишникова, зокрема, поділилася спогадами про виступ В. І. Леніна на першому Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів та на I з'їзді по позашкільному навчанню. Автори збірника спогадів «Правда, що стала легендою» поставили перед собою завдання розповісти широкому колу читачів про бойові подвиги жінок в роки громадянської війни. Книга викликала величезний інтерес. Вона має велике виховне значення. Через 4 роки вийшло з друку її друге видання, виправлене й доповнене.

Одночасно в республіці також опубліковано ряд збірників спогадів учасників боротьби за перемогу Радянської влади і активних її захисників в роки громадянської війни²¹. Незважаючи на те, що багато матеріалів, вміщених у збірнику «В боях і праці», вже були опубліковані раніше, його автори на основі документів, свідчень очевидців розширили й уточнили факти та окремі деталі подій з життя відважних більшовиків С. І. Соколовської, О. В. Дашинської, З. Патрикеевої, В. Я. Мойрової. Боротьба жінок показана тут у нерозривному зв'язку з діяльністю місцевих партійних організацій.

У збірнику «Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині» вміщено нарис, в якому розповідається про багатьох жінок цього краю, імена яких до цього часу ще не були відомі широкому колу читачів.

Короткий аналіз історичної літератури про боротьбу трудящих жінок в роки громадянської війни дає змогу зробити висновок про те, що це питання висвітлено в ній більш-менш докладно. Глибше досліджено участь жінок у бойових операціях і в більшовицькому підпіллі. Ще потребує уваги дослідників тема трудового героїзму жінок під час громадянської війни. Чекає на більш глибоке висвітлення діяльність жінвідділів, спрямована на розширення партійного й комсомольського просярку серед жінок-пролетарок і селянок. Недостатньо досліджено в радянській історіографії питання боротьби жінок-селянок. Більшість авторів, що звертаються до цієї теми, обмежуються лише констатацією фактів. Велику допомогу дослідникам у вивченні проблеми подав би збірник документів приблизно такого змісту: «Жінки України в громадянській війні».

П. С. КОРИНЕНКО

²⁰ Славные большевички, М., 1958; Женщины в революции, М., 1959; Учасниці великого созидаання, М., 1962; Правда, ставшая легендой, М., 1964; второе издание, исправленное и дополненное, М., 1969.

²¹ В боях і праці. Розповіді про жінок України, К., 1960; Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958; Сорокалетие обороны Луганска от белогвардейцев в 1919 г., Луганск, 1959.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. И. КАСЬЯНЕНКО.
КПСС — ОРГАНИЗАТОР
СТРОИТЕЛЬСТВА РАЗВИТОГО
СОЦИАЛИЗМА.

Политиздат, М., 1974, 280 с.

У процесі соціалістичного і комуністичного будівництва, дальшого розвитку продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин зростає роль КПРС як політичного керівника суспільства. Одним з проявів цієї закономірності є посилення теоретичної діяльності партії, своєчасна розробка актуальних проблем будівництва соціалізму і комунізму. Великим вкладом у творчий розвиток марксизму-ленінізму є наукова характеристика періоду розвинутого соціалістичного суспільства.

Проблема побудови і розвитку розвинутого соціалізму, її актуальність викликала великий інтерес у істориків, економістів, філософів та представників інших суспільних наук. Протягом останніх років опубліковано чимало праць, в яких досліджуються критерії і найважливіші риси розвинутого соціалізму, його історичне місце і суть, аналізуються ті зміни, що відбулися після перемоги соціалізму в основному в нашій країні. Чільне місце серед цих досліджень посідає монографія В. Г. Касьяненка.

Заслуговує на увагу насамперед перший розділ книги «Проблеми розвинутого соціалізму у радянській історіографії», в якому дається історіографічний огляд літератури, аналізуються наукові і теоретичні конференції, присвячені цій проблемі. У книзі дається характеристика розвинутого соціалізму, що складається з цілого комплексу критеріїв, які автор ділить на три групи: 1) якісні зміни в матеріальному виробництві; 2) істотні зрушення в політичній організації і духовному житті суспільства; 3) корінні зміни міжнародної обстановки. Сюди слід було б також додати соціально-політичний розвиток, зміни в соціальній структурі суспільства. До речі, ці питання посідають помітне місце в рецензованій книзі. Автор визначає основні напрями вивчення проблеми розвинутого соціалізму. Це питання розвитку науково-технічного прогресу на сучасному етапі комуністичного будівництва, соціальні проблеми і соціально-класова політика КПРС,

політична організація нашого суспільства, закономірності зростання керівної ролі КПРС в умовах зрілого соціалізму.

В книзі показано теоретичну й практичну діяльність КПРС, її місцевих організацій по створенню й утвердженню розвинутого соціалістичного суспільства. У зв'язку з цим велике значення мали рішення XVIII з'їзду партії, який підкреслив, що в нашій країні здійснено в основному першу фазу комунізму — соціалізм, науково обгрунтував програму дальшої боротьби за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства. Виконання рішень XVIII з'їзду партії привело до істотних змін в політичному і соціальному житті радянського суспільства. Підвищувалася керівна роль партії, чому сприяли поєднання партійно-політичної роботи із завданнями здійснення виробничих планів, поліпшення діяльності державного апарату, освоєння нової техніки, зміцнення трудової дисципліни, висування на партійну і державну роботу нових кадрів. Організаційно й ідейно зміцнювалась сама партія, її національні загони — компартії союзних республік. Важливим політичним актом цього періоду, як підкреслено в книзі, було завершення багаторічної боротьби робітничого класу і комуністичних організацій Західної Білорусії, Західної України, Латвії, Литви, Естонії, Бессарабії і Північної Буковини за відновлення Радянської влади і воз'єднання з СРСР. У складі ВКП(б) створилися компартії Литви, Латвії, Естонії і Молдавії, збільшилась чисельність компартій України і Білорусії. При активній підтримці всіх народів країни нові радянські республіки і області включились в економічне і політичне життя соціалістичного суспільства.

Більша частина монографії присвячена висвітленню політики партії і її здійснення у період, коли наша країна вступила в новий етап свого розвитку — завершення побудови зрілого соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. Розробляючи заходи по розвитку матеріального виробництва, КПРС на основі рішень XIX і XX з'їздів основну увагу зосереджувала на створенні матеріально-технічної бази. Особлива увага зверталася на посилення науково-технічного прогресу, на зростання провідних галузей індустрії: металургії, машинобудування, енергетики, хімічної і будівельної промисловості. Політика партії

була спрямована на поглиблення спеціалізації і кооперування виробництва, удосконалення всієї системи міжгалузевого поділу праці в СРСР.

Партія вжила ряд важливих заходів щодо піднесення сільськогосподарського виробництва, підтягування темпів його розвитку до рівня промисловості, удосконалення галузевої структури. Велике значення для розвитку сільського господарства, зближення двох форм власності мало укрупнення колгоспів, перетворення значної їх частини в радгоспи, реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам, міжколгоспна кооперація.

Як вказано в монографії, в кінці 50-х — на початку 60-х років, у відповідності з рішеннями XXI з'їзду партії, Програмою КПРС, матеріально-технічна база зрілого соціалізму в основному була побудована і перед суспільством поставили завдання дальшого розвитку її до рівня, що відповідає фазі комунізму.

Створення матеріально-технічної бази зрілого соціалізму, відзначає автор, було наслідком самовідданої праці радянського народу, напруженої теоретичної і практичної діяльності КПРС, яка удосконалювала методи і форми всіх своїх ланок, вживала заходи по дальшому розвитку трудової і політичної активності трудящих мас. У монографії показано діяльність партії щодо удосконалення соціалістичного змагання, збагачення його форм і методів. В ній приділена певна увага і питанням національних взаємовідносин в умовах розвинутого соціалізму, їх суті і змісту. Якщо в перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли розв'язувалося завдання ліквідації відсталості народів, велику роль відіграла допомога їм з боку інших народів і насамперед російського, то в період розвинутого соціалізму вирішальне значення має співробітництво республік, дальше удосконалення міжреспубліканського поділу праці, об'єднання науково-технічних сил, природних і енергетичних ресурсів, обмін виробничим досвідом і т. д.

У книзі висвітлена всебічна практична діяльність партійних організацій по втіленню в життя рішень XXIII і XXIV з'їздів партії. У цьому зв'язку слід відмітити, що назва книги дещо звужена. В ній показано КПРС не тільки як організатора будівництва розвинутого соціалізму, а й її діяльність в умовах уже створеного зрілого соціалізму.

Розвиток матеріальної бази зрілого соціалізму в монографії розглядається у нерозривному зв'язку з удосконаленням соціалістичних виробничих відносин, які зазнали глибоких кількісних і якісних змін. Це дозволило партії повніше використати економічні закони і переваги соціалізму. Підвищився рівень усупільнення і концентрації в усьому народному господарстві. Розглядаючи розвиток таких виробничих об'єднань на селі, як аграрно-промислові комплекси, що дістали поширення на Україні, в Краснодарському краї, Мол-

давії, автор вказує на початок якісно нового етапу в формуванні загальнонародної соціалістичної власності на засоби виробництва в сільському господарстві. Рівень зрілості виробничих відносин В. Г. Касьяненко розглядає також на прикладах таких факторів як принципи і методи управління виробництвом, форми і методи господарювання, удосконалення планового централізованого керівництва народним господарством. У монографії показано діалектичний зв'язок між піднесенням економіки, формуванням матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму, зростанням темпів науково-технічної бази розвинутого соціалізму, зростанням темпів науково-технічної революції і змінами в соціально-класовій структурі населення СРСР, в піднесенні матеріального добробуту трудящих. У зрілому соціалізмі змінилося становище робітничого класу як провідної сили суспільства, вирішального фактору матеріального виробництва. Остаточно консолидувався клас колгоспного селянства, зросла роль радянської інтелігенції.

Новому етапу розвитку радянського соціалістичного суспільства відповідає більш високий рівень зрілості і організованості його політичної системи, зросла роль у ній КПРС. Сталася кількісна і якісна зміна в складі самої партії та її організацій. Тільки за 1940—1970 рр. ряди партії зросли більш ніж у 4 рази і налічували 14 млн. комуністів. Великими бойовими загонами КПРС стали парторганізації Москви і Ленінградської області, союзних республік. 1973 р. Компартия України налічувала в своєму складі 2,5 млн. членів і кандидатів у члени партії (стор. 217). Значне місце у праці відведено висвітленню ідеологічної діяльності партії, її вкладу в розвиток марксистсько-ленінської теорії, збагаченню форм і методів ідейно-виховної роботи.

З перемогою соціалізму відбулись істотні зміни в радянській демократії, вона стала всенародною. Розглядаючи цю проблему, автор першорядну роль відводить питанням поліпшення діяльності Рад, заходам партії щодо підвищення їх ролі, як найдемократичніших форм державної влади, що забезпечують широке залучення трудящих до управління державою. Висвітлюються діяльність і значення й інших організацій в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства.

Позитивним при загальній оцінці книги є те, що автор дає всебічне теоретичне обґрунтування процесів, зв'язаних із створенням і розвитком зрілого соціалізму. Монографія пройнята глибокою партійністю, класовим підходом до оцінок подій і явищ суспільного життя.

Книжка В. Г. Касьяненка вносить значний вклад у дослідження проблеми створення зрілого соціалізму, вона стане в пригоді всім, хто вивчає сучасну історію КПРС.

Ю. В. Бабко,
І. П. Кожукало

**П. С. ФЕДОРЧАК. ШЛЯХОМ
ТРУДОВИХ ПОДВИГІВ
(КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ —
ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ ЗА
ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ У ГАЛУЗІ
ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.
1959—1971 рр.)**

*Видавниче об'єднання «Вища школа».
Видавництво при Львівському
держуніверситеті, Львів, 1974, 223 с.*

Діяльність Комуністичної партії по мобілізації трудящих за дострокове виконання завдань у галузі важкої промисловості у 1959—1971 рр., посиленню творчої і політичної активності робітничого класу все частіше стає предметом дослідження радянських істориків і економістів. В історико-партійній літературі широко висвітлено організаторську та ідейно-політичну діяльність парторганізації по дальшому розвитку цих галузей промисловості, піднесенню культурно-технічного рівня їх працівників як основи розгортання технічної творчості, боротьби за підвищення продуктивності праці. Серед цих праць чільне місце посідає монографія П. С. Федорчака, написана на основі глибокого вивчення та широкого використання праць В. І. Леніна, документів КПРС та Компартії України, матеріалів місцевих партійних організацій, зокрема Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Львівської, Харківської та інших областей.

У монографії показано досвід роботи парторганізації великих металургійних і машинобудівних заводів, вугільних шахт, нафтопромислів і будов Української РСР по втіленню в життя накреслень партії.

Вдосконалюючи внутріпартійну роботу, домагаючись активного залучення всіх комуністів до розв'язання найскладніших питань соціалістичного будівництва і підвищуючи контроль за їх діяльністю, партійні комітети особливо увагу звертали на поліпшення діяльності первинних парторганізацій. Вони були ініціаторами усіх цінних починань, спрямованих на дальший розвиток важкої промисловості, науково-технічного прогресу, дострокове виконання завдань, поставлених партією та Радянським урядом. Партійні комітети домагалися підвищення ролі партійних зборів, активізації діяльності цехових парторганізацій і партійних груп, посилення їх дієвості у розв'язанні господарських завдань, згуртуванні робітничих колективів.

У досліджуваній монографії відзначається, що процес удосконалення партійного керівництва, правильний підхід до розв'язання господарських завдань з боку парторганізацій посилили їх увагу до діяльності таких громадських організацій як профспілки, комсомол та ін. Під їх керівництвом виникли такі нові форми залучення трудящих до управління виробництвом: вдо-

сконалення організації праці, розвитку науково-технічної революції, відшукування резервів по прискореному введенню в дію нових виробничих потужностей, як постійно діючі виробничі наради (ПДВН), штаби по новій техніці, молодіжні конструкторські бюро, контрольні пости тощо. Ці форми пабрали широкого розповсюдження після 1965 р. В результаті ідейно-виховної роботи серед трудящих, залучення їх на навчання в школи комуністичної праці, інститути та університети технічного прогресу, школи та семінари сітки партійної освіти колективи підприємств важкої промисловості добилися успіхів у розв'язанні господарських завдань.

У другому розділі розповідається про діяльність парторганізації підприємств металургійної, вугільної, машинобудівної та інших галузей важкої індустрії по впровадженню нової техніки і технології, наукової організації праці, розвитку технічної творчості трудящих. У досліджуваній період, особливо зросли зв'язки науки з виробництвом, які сприяли виникненню науково-технічних товариств (НТТ), громадських конструкторських бюро (ГКБ), громадських рад та бюро економічного аналізу (ГБЕА), комплексних бригад винахідників і раціоналізаторів тощо. Зростала творча співдружність учених, інженерів, техніків і робітників, прискорювався процес застосування наукових досліджень у народному господарстві, залучення робітників та інженерно-технічних працівників до розвитку науково-технічного прогресу. В свою чергу, наука все більш перетворювалася у безпосередню виробничу силу, сприяла вдосконаленню виробництва на науковій основі.

Основою зростання технічної творчості робітників, вказує автор, служила діяльність партійних організацій по підвищенню їх культурно-технічного рівня. Цю важливу роботу вони проводили у тісному взаємозв'язку з вдосконаленням форм і методів підготовки робітничих кадрів, з досягненнями науково-технічного прогресу.

Діяльність парторганізацій підприємств важкої промисловості по прискоренню науково-технічного прогресу, їх піклування про підготовку і підвищення загальноосвітнього та професійного рівня робітничих кадрів не лише сприяла зміні характеру праці, але й вела до збільшення числа робітників провідних професій, кваліфікація яких наближалася до рівня інженерно-технічних працівників. Це дало змогу посилювати вплив на вирішення виробничих завдань.

У книзі показано керівництво парторганізацій промислових підприємств важкої промисловості соціалістичним змаганням, узагальненням та передачею передового досвіду в умовах розвинутого соціалізму. Організаційна та виховна робота партії серед працівників важкої промисловості республіки сприяла зростанню трудового героїзму робітничого класу, успішному виконанню завдань семирічного і восьмого

п'ятирічного планів розвитку народного господарства, різкому підвищенню продуктивності праці.

Характерною рисою рецензованої праці П. С. Федорчака є те, що вона узагальшує не лише позитивні сторони діяльності партійних організацій, а й висвітлює ті труднощі й недоліки, які мали місце в їх роботі по керівництву робітничим класом в процесі боротьби за прискорений розвиток важкої індустрії. Автор піддає аргументованій критиці також буржуазний спосіб виробництва, фальсифікаторів історії, які твердять про «розмивання» робітничого класу у зв'язку з науково-технічним прогресом.

Разом з тим у книзі є деякі упущення і спірні твердження. Так, у третьому параграфі першого розділу, автор недостатньо висвітлює вплив масово-політичної роботи серед робітників на підвищення їх трудової активності. Не можна погодитися з тим, коли він відносить комісії, групи і пости сприяння технічному прогресу до

форм масового робітничого контролю (стор. 111); стверджує, що виробниче навчання учнів загальноосвітніх шкіл було цінним тим, що трудові колективи промислових підприємств поповнювала підготовлена (в кваліфікаційному відношенні.— А. Н.) молодь (стор. 157—158).

У книзі зустрічаються стилістичні й мовні помилки: «результати цієї роботи не затримались» (стор. 49), «порушували багато цінних думок» (стор. 49), «інженер М. Гнатюк ознайомив робітників із принципом роботи пункту» (стор. 208), «семінар... щодо вивчення досвіду» (стор. 212) та ін.

В цілому праця П. С. Федорчака — серйозне наукове дослідження, яке вносить новий вклад в узагальнення досвіду Комуністичної партії по керівництву господарським будівництвом в роки розвинутого соціалізму. Вона безумовно викличе інтерес не лише у науковців, а й у партійних працівників, пропагандистів та агітаторів.

А. Ф. Новосад

М. МОТОРНЮК. ВИХОВАННЯ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ — СПРАВА ПАРТІЙНА.

Політвидав України, К., 1974, 283 с.

Виховання молоді — одне з головних завдань партії в комуністичному будівництві. «Велику справу — будівництво комунізму, — зазначав Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

Керуючись ленінськими принципами в галузі народної освіти, Комуністична партія послідовно розв'язує завдання підготовки висококваліфікованих, всебічно розвинених, ідейно переконаних, фізично здорових людей — активних будівників комунізму.

Успішному розвитку народної освіти в країні, зазначає автор, сприяють насамперед дальше зростання керівної й спрямовуючої ролі Комуністичної партії в усіх галузях господарського і культурного будівництва, активізація діяльності партійних комітетів і первинних парторганізацій по керівництву школою.

У Радянському Союзі 72% трудящих, зайнятих у народному господарстві, мають вищу, середню або неповну середню освіту. За останні 7 років у країні відкрито 15 тис. середніх шкіл, а їх загальна кількість у 1973 р. становила 48 тис. По-

над 75% молоді мають середню освіту. В той же час у Сполучених Штатах Америки в 1972 р. налічувалося 19 млн. чол. цілком або функціонально неписьмених і 7 млн. учнів, які погано читають (стор. 7—8). Відзначаючи досягнення народної освіти, Л. І. Брежнєв говорив: «...Найбільш строгий учитель — історія поставила нашій країні по предмету «народна освіта» найвищий бал»².

У книзі висвітлено діяльність Комуністичної партії щодо удосконалення системи народної освіти в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму. Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи», «Про дальше удосконалення системи професійно-технічної освіти», «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» та інші — яскраве свідчення неухильного піклування КПРС про всебічний, гармонійний розвиток молодого покоління.

Автор досить повно показав, зокрема, діяльність Комуністичної партії України по втіленню в життя рішень партійних з'їздів, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду про вдосконалення народної освіти. Так, протягом останніх років було прийнято ряд важливих рішень: «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР», «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР», «Про стан і заходи щодо поліпшення навчально-виховної роботи у вечірніх (змінних) та заоч-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 211.

них школах Української РСР», «Про досвід роботи партійної організації середньої школи № 8 м. Торез Донецької області та Богданівської середньої школи імені Леніна Знам'янського району Кіровоградської області», «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР» та багато інших.

На конкретних матеріалах автор рецензованої праці висвітлив досвід роботи Харківської, Київської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Львівської, Волинської, Тернопільської та інших обласних парторганізацій у галузі освіти, показав роботу кращих шкіл і передових учителів республіки.

Велике значення у виховному процесі молоді відіграють кадри. Проблема вчительських кадрів у галузі народної освіти є однією із вирішальних. Керуючись ленінськими настановами про роль народного вчителя, рішеннями партійних з'їздів, постановами ЦК КПРС і ЦК Компартії України з цього питання, М. М. Моторнюк розкрив багатогранну роботу парторганізацій, органів народної освіти по підготовці і вихованню вчительських кадрів, піднесенню їх теоретичного і фахового рівня. В школах республіки в 1973/74 навчальному році працювало 504,3 тис. вчителів, з них 329,8 тис. (65,4%) мають вищу освіту. Порівняно з 1958/59 навчальним роком кількість учителів зростає на 124,1 тис. чол. Спеціалістів з вищою освітою для шкіл республіки готують 32 педагогічні інститути, 8 державних університетів, а з середньою спеціальною освітою — 44 педагогічних училища.

Питання підвищення ідейно-теоретичного рівня вчителів, їх фахової підготовки постійно знаходяться в центрі уваги партійних органів. Особливо зросли вимоги до вчителів згідно з рішеннями XXIV з'їзду КПРС. Питання ідеологічної роботи серед педагогів, вивчення марксистсько-ленінської теорії, матеріалів та документів XXIV з'їзду КПРС систематично обговорюються на пленумах і бюро обкомів, міськомів, райкомів Компартії України, на зборах парторганізацій. Волинський, Донецький, Житомирський, Київський, Львівський, Харківський, Чернігівський та інші обкоми партії використовують різноманітні форми навчання вчителів — полігуртки, лекції, семінари, консультації, лекторії з проблем філософії, політичної економії, наукового комунізму, історії КПРС,

теорії та практики навчання і виховання. Значний досвід організації самостійної роботи вчителів по вивченню марксистсько-ленінської теорії набули партійні організації Харківської, Одеської, Львівської, Вінницької, Закарпатської, Полтавської, Чернігівської областей.

У дослідженні наводяться цікаві дані про активну участь вчителів у масовій політичній роботі серед трудящих. В авангарді педагогів Радянської України — «золоті майстри» освітянської пиви, Герої Соціалістичної Праці М. К. Андрієвський, В. П. Іваненко, Є. К. Касьяненко, Є. М. Кучеренко, Г. К. Міхненко, Г. Д. Нестеренко, М. Р. Осадчий, С. К. Сафонова, І. Г. Ткаченко, М. П. Чорнобаєва. Серед працівників освіти 8 депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР, 31 543 — місцевих Рад депутатів трудящих, тисячі педагогів нагороджено орденами і медалями, понад 2000 вчителів присвоєно звання Заслужений вчитель школи Української РСР, більше 30 тис. нагороджено значком «Відмінник народної освіти».

Монографія М. М. Моторнюка написана на основі численних фактичних матеріалів, партійних і державних архівних документів.

Рецензована книга не позбавлена і деяких недоліків. Її авторові слід було б повніше показати кращий досвід роботи окремих шкільних парторганізацій, а М. М. Моторнюк обмежився лише кількома прикладами. Висвітлюючи передові, прогресивні методи навчання і виховання, дослідник назвав прізвища вчителів Героїв Соціалістичної Праці та ще кілька прізвищ, відомих педагогічній громадськості. Очевидно, в такому солідному дослідженні цього замало. Автору варто було б познайомити читача з новими іменами педагогів — майстрів навчання і виховання. Про передових учителів нерідко пишуть у газетах, журналах, книгах. Наприклад, журнал «Радянська школа» систематично вміщує фото кращих учителів республіки. Активно популяризує передових учителів також газета «Радянська освіта». В книзі трапляються й окремі помилки, переплутано деякі цифрові дані, назви шкіл, прізвища.

Незважаючи на зазначені недоліки, книга М. М. Моторнюка стане в пригоді партійним і радянським працівникам, викладачам і студентам педагогічних інститутів, університетів і, особливо, працівникам народної освіти, вчителям.

В. Ю. Ніколаєнко

В. П. СИДОРЕНКО.
 ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО
 З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
 УКРАЇНИ В ПЕРІОД
 СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА
 (1921—1941 рр.),

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 108 с.

Питання про роль робітничого класу в період соціалістичного будівництва є одним з найважливіших в історичній науці. З кожним роком збільшується кількість публікацій, присвячених цій темі, все глибше аналізуються різні її аспекти на основі залучення і вивчення нових документальних матеріалів.

Чільне місце у дослідженні згадані проблеми належить партійно-радянській пресі. Тому вихід у світ рецензованої праці, в якій висвітлюється значення преси для вивчення основних питань історії робітничого класу України в 1921—1941 рр., слід всіляко вітати.

В. П. Сидоренко, проаналізувавши велику кількість періодичних видань, що виходили на Україні протягом двох десятиліть, правильно і досить повно розкрила роль газет і журналів у розвитку політичної і трудової активності робітничого класу, показала, як преса виконувала свою почесну і відповідальну функцію колективного пропагандиста, агітатора і організатора трудящих мас.

Преса, як історичне джерело, має свою, ще не досить досліджену специфіку. Заслугою В. П. Сидоренко є те, що вона зуміла виявити цю специфіку, врахувати її, визначити місце газет і журналів, як джерела для вивчення виробничої діяльності робітничого класу, його провідної ролі у суспільно-політичному житті республіки.

Рецензована праця відкривається вступом, в якому стисло викладаються ленінські принципи радянської преси, дається загальна характеристика періодичних видань, що виходили на Україні в досліджуваній період, чітко окреслюється питома вага і місце робітничої тематики на шпальтах газет і журналів, характеризується основна проблематика опублікованих матеріалів.

У першому розділі монографії автор розповідає про висвітлення пресою виробничої діяльності робітничого класу України, роль періодики у здійсненні економічної політики Комуністичної партії, про значення газет і журналів у розгортанні масового соціалістичного змагання, зокрема стахановського руху. Наведені тут факти, безумовно, зацікавлять тих, хто вивчає цей рух, що свідчив про високу свідомість широких мас робітників, їх безмежну відданість ідеалам партії, прагнення у найкоротші строки побудувати фундамент соціалістичної економіки. Зроблений дослідницею на основі огляду республіканських, губернських, обласних, окружних, районних

та багатотиражних газет, а також журналів висновок про те, що преса містить великий і цінний матеріал є цілком виправданим.

Другий розділ, в якому йдеться про підвищення виробничої кваліфікації робітників і освоєння ними передової техніки, теж насичений важливим матеріалом. Правда, з таких питань, як підготовка кадрів, підвищення кваліфікації робітників, зростання технічного рівня робітничого класу, формування з його середовища виробничо-технічної інтелігенції преса не дає великої кількості нових фактичних даних порівняно з архівами. Проте при вивченні технічної творчості робітничого класу, раціоналізаторського руху без неї обійтися не можна.

Висвітленню в пресі провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті присвячений третій розділ. Тут розкривається участь робітників України в державному управлінні, його допомога трудівникам соціалістичного сільського господарства, зв'язки робітників України з трудящими братніх радянських республік та з міжнародним пролетаріатом. Наведені в цьому розділі матеріали показують, що періодика не тільки компенсує у багатьох випадках відсутність чи обмеженість відповідних архівних матеріалів, але й водночас має серйозне самостійне значення як історичне джерело. Про це свідчить також те, що останнім часом усе більше з'являється досліджень, присвячених ролі преси в найважливіших історичних процесах післяжовтневої історії нашої Батьківщини.

Разом з тим слід відмітити, що, на жаль, багатющі матеріали преси саме в згаданому розділі аналізуються не досить глибоко. Створюється враження, що автор вирішила обмежитися наведенням окремих прикладів. Це стосується насамперед таких питань, як участь робітничого класу у всенародному об'єднанню русі за утворення Союзу РСР, у зміцненні дружби братніх народів Радянської країни та солідарності з трудящими зарубіжних країн у боротьбі з ворожою ідеологією, зокрема з буржуазним націоналізмом.

Вважаємо, що у рецензованій праці слід було б дати більш чітку характеристику структури періодики, яка протягом досліджуваного періоду не раз зазнавала істотних змін відповідно до нових завдань, повніше змалювати джерелознавче значення певних груп газет і журналів для вивчення окремих питань проблеми.

Зрозуміло, що авторові, який взявся за таку складну й малодосліджену тему, довелося подолати чимало труднощів. Прогалини у рецензованій монографії згадуються, головним чином, не як докір автору, а як заклики продовжувати та поглиблювати дослідження в цьому напрямі. Тому при дослідженні ролі преси як джерела з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва необхідно вивчати не тільки публікації власне преси, а й архівні документи з фондів редакцій хоча б найважливіших періодичних

видань, а також матеріали партійних комітетів щодо керівництва своїми друкованими органами.

І, нарешті, треба сказати, що рецензована праця, безперечно, виграла б, коли б містила більш конкретні висновки, рекомендації, якими могли б скористатися інші дослідники.

**В. И. НАУЛКО. РАЗВИТИЕ
МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ
НА УКРАИНЕ.**

(Историко-этнографический очерк),
изд-во «Наукова думка», К., 1975, 276 с.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства відбувається даліше теоретичне осмислення природних і суспільних явищ на філософській основі діалектичного та історичного матеріалізму. Це значною мірою стосується й такої важливої галузі історичної науки, як етнографія, що вивчає походження народів, їх культуру та побут, а також міжетнічні взаємини в ході історичного процесу.

Особливістю етнографічної науки в нашій країні є те, що вона розглядає сучасні народи як живу, існуючу в даний момент дійсність. Це висуває її в один ряд з тими суспільствознавчими дисциплінами, які покликані брати безпосередню участь у розв'язанні практичних завдань будівництва соціалізму і комунізму. Ось чому радянська етнографія повинна «не лише реконструювати минуле народів, але й служити їх сучасному і майбутньому», зокрема сприяти дальшому удосконаленню культурного будівництва і міжнародних відносин¹.

Неодмінною умовою розвитку нової соціалістичної культури є засвоєння нею країнних культурних надбань, що їх нагромадило людство. Чималу роль у цій справі відігравали і відіграють міжетнічні зв'язки — важливий фактор прогресивного розвитку народів. Саме про них і йдеться в рецензованій праці В. І. Наулка, який розглядає тенденції розвитку міжетнічних зв'язків на Україні в світлі загальносоюзного процесу неухильного розвитку і зближення всіх націй і народностей — однієї з об'єктивних умов формування нової історичної спільності людей — радянського народу.

Автор ставить своїм завданням на великому фактичному матеріалі (як дореволюційному, так і сучасному) розкрити тенденції розвитку міжетнічних взаємин на Україні відповідно до висунутого в доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних республік» положення про те, що «у різноманітності національних форм радянської соці-

У цілому книга В. П. Сидоренко, будучи першою монографічною працею у малодослідженій галузі джерелознавства, заслуговує на позитивну оцінку і слід сподіватися, що вона започаткує нові розвідки про пресу як про важливе історичне джерело.

А. В. Хідекелі

лістичної культури дедалі помітнішими стають спільні інтернаціоналістські риси», що «національне дедалі більше оплодотворюється досягненнями інших братніх народів». «Це, — підкреслювалося в доповіді, — прогресивний процес. Він відповідає духові соціалізму, інтересам усіх народів пашої країни»².

В. І. Наулко торкнувся багатьох аспектів культурно-побутових зв'язків між етнічними групами на Україні, зокрема яскраво показав зростання інтернаціональних рис серед населення республіки, ґрунтовно дослідив співвідношення соціально-класового і національного в житті народів, особливості їх культури й побуту в умовах капіталізму і соціалізму тощо. Ці процеси розглянуто з позицій історизму в тісному зв'язку із соціально-економічними факторами.

У праці широко використано (нерідко вперше) матеріали багатьох етнографічних експедицій, документи численних архівів і музеїв нашої країни.

ґрунтовна джерельна база дослідження, узагальнена на основі марксистсько-ленінської методології, дає авторові змогу polemизувати з реакційними вченими, зокрема з представниками українського буржуазного націоналізму, і переконливо спростовувати їх антинаукові концепції. За допомогою вагомим аргументів він доводить пріоритет радянської етнографічної науки в успішному розв'язанні найважливіших питань, пов'язаних з історичним минулим і сучасним українського народу, розвитком і зближенням національних культур.

Монографія В. І. Наулка висвітлює в історичному розвитку три основні проблеми: формування етнічного складу населення України, процеси етнічного розвитку в Українській РСР і міжетнічні взаємовідносини у сфері традиційно-побутової культури. Досліджуючи першу з цих проблем, автор простежує етапи заселення українських земель і фактори, які вплинули на формування сучасного етнічного складу населення України та його динаміку. При цьому він наголошує, що возз'єднання України з Росією у 1654 р. відповідало корінним інтересам обох народів, сприяло їх економічному, політичному і культурному

² Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних республік, К., 1972, стор. 21.

¹ «Коммунист», 1974, № 16, стор. 68—69.

розвитку, всебічному взаємозбагаченню культур.

Проаналізувавши динаміку чисельності і сучасного розселення етнічних спільностей на території Української РСР, автор показав вплив міграційних процесів на формування етнічного складу населення і культурно-побутових взаємин між народами. Дослідник цілком правильно підкреслив, що етнічний аспект цих процесів залежить від етнічної структури населення.

У книзі етнічні процеси розглянуто поетапно (в дореволюційний період і в радянський час) з використанням даних таких наук, як історія, демографія, історична географія, мовознавство тощо. Внаслідок цього В. І. Наулко дійшов висновку, що розвиток міжетнічних взаємин у республіці на сучасному етапі тісно пов'язаний із змінами в соціально-класовій структурі її населення. При цьому зростає провідна роль робітничого класу у всіх сферах суспільного життя, що сприяє формуванню однотипної структури всього радянського суспільства, а також окремих етнічних спільностей. Національні відносини в УРСР, як і у всіх братніх союзних республіках, тісно пов'язані з всебічним розвитком і зближенням радянських народів. Міжетнічні взаємини на Україні автор висвітлює стосовно різних ознак, які визначають етнічну спільність (територія розселення, мова, особливості господарської діяльності та культури), з урахуванням відповідних процесів, що відбуваються в інших радянських республіках. Це зумовило глибину дослідження, значення якого, безперечно, виходить за межі УРСР.

Окремий розділ книги присвячено міжетнічним взаємовідносинам у сфері традиційно-побутової культури: (пародне житло, землеробська техніка, пародний одяг). Особливості культури і побуту розглянуто в динаміці, що дає змогу визначити тенденції їх розвитку.

В. І. Наулко детально простежив основні етапи заселення українських земель різними етнічними групами і виявив різноманіт-

ні етнокультурні взаємозв'язки, які поряд із соціально-економічними факторами ще за капіталізму мали великий вплив на культуру та побут населення. Проте, як цілком правильно підкреслює автор, всебічного розвитку і повного розквіту етнокультурні взаємозв'язки набули тільки після перемоги Великого Жовтня. На основі піднесення радянської економіки і культури відбувається дальший розквіт української радянської соціалістичної нації, зближення її з іншими радянськими націями і народностями. Одночасно проходить всебічна консолідація різних етнографічних груп населення Української РСР на соціалістичній основі. Етнокультурні зв'язки в республіці, які виявляються в різних сферах, увібрали в себе прогресивні традиції минулого і постійно збагачуються в нових радянських умовах завдяки всебічному розвитку та зближенню радянських народів.

Разом з тим, фундаментальне дослідження В. І. Наулка не позбавлене окремих спірних моментів. Так, в історичній довідці доцільно було б згадати про поселення калмиків, що виникло у XVIII ст. поблизу Чугуєва. Наявність високого проценту осіб серед поляків, які розмовляють українською мовою (табл. 19 та ін.), очевидно, пояснюється тим, що за походженням вони — українці. Можливо, на цьому варто було б наголосити більше. На наш погляд, при розгляді етнічно-мішаних шлюбів, яким автор приділив значну увагу (стор. 148—154), не завадило б показати особливості весільних обрядів та висвітлити вплив цих шлюбів на культуру й побут.

Авторові слід було б приділити більше уваги явищам, які негативно впливають на культурно-побутове зближення радянських народів на сучасному етапі (окремі прояви буржуазного націоналізму, релігійні моменти тощо).

Однак зазначені недоліки не знижують в цілому доброго враження, яке справляє рецензована книга. Це, безперечно, цінна історико-етнографічна праця.

О. В. Молодчиков

КЛАСОВА БОРТЬБА СЕЛЯН СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ. 1772—1849.

Документи і матеріали,
вид-во «Наукова думка», К.,
1974, 596 с.

Видавництво «Наукова думка» опублікувало збірник документів про класову боротьбу селян Східної Галичини в 1772—1849 рр. Його підготували працівники Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові. Ця установа зберігає

найбільшу кількість історичних джерел з історії західноукраїнських земель часів феодалізму і капіталізму.

Заслуга вчених-істориків та архівістів передусім у тому, що вони розкрили мало відомі сторінки боротьби широких селянських мас за визволення від кріпацтва та національного гноблення. Документи збірника охоплюють період від часу захоплення Галичини абсолютистською Австрійською імперією Габсбургів у 1772 р. до закінчення буржуазної революції 1848—1849 рр. То був період розкладу феодально-кріпосницьких відносин та проникнення капіталізму в землі цієї, за визначенням

Ф. Енгельса, «кляпчикової монархії», де соціальне гноблення доповнювалося національним. Не бажаючи миритися з надзвичайно тяжким становищем, селяни виступали проти своїх гнобителів, застосовуючи найрізноманітніші форми антифеодальної боротьби. Ця боротьба і є основною темою залучених до збірника історичних джерел.

Вони вміщені в хронологічному порядку, що дає можливість простежити наростання селянських виступів. За походженням документи збірника можна розділити на дві групи. Першу з них становлять джерела, авторами яких були селяни або їх представники, — колективні скарги та заяви, протести, свідчення на допитах тощо. Такі документи найбільш повно й об'єктивно відображають становище селянства, його настрої, непримиренне ставлення до існуючої системи експлуатації та панівного класу, розкривають окремі прояви класової боротьби.

До цієї групи за своїм змістом належать і документи часу революції 1848—1849 рр., що відображають прагнення селян до звільнення від феодальних повинностей без викупу та наділення землею. Вони надійшли від місцевих руських рад, що виникли в різних місцевостях Галичини як філіали Головної руської ради у Львові — політичної організації українського населення краю.

Друга група джерел значно більша за кількістю — це різні розпорядження, відозви, звернення, листування, донесення, протоколи розслідувань австрійських чиновників, скарги поміщиків з приводу селянських виступів, заворушень чи повстань. Незважаючи на тенденційність в оцінці селянства та його боротьби, зумовлену класовими позиціями їх авторів, ці документи містять багатий фактичний матеріал, який відображає розмах селянського руху та заходи австрійських властей по його придушенню.

Документальні матеріали розповідають про боротьбу селян різних місцевостей Східної Галичини. Вони також фіксують ряд подій, які відбулися на території теперішньої Львівської, Івано-Франківської та західної частини Тернопільської областей УРСР. Документи розкривають специфіку антифеодальної боротьби в різних районах. Так, у гірських місцевостях ще з давніх часів міцно утвердилася така форма антифеодальної класової боротьби, як опришківський рух. В одному з документів — розпорядженні окружного староства в Коломиї від 14 січня 1816 р. — повідомляється, що в листопаді попереднього року в Яблунові були страчені опришки Юра Оженюк та Іван Лісницький, а в Кутах — Петро Юращук, Гаврило Федоричук, Іван Гаврилюк, Михайло Бойчук. Розпорядження зобов'язувало місцеве уніатське духовенство широкі оповістити про це жителів гірських сіл, виголосити повчальні проповіді і закликати селян до покорі властям.

Ряд документів розповідає про тривалу

боротьбу окремих селянських громад за свої права. Так, громада с. Перегінського протягом тривалого часу, з 1817 по 1843 р., виступала проти адміністраторів маєтку, яким володів уніатський митрополит. Про це свідчать 8 документів збірника. В одному з них докладно розповідається, як Іван Смищюк з Ямниц від імені селянської громади ходив із скаргами до Відня, за що був закатований поміщиком Шишковським. До глибини душі хвилює скарга селян с. Залуче на поміщика, який намагався закрити парафіяльну школу, а вчителя віддав у солдати.

Особливо посилюлись антифеодальні виступи в середині XIX ст. В 1845 р. вони охоплювали дедалі більше місцевостей Галичини.

Про ряд селянських заворушень розповідають документи 1846 р., коли в Західній Галичині вибухнуло повстання на чолі з Якубом Шелею. Це свідчить про солідарність українських селян з боротьбою польських. Водночас вони підтримали своїх братів на Буковині, які розгорнули боротьбу на чолі з Лук'яном Кобилицею.

Багато документів показують масові репресії селян за участь в антифеодальних виступах, використання війська для того, щоб примусити їх виконувати панщину та інші повинності. Такі заходи вживалися, наприклад, до селян Колодівки, Пащикова, Вовчинців, Нижнева та інших сіл Станіславського округу.

Як свідчать матеріали збірника, серед селян поширювалися пісні антикріпосницького характеру.

Початок революції в Західній Європі активізував антифеодальний рух селян Галичини. Губернатор Галичини в своїй інформації від 28 лютого 1848 р. доповідав про небезпечні події в Коломийському окрузі, відзначаючи, що там «...завербовано цілі громади, з-поміж яких деякі селяни вже дозволили собі як апостоли волі поширювати в сусідніх селах комуністичне вчення» (стор. 379).

Чимало документів розкривають ряд подій цього буремного року на Прикарпатті. З них можна багато довідатись про діяльність місцевих руських рад, хід виборів до австрійського парламенту та ін.

В одному з документів знаходимо цікаві деталі про обрання до парламенту відомого селянського депутата Івана Капушака та деякі подробиці його біографії. Іван Капушак виступав за скасування феодальних повинностей без викупу. На його діяльність звернули увагу К. Маркс та Ф. Енгельс і опублікували виклад його промови у «Новій Рейнській газеті».

Селяни Галичини брали активну участь не тільки в боротьбі за звільнення від феодальних повинностей, а й у політичному житті. Зокрема, вони виступали за розділ Галичини на польську й українську частини, за відкриття народних шкіл з навчанням українською мовою.

Матеріали збірника розкривають багато інших важливих сторінок історії нашого

краю. Слід відзначити, що їх вдало доповнюють цікаві ілюстративні матеріали: літографія з картини А. Лянге, на якій зображено солеварню в с. Манява середини XIX ст., фотографія пам'ятника І. Смищюку в Ямниці, відтиск промадської печатки с. Ясеїв Горішній 1849 р., фотокопія викаладу промови І. Капушцака з «Нової Рейнської газети» та інші ілюстрації. Вони дають можливість краще зрозуміти епоху, про яку розповідають документи збірника. Доречним є вміщення портретів Я. Шелі, Ю. Госляра, Е. Дембовського — відомих польських демократів, діяльність яких поширювалася і на Східну Галичину.

Вміщені фотокопії рукописів можуть вивчатися як посібники з палеографії. Шкода тільки, що в змісті книги відсутній список ілюстративних матеріалів та не вказано місця їх зберігання.

Збірник становить значну наукову та пізнавальну цінність. Про це свідчить і той факт, що із загальною кількістю вміщених документів (301) 289 публікуються вперше. Їх переважна більшість — переклади з німецької, латинської та польської на українську мову. Це робить історичні джерела доступними для широких кіл читачів, проте слід було б надрукувати поряд з перекладами й тексти оригіналів. Це зробило б видання універсальним для даного виду публікацій джерел.

В цілому збірник має добрий науководовідковий апарат: список рідко вживаних слів, список скорочень, іменний та географічний покажчик.

Добре слово слід сказати про передмову, написану Ф. І. Стеблем, яка ґрунтовно розкриває соціально-економічні відносини в Галичині того часу. Подана ним бібліографія орієнтує читача на найголовніші джерела і літературу з теми. Все це разом узятє робить видання необхідним посібником для тих, хто вивчає історію західноукраїнських земель кінця XVIII—першої половини XIX ст.

Я. С. Мельничук

* * *

Глибоке вивчення запеклої боротьби селянства проти своїх гнобителів — актуальне завдання радянської історичної науки. Важливе значення для його виконання має публікація архівних документів, введення в науковий обіг нових фактів про антифеодальну боротьбу селян.

На жаль, наші архівісти та історики зробили ще небагато в цьому напрямі. Тому слід вітати вихід у світ збірника документів і матеріалів про класову боротьбу селянства Східної Галичини в 1772—1849 рр.

Збірник відкривається змістовною передмовою Ф. І. Стебля, який зробив стислий огляд економічного й політичного становища Східної Галичини в складі Австрійської монархії та боротьби селянських мас проти феодально-кріпосницького гноблення.

В основу збірника покладено документи, що зберігаються у Центральному держав-

ному історичному архіві УРСР у м. Львові, філіалі Львівського обласного державного архіву в м. Самборі і Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаніка. Найбільше документальних матеріалів почерпнуто з фондів «Галицьке намісництво», «Вищий крайовий суд у Львові», «Головна руська рада», «Графи Лянцкоронські», «Греко-католицька митрополічна консисторія», «Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії».

Вміщені документи належать селянам, а також представникам австрійської державної влади — універсали, розпорядження, обіжники, відозви, звернення, постанови, вироки, листування, донесення, інформації, рапорти, звіти, протоколи розслідувань, скарги поміщиків з приводу селянських виступів.

Ряд документів відображає стихійне незадоволення селянства обмеженими аграрними реформами австрійського уряду, яке було складовою частиною антифеодальних виступів східногалицького селянства в 1772—1790 рр. (док. 4, 5, 6, 8, 9), а також масові активні селянські виступи (док. 7, 13).

Значно повніше представлені джерела про селянський рух у 1791—1845 рр. Цей період відзначався посиленням боротьби селянства, яке дедалі рішучіше виступало проти феодально-кріпосницького гноблення. У збірнику багато документів про масові виступи селянства: на Комарнівщині в 1819 р. (док. 32—36), Сколівщині в 1826 р. (док. 57, 60—64), на Чортківщині в 1838 р. (73—100). Цікаві матеріали про заворушення в інших місцевостях (док. 15—16, 27, 29, 31, 48, 50—56, 68—71, 104, 108, 112, 116).

Масові виступи були основною формою боротьби селян у той період. Проте й інші форми ігнорувати не можна, і упорядники правильно зробили, вмістивши у збірник джерела про відмову селян виконувати феодальні повинності та платити данину (док. 14, 17, 21, 25—26, 38—39, 55, 105, 107, 111), масову еміграцію селян із Східної Галичини на Правобережжя України (док. 42), вплив селянського руху на Правобережній Україні на Галичину (док. 58), опришківський рух (док. 18, 54, 66—67) та ін. До речі, останній і в перші десятиріччя XIX ст. виступає досить часто як активна форма протесту селян проти феодально-кріпосницького гноблення. Та не можна не відзначити, що за своїм розмахом традиційний для Східної Галичини опришківський рух на той час уже пішов на спад порівняно з XVII і XVIII ст.

Пряме відношення до теми збірника мають джерела про утиски селян (док. 19, 28, 43, 113—114). Вони свідчать про важке становище східногалицького селянства, що спонукало його до масової боротьби.

Вміщені документи розповідають про реакцію властей на селянські виступи. Системою жорстокого терору, в тому числі смертними вироками, уряд намагався придушити боротьбу селян.

Нарешті, про джерела до історії селянського руху в 1846—1849 рр. Упорядникам вдалося розшукати велику кількість документальних матеріалів, які відображають піднесення антифеодальної боротьби селян. У цю боротьбу включилися як поміщицькі, так і державні та церковні селяни, але найактивніше виступили поміщицькі селяни — найчисленніша й найбільш пригноблена категорія селянства.

Селянський рух у Галичині першої половини XIX ст. досяг свого апогею у 1846 р. У Західній Галичині відбулося масове повстання. Повстанці розгромили 474 поміщицьких маєтки, вбили 728 поміщиків, управителів та дрібних шляхтичів. Повсюдно селяни відмовлялися відбувати панщину.

Антифеодальний рух охопив також східногалицькі села. Бурхливі події того часу в галицьких селах відображені в багатьох документах (док. 117—171). Уряд вдавався до жорстоких репресій проти селян. Для придушення селянського руху було відправлено військові каральні експедиції більш як у 100 сіл (док. 157, 158, 160).

Про настрої селян яскраво свідчать пісні антипоміщицького змісту, що поширювалися серед селян с. Білки Львівського округу (док. 180) та с. Хлібичині Пільному Коломийського округу (док. 186). На жаль, цими двома піснями й вичерпуються у збірнику фольклорні матеріали.

У березні 1848 р. вибухнула буржуазно-демократична революція в Австрійській імперії. Робітники, селяни, інтелігенція виступили проти феодальної реакції.

Буремні події, що розгорнулися в період революції у східногалицькому селі, широко висвітлені в збірнику (док. 205—300). Джерела свідчать про запеклу боротьбу селян за розв'язання найголовніших питань революції — аграрного й національного. Упорядники збірника наводять відомий виступ селянського депутата І. Капушака в австрійському рейхстазі проти виплати відшкодувань поміщикам за скасовані феодальні повинності (док. 235).

Вміщені у збірнику джерельні матеріали повністю спростовують твердження буржуазно-націоналістичної історіографії про наявність соціального миру в західноукраїнському селі під владою Габсбургів, які нібито виявляли дивну турботу про долю селянських мас. В цьому передусім наукове й політичне значення видання.

Високий у цілому науковий рівень археографічного опрацювання документів. Із знанням справи складено іменний та географічний покажчик, бібліографію, словник рідковживаних слів, список скорочень. Видання ілюстроване.

Проте не можна не дорікнути упорядникам, що вони не включили у збірник ряд цікавих документів про масові селянські виступи в 1848—1849 рр., зокрема, про виступи селян у 1848 р. у с. Словіті Золочівського округу¹, Соколові і Верб'ятині

Станіславського округу², Річках Жовківського округу³, Старому Коблі, Волі Коблівській, Чукові, Солодовщині, Волі Бражівській і Блажеві Самбірського округу⁴, Колоколині й Журові Стрийського округу⁵, Болотні й Семишівці Бережанського округу, Полтві Перемишлянського округу⁶, а в 1849 р. — у с. Малих Мостах Рава-Руського округу⁷, Добрівлянах, Кремидові, Колодівці й Окняві Станіславського округу⁸, Усті, Розвадові й Верчанах Стрийського округу⁹ та Хотимирі Коломийського округу¹⁰.

Незрозуміло, чому лише як «Додаток» надрукована цінна записка намісника Галичини міністру внутрішніх справ Австрії про масові репресії проти селянських громад, які під час революції відбирали землі, ліси й пасовиська у поміщиків. Ця записка, як відомо, була вперше опублікована В. О. Борисом на сторінках польського історичного журналу «Przegląd historyczny».

На наш погляд, слід було б поділити всі вміщені документи й матеріали на три частини — відповідно до трьох вищезгаданих періодів у розвитку селянського руху. Тим більше, що така періодизація селянського руху прийнята редакційною колегією збірника.

Доцільно було б дати примітку до документа № 10 про класову приналежність і поляків, і німців, і євреїв. Пояснення Стрийського староства з приводу чуток про селянське повстання (док. 11) не варто було включати з огляду на те, що воно навіть не назрівало.

Загалом рцензований збірник — значний творчий доробок архівістів і науковців.

М. М. Кравець, В. М. Курило

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 64 б, спр. 2371, арк. 74, 76, 78, 89—90.

² Там же, оп. 64, спр. 1409, арк. 98, 104, 114, 119, 122—123, 155; оп. 87, спр. 1148, арк. 137—139, 142, 144—145, 155—158, 162—163, 165—166; спр. 1159, арк. 5.

³ Там же, оп. 64 б, спр. 2851, арк. 29, 33—34, 46, 50—53, 59.

⁴ Там же, спр. 3511, арк. 58, 115—118, 121, 124, 126; оп. 87, спр. 1148, 1159.

⁵ Там же, спр. 3146, арк. 119, 122, 125—128.

⁶ Там же, спр. 2361, арк. 10—12, 16, 22—23, 122, 128.

⁷ Там же, спр. 2917, арк. 24—25, 33—35.

⁸ Там же, ф. 146, оп. 64 б, спр. 4619, арк. 47, 49, 51—52; спр. 5487, арк. 51, 57, 82, 84—88, 119; спр. 4637, арк. 94, 102, 116—117, 132.

⁹ Там же, оп. 7, спр. 3008, арк. 26—28, 30.

¹⁰ Там же, оп. 64 б, спр. 5526, арк. 8—11, 21.

М. ПАРОВИЧ-ПЕШИКАН.

НЕКРОПОЛЬ ОЛЬВИИ

ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ.

изд-во «Наукова думка», К., 1974, 220 с.

Некрополь — місто мертвих — був невід'ємною частиною кожного античного поселення, займаючи, як правило, досить велику територію. Поховальні обряди пов'язувалися з могилами різних типів: простими ямами типу сучасних, підбійними (з нішею — підбоєм), а також земляними та кам'яними склепами. Різноманітними були і речі, які супроводили покійного в потойбічний світ: посуд, ювелірні вироби, монети, зброя, знаряддя праці, предмети, пов'язані з релігійними обрядами та інші. Все це при розкопках некрополів дає багатий матеріал, що свідчить про соціальну й етнічну належність похованих, характеризує релігію, архітектуру, побут, взагалі матеріальну культуру та деякі інші сторони життя суспільства.

Ще в давнину поховання викликали «специфічну» цікавість сучасників. Знаючи про великі матеріальні цінності, які містилися в багатьох могилах, їх по-хижацькому грабували і руйнували. Таке ставлення до некрополів зберігалось майже до кінця XIX ст.

У наш час дослідження некрополів ведеться широкими комплексами, що дає можливість всебічно вивчати різні типи поховань.

Некрополь Ольвії — найбільшої грецької колонії в Північному Причорномор'ї, яка існувала з VI ст. до н. е. до IV ст. н. е., вивчений детальніше порівняно з іншими античними могильниками на території Радянського Союзу. Видання матеріалів ольвійського некрополя було задумане кілька років тому нині покійним професором Л. М. Славним. Це здійснили у 1974 р. його вихованці Ю. І. Козуб та М. Парович-Пешикан, випустивши у світ праці, присвячені названій темі. У книзі Ю. І. Козуб («Некрополь Ольвії V—IV ст.ст. до н. е.») йдеться про некрополь Ольвії класичного періоду, а в монографії М. Парович-Пешикан, яка рецензується нами, розповідається про ту ж пам'ятку елліністичної доби.

Готуються до друку також інші праці, в яких висвітлюється історія ольвійського некрополя від часу його виникнення до кінця існування.

У книзі М. Парович-Пешикан, колишньої співробітниці Інституту археології АН УРСР, яка тепер проживає і працює в Югославії, узагальнені археологічні матеріали некрополя Ольвії, що були одержані в результаті експедиційних робіт Б. В. Фармаковського, С. А. Семенова-Зусера, А. Й. Фурманської. До речі, варто зауважити, що в передмові та в самій праці слід було б сказати ґрунтовніше про діяльність Б. В. Фармаковського — одного з кращих наших археологів-античників, на матеріалах якого

в основному й виконана рецензована монографія.

Еллінізм в Ольвії охоплює кінець IV — середину III ст. до н. е. Це був апогей в житті міста-держави. У згаданий період воно займало найбільшу площу за весь час свого існування, його оточувала безліч багатих сільськогосподарських поселень і вілл. Ольвія вела тоді інтенсивну торгівлю з місцевими варварськими племенами і численними містами Причорномор'я і Середземномор'я. А з середини III ст. до н. е. місто вже переживає глибоку кризу, яка охопила політичні й економічні сфери життя. В середині I ст. до н. е. Ольвія була майже цілком знищена гетами під час їх навалів.

Монографія М. Парович-Пешикан складається з передмови, трьох розділів і каталога поховань. У передмові визначається головне завдання дослідження — показ етнічного і соціального складу населення міста, його взаємовідносин з сусідніми племенами. Однак центральне місце в праці відведено вивченню й опублікуванню матеріалів некрополя, що не дало можливості з достатньою повнотою і ясністю автору здійснити поставлену ним у передмові мету. Відчувається також, що М. Парович-Пешикан недостатньо знайома з новою радянською літературою з античної археології. Це призвело, наприклад, до помилкового твердження, нібито в римський час не існувало певної ділянки, виділеної жителями Ольвії під некрополь.

Розділ перший — «Типи могильних споруд і поховальний обряд» — найбільш вдалий. У ньому розкрито ряд загальних і часткових закономірностей в еволюції поховальних звичаїв ольвіполитів. Детально характеризуючи їх, автор визначає деякі елементи скіфського і фракійського впливу, а також проводить паралелі з поховальними обрядами інших античних міст Північного Причорномор'я і Греції. Заслужовує також на схвалення визначення і характеристика різних типів поховальних споруд. Численні рисунки та фотографії добре й повно ілюструють текст цього розділу. Проте деякий дисонанс в нього вносить докладний опис череп'яних гробниць, не характерних для Ольвії.

Розділ другий — «Речовий матеріал некрополя» — складає більшу частину рецензованої праці. Можна цілком погодитися з розподілом на чотири основні групи всіх предметів, які зустрічаються в похованнях: 1. Керамічна тара (амфори, що служили для зберігання вина або масла, столовий і кухонний посуд); 2. Прикраси і речі туалету; 3. Культові предмети; 4. Знаряддя праці та зброя. Докладно й ретельно класифіковані типи посуду, зокрема киліків і канфарів, які ілюструються добре виконаними рисунками і фотографіями. Так само старанно описані й інші групи предметів з ольвійських поховань. Щоправда, недостатній опис і характеристика М. Парович-Пешикан амфорних клейм призвели до помилкових висновків щодо

основних напрямів торгівлі Ольвії кінця IV — середини III ст. до н. е.

В останньому розділі — «Населення Ольвії елліністичного часу» — розглядаються етнічний склад населення міста, його соціальне і політичне життя. Автор слушно зазначає, що розв'язання цих проблем можливе лише при комплексному дослідженні різних видів джерел: епіграфічних, археологічних, антропологічних. Використовуючи у своїй праці вищеназвані джерела, дослідниця приходить до висновку, що протягом усього періоду існування Ольвії її населяли переважно греки. Одним з найважливіших доказів цього є спільні для неї й інших грецьких міст типи поховальних споруд, обряд поховання та супровідний інвентар. Деякі риси скіфського впливу в ряді поховань дають можливість припустити наявність певного варварського прошарку серед населення Ольвії елліністичного періоду. На жаль, ці положення неможливо підтвердити антропологічним аналізом похованих внаслідок втрати відповідних матеріалів з розкопок Б. В. Фармаковського і С. А. Семенова-Зусера. А розгляд епіграфічних пам'яток, на наш погляд, не дав достатніх підстав для авторських висновків у цьому розділі.

Поділ могил за належністю померлих до тієї чи іншої соціальної групи населення (стор. 150) був би більше на місці, якби він виконувався на конкретних матеріалах некрополя, а не наводився як умовляндний висновок в кінці праці. Досить сумнівним є твердження про боротьбу партій в Ольвії і про зміну панування аристократичної партії правлінням демократії в першій по-

ловині III ст. до н. е. на основі розгляду пам'яток про культ Геракла (стор. 155—156).

Значне місце в книзі займає складений автором каталог усіх елліністичних поховань Ольвії. Такий каталог з докладним описом і датуванням кожного поховання, із зазначенням часу розкопок і місця публікації та зберігання колекції стане у пригоді всім дослідникам, які працюють в галузі античної археології. Прикро, що цим каталогом можна користуватися з обережністю, оскільки при його зіставленні з каталогом у книзі Ю. І. Козуб «Некрополь Ольвії V—IV ст. ст. до н. е.» виявлено ряд розходжень. Так, одні й ті самі могили у цих працях тлумачаться і датуються по-різному. Наприклад, могила 64/1910, відкрита Б. В. Фармаковським, у каталозі М. Парович-Пешикан (№ 122) датована III ст. до н. е., а в каталозі Ю. І. Козуб (№ 146) — кінцем V ст. до н. е. Не однаково вказано і її розміри: $2,15 \times 0,75$ (Парович) і $2,15 \times 1,25$ (Козуб). Є розбіжності також в № 6, 11, 24, 30, 31, 34, 49, 58, 123, 180 за каталогом першої праці і, відповідно, в № 144, 148, 68, 166, 162, 150, 102, 145, 147, 139 — другої.

Загалом, незважаючи на згадані недоліки, слід вітати вихід у світ книги, яка є корисним посібником для тих, хто цікавиться античною історією. Введені автором до наукового обігу археологічні пам'ятки являють собою важливе джерело для дальшого вивчення соціального, економічного і культурного життя античних міст Причорномор'я.

Г. С. Русяєва, М. В. Скржинська

*HENRYK RECHOWICZ.
BOLESŁAV BIERUT. 1892—1956.
ŚLĄSKI INSTYTUT NAUKOWY
W KATOWICACH.*

*Państwowe wydawnictwo naukowe.
Warszawa—Kraków, 1974, 188 s.*

*ГЕНРИК РЕХОВІЧ.
БОЛЕСЛАВ БЕРУТ. 1892—1956.
СІЛЕЗЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
В КАТОВІЦАХ.*

*Державне наукове видавництво.
Варшава — Краків, 1974, 188 с.*

Життя та діяльність Болеслава Берута — людини, з ім'ям якої зв'язане відродження народної Польщі, її успіхи у соціалістичному будівництві і на міжнародній арені, — привертають дедалі більшу увагу істориків.

Чимало невідомих біографічних даних з життя визначного діяча польського і міжнародного робітничого руху міститься у нещодавно виданій книзі відомого польського історика, ректора Сілезького уні-

верситету Г. Реховіча. В ній фактичний матеріал базується на архівних документах, періодичній пресі, спогадах сучасників.

Автор уважно простежує становлення Б. Берута як революціонера. На початку XX ст. на фоні складної історичної обстановки у Росії і Королівстві Польському почалося знайомство юнака, сина малоземельного польського селянина, з марксистською літературою. Цікаві епізоди участі молодого Берута у шкільному страйку в Любліні під час революції 1905 р., а також у легальному товаристві «Майбутнє», яке використовувалося для революційної пропаганди.

Детально в рецензованій праці розглянуто діяльність Берута протягом 1915—1923 рр. у кооперативних товариствах Любліна і Домбровського басейну. Ще на I з'їзді ППС-лівки в 1908 р. вказувалося на те, що кооперація може виконати важливу роль у боротьбі робітників за поліпшення їх побутових умов. При цьому наголошувалося на необхідності поєднання класового кооперативного руху з іншими формами діяльності робітників. Кооперація мала стати школою класової, пролетарської солідарності трудящих.

Перед читачем постає випробуваний, обізнаний з конспірацією революціонер, який у нелегких умовах тодішньої дійсності наполегливо проводив лінію Комуністичної робітничої партії Польщі. Ввійшовши до складу керівного ядра Спілки робітничих кооперативних товариств у Варшаві (травень 1920 р.), Б. Берут разом з Яном Гемпелем, Станіславом Толвінським, Александром Островським брав активну участь у пропаганді революційних ідей. 1923 р., працюючи у Домбровському басейні й будучи членом Виконавчого окружного комітету КРПП, неодноразово заарештовувався поліцією за комуністичну діяльність. Та переслідування властей не зламали його волі. Навіть у тюрмі він викладав політв'язням історію польського робітничого руху.

Багато місця в книзі відведено перебуванню Б. Берута у Радянському Союзі, куди наприкінці 1927 р. його було направлено на навчання, а також нелегальній партійній роботі (за дорученням Виконкому Комінтерну) в Австрії, Чехословаччині та Болгарії. З особливим інтересом читаються ті сторінки праці, які висвітлюють діяльність революціонера на початку 30-х років у Польщі, де він спочатку очолював Лодзінський окружний комітет КПП, а пізніше був направлений до ЦК МОДРу Польщі («Червоної допомоги» Польщі), як його секретар.

Узявши на себе нелегке завдання — відновити діяльність МОДРу (поліції вдалося заарештувати більшість керівних діячів), Б. Берут почав налагоджувати усю роботу цієї організації майже з самого початку: добирати нових людей, відновлювати зв'язки тощо. В цьому йому активно допомагали прогресивні громадські діячки Стефанія Семполовська, Естера Гольде-Стружецька і Антоніна Соколіч. Б. Беруту вдалося відбудувати організаційну мережу МОДРу й встановити зв'язки з тюремними комуняками. Більш докладно про цей важливий період у житті польського революціонера розповідається в спогадах Я. Квятковського, який працював у той час другим секретарем ЦК МОДРу Польщі. Перебування у тюрмі Равіч (в грудні 1933 р. Б. Берута було засуджено на сім років ув'язнення) не припинило, як того сподівалися вороги, революційної діяльності комуніста.

Після німецько-польської війни Б. Берут потрапив до Радянського Союзу, де жив і працював у Києві, Мінську, Ковелі, Бялистоку. Друга світова війна, яку розв'язала гітлерівська Німеччина, поставила перед поляками-патріотами нові завдання. Як член ЦК Польської робітничої партії, Б. Берут під час свого перебування у Варшаві відіграв, зазначає автор книги,

«видатну роль в організації загальнонародного фронту, використовуючи свої численні зв'язки з багатьма лівими соціалістами, інтелігентами». Наприкінці жовтня 1943 р. йому було доручено створити у підпіллі організацію Крайова Рада Народова (почала існувати з 31 грудня 1943 р.), яка очолила польський народ у боротьбі проти фашистських окупантів.

У п'яти (з восьми) розділах книги перед читачем постає багатогранна й наполеглива робота Б. Берута на посту президента Крайової Ради Народової, а згодом — президента Польської Народної Республіки. Долаючи шалений опір реакційних сил усередині країни, польські комуністи стали на чолі трудящих у проведенні корінних суспільно-політичних перетворень: земельної реформи, націоналізації промисловості, виконання народногосподарських планів.

Г. Реховіч наводить цікаві факти про роль Б. Берута у відбудові Варшави. Коли на засіданні польського уряду (січень 1945 р.) вирішувалося питання про столицю країни, більшість його членів пропонували Лодзь, Краків, Люблін. Однак президент рішуче висловився за Варшаву. З допомогою братнього радянського народу польська столиця була піднята з руїн й стала ще кращою, ніж до війни.

Грунтовно в рецензованій книзі висвітлено якісно новий етап у діяльності Б. Берута, що почався з 1948 р. й тривав до його смерті (березень 1956 р.). Він був ініціатором об'єднання в грудні 1948 р. Польської робітничої партії (ППР) з Польською соціалістичною партією (ППС), що мало історичне значення. Найближчими соратниками Б. Берута по партійній і державній роботі були Юзеф Циранкевич, Александер Завадський, Францішек Мазур, Зенон Новак та інші відомі діячі ПНР.

Автор наводить документальні факти, що характеризують Б. Берута як послідовного прихильника радянсько-польської дружби. Порівняно з іншими відомими дослідженнями, такими, наприклад, як біографія Б. Берута (видана у Варшаві в 1952 р. і свого часу прорецензована одним з авторів цих рядків на сторінках газети «Радянська Україна») ¹, рецензована книга містить значно більше фактичних матеріалів, що стосуються як громадсько-політичної діяльності, так і особистого життя польського революціонера-ленінця.

Вихід у світ книги Г. Реховіча — важливий вклад у життєпис видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху.

П. М. Калениченко, В. О. Нерод

¹ Див. «Радянська Україна», 8 січня 1953 р.

Хроніка та інформація

У ГОЛОВНІЙ РЕДАКЦІЙНІЙ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

16 травня ц. р. відбулося чергове засідання Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», на якому було розглянуто питання про перевидання російською мовою томів «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській і Харківській областях та тому «Київ». З інформаціями виступили представники редколегій томів: А. М. Сабина — відп. секретар редколегії тому «Донецька область», Ф. Я. Шинстер — в. о. відп. секретаря редколегії тому «Ворошиловградська область», А. А. Сороколіт — відп. секретар редколегії тому «Дніпропетровська область», М. П. Тесленко — відп. секретар редколегії тому «Львівська область», Р. В. Іванов — заст. голови редколегії тому «Одеська область», А. Г. Слюсарський — заст. голови редколегії тому «Харківська область», Л. Г. Мельник — заст. голови редколегії тому «Київ», а також В. Б. Рыбка — керівник редакційної групи редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії, В. М. Кулаковський — зав. редакцією, Л. Л. Макаренко — директор Державної історичної бібліотеки УРСР і М. Є. Гурін — заст. начальника Управління суспільних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Наприкінці голова Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», заступник Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронько підбив підсумки обговорення питання.

У прийняттю рішень Головної редколегії відзначається, що проведена певна робота по перевиданню томів «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській і Харківській областях та тому «Київ» російською мовою. Редколегії томів затвердили списки населених пунктів, про які мають бути вміщені історичні нариси, провели організаційні наради авторських колективів та представників установ і організацій, які беруть участь у підготовці рукописів томів до перевидання. Почалося доопрацювання нарисів з урахуванням нових документаль-

них матеріалів, виявлених після видання томів українською мовою, зауважень і побажань, висловлених у рецензіях, вміщених у пресі, та листах трудящих. Виклад історичних подій доводиться до сьогоднішніх днів. Частина доопрацьованих нарисів томів по Донецькій, Ворошиловградській та Харківській областях, що мають видаватися у першу чергу, вже надіслані на наукове редагування до редакції «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ.

Для авторів і всіх учасників роботи по підготовці томів до видання російською мовою складені «Методичні вказівки» з урахуванням рішень XXIV з'їзду КПРС, останніх Пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України, положень і висновків, викладених у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, а також досвіду роботи над томами, набутого під час підготовки їх до видання українською мовою.

Значну допомогу авторським колективам подає редакція «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ, яка здійснила переклад російською мовою томів українського видання по Донецькій, Ворошиловградській та Харківській областях. Переклад інших томів триває. Редактори склали також редакційні висновки до нарисів цих томів, які містять зауваження та побажання щодо поліпшення їх змісту. Головна редакція УРЕ приступила до наукового редагування підготовлених нарисів.

Разом з тим, у підготовці томів до перевидання російською мовою мають місце недоліки. Деякі редколегії томів повільно розгортають науково-організаторську роботу з авторськими колективами. У значній частині підготовлених текстів недостатньо враховані вимоги про усунення недоліків, допущених у томах українського видання. Зокрема, у рукописах продовжує залишатися перепасиченість текстів малозначними цифрами. Нерідко матеріал викладається без необхідних узагальнень і висновків. Повільно підбираються також нові ілюстрації до томів.

Головна редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР» зобов'язала редколегії томів по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській, Харківській областях та тому «Київ»

посилити свою роботу, звернувши особливу увагу на забезпечення високого ідейно-теоретичного і наукового рівня нарисів. Затверджені науково-організаційні заходи, спрямовані на більш широке залучення провідних кафедр і викладачів суспільних наук державних університетів та інших вищих навчальних закладів до підготовки нарисів історії міст і сіл для перевидання російською мовою, посилення науково-методичного керівництва роботою над томами, забезпечення авторських колективів найповнішою інформацією про наявні в архівах джерела з історії населених пунктів, подання авторам необхідної допомоги з боку бібліотек та музеїв у використанні літератури, а також документальних та ілюстративних матеріалів.

Головна редакційна колегія розглянула і схвалила проект «Методичних вказівок редакційним колегіям, авторським колективам, рецензентам і редакторам томів «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській і Харківській областях та тому «Київ», підготовлений відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР у зв'язку з перевиданням згаданих томів російською мовою. Редакцій-

ній комісії у складі І. І. Компанійця, І. Д. Назаренка та І. С. Слабеєва доручено подати остаточний варіант «Методичних вказівок» з урахуванням зауважень членів Головної редколегії.

Було розглянуто також питання про проведення спільного засідання Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», Вченої ради Інституту історії АН УРСР, Наукової ради Головної редакції УРЕ, Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, присвяченого завершенню видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Доповідачем на засіданні затверджено голову Головної редколегії П. Т. Троянка.

У засіданні Головної редколегії взяли участь представники ряду інститутів суспільних наук АН УРСР, кафедр історії державних університетів та інших вищих навчальних закладів, міністерств, відомств, громадських організацій та творчих спілок письменників і журналістів республіки, а також наукові редактори Головної редакції УРЕ, які працюють над підготовкою до перевидання серії томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою.

М. Я. Петухов

Відзначення 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДІ

5—6 травня 1975 р. в Ужгородському держуніверситеті відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В її роботі взяли участь викладачі кафедр суспільних наук, студенти історичного факультету, зарубіжні гості.

Вступним словом конференцію відкрив проректор по науковій частині, проф. О. М. Кішко.

Доц. М. В. Арсентьев зробив доповідь на тему «КПРС — організатор мобілізації сил на відсіч ворога», доц. К. І. Гурницький — «Вплив Перемоги Радянських Збройних Сил у роки другої світової війни на піднесення національно-визвольної, антиімперіалістичної боротьби народів Азії та Африки», доц. В. І. Ілько — «Колгоспне селянство в роки Великої Вітчизняної війни», доц. С. О. Міщенко — «Всесвітньоісторичне значення Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною», доц. В. В. Хайнас — КПРС — організатор і натхненник Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», проф. І. М. Гранчака —

«Бої Радянської Армії за визволення Угорщини», проф. М. В. Троян — «Радянський державний та суспільний лад — запорука Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», ст. викл., к. і. н. О. Д. Довганяч — «Історична та мемуарна література на Україні в період Великої Вітчизняної війни» та ін.

На конференції виступили також вчені з вузів Угорської Народної Республіки та Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Великий інтерес у присутніх викликали доповіді ректора Сегедського педінституту проф. Мохоли Карой «Історичне значення визволення Угорщини від німецького фашизму для суспільного і громадського життя УНР» та проректора Ниредьгазького педінституту доц. Меліх Яношис «Ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму в навчальній і виховній роботі студентської молоді».

Декан філософського факультету Кошицького університету доц. Андрій Чума розповів про розвиток педагогічної науки в ЧССР у період будівництва соціалізму.

Про культурну революцію як складову частину соціалістичного будівництва в ЧССР розповів зав. відділом наукового комунізму Кошицького університету доц. Павло Урам. Проблеми розвитку охорони здоров'я в Східній Словаччині при-

святив свою доповідь проректор по науковій частині Кошицького університету проф. Мікулаш Філіп.

Після конференції гості відвідали визначні місця Ужгорода.

Г. В. Божук

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ СРСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

4 квітня ц. р. у клубі Ніжинського ордену Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя відбулася наукова конференція викладачів інституту, присвячена 30-річчю Перемоги.

Вступним словом конференцію відкрив ректор інституту, к. і. н. В. М. Горбач. Він висловив впевненість, що наукова конференція послужить дальшому вихованню нашої молоді в дусі радянського патріотизму, дружби між народами, відданості справі комуністичного будівництва. В роботі конференції взяли участь історики Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

З доповіддю «Історичні уроки перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» виступив д. і. н., проф. кафедри історії КПРС ІПК М. А. Акопов.

Учасники конференції заслухали доповідь д. і. н., проф. кафедри історії КПРС ІПК М. О. Буцька «Критика сучасної буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни». Про трудовий подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні говорив доц. кафедри історії КПРС ІПК Г. Т. Кікалов. К. і. н., ст. викл. кафедри історії КПРС Ніжинського педінституту О. М. Шуман розповів про діяльність Чернігівського підпільного обкому партії в роки Великої Вітчизняної війни. Доц. кафедри історії КПРС, к. і. н. І. П. Костенко виступив з доповіддю про німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині.

Учасники наукової конференції оглянули музей історії Ніжинського педінституту та кімнату Слави.

О. М. Шуман

КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

З ініціативи Ради молодих учених в Інституті історії АН УРСР у квітні 1975 р. було проведено конференцію молодих науковців, присвячену 30-річчю Перемоги.

Відкриваючи конференцію, заступник директора Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. С. Сохань наголосив на важливості і необхідності наукової розробки питань боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, внеску СРСР в перемогу над гітлерівською Німеччиною і милітаристською Японією.

Значна частина доповідей, прочитаних на конференції, відтворювала героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни. Зокрема, виступ к. і. н. В. І. Кучера присвячувався питанням створення партизанських резервів. Тема виступу мол. наук. співроб. Н. М. Руденко — «Діяльність партійного підпілля і партизанських загонів по розкладу ворожих формувань на Україні», аспірантки Л. В. Кондратенко — «Крах економічних планів фашистських окупантів по використанню промислових і сиро-

винних ресурсів в роки Великої Вітчизняної війни».

Великий інтерес викликали розробки к. і. н. А. А. Стрілка «Антифашистський рух емігрантів-слов'ян Латинської Америки», аспіранта С. В. Віднянського «Роль газети «Руде право» в боротьбі КПЧ за згуртування трудящих Чехословаччини в єдиний антифашистський народний фронт» та мол. наук. співроб. О. В. Картунова про участь прогресивних американських і канадських українців у боротьбі проти фашизму в 30—40-і роки. Учасники конференції заслухали також доповідь аспірантки Г. В. Лобанової «Відродження неофашизму у ФРН і боротьба робітничого класу за демократичні і соціальні права», в якій був поданий аналіз соціально-економічних причин існування неофашистських тенденцій у ФРН.

У роботі конференції взяв участь ветеран війни, ст. наук. співроб. відділу Великої Вітчизняної війни Я. Ю. Пашко.

В. Б. Євтух

ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ СЕМІНАРУ ІЗ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Проведення науково-теоретичних семінарів з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові вже стало традицією. Починаючи з 1961 р. тут відбулося 74 семінари і науково-теоретичні конференції, на яких було заслухано 82 доповіді та повідомлення з питань архівознавства, джерелознавства, дипломатики, археографії, палеографії, хронології, сфрагістики, історичної географії та інших спеціальних історичних дисциплін.

Чергове, 75-е засідання науково-теоретичного семінару відбулося 8 квітня 1975 р. Його учасниками були львівські архівісти, співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР, Львівського державного університету ім. І. Франка, наукових бібліотек, музеїв міста, краєзнавці.

Засідання семінару відкрив директор ЦДА УРСР у Львові Н. Ф. Вradій.

З доповіддю «Види джерел до історії культурного будівництва в УРСР у післявоєнний період» виступив д. і. н., проф. Львівського держуніверситету І. Я. Кошарний. Доповідач говорив про основні напрямки досліджень історії культурного будівництва в УРСР у післявоєнний період, охарактеризував джерельну базу до її вивчення. Основними джерелами в цій галузі, відзначив промовець, є матеріали діяльності партійських, радянських та громадських організацій, звіти статистичних управлінь, періодична преса. І. Я. Кошарний дав також характеристику документальним збірникам з історії культурного будівництва, виданим на Україні за післявоєнні роки.

Учасники семінару заслухали повідомлення начальника відділу використання та публікації ЦДА УРСР у Львові, к. філол. н. О. А. Купчинського «Принципи датування документів за змістом у процесі їх підготовки до публікації». Автор повідомлення відзначив, що дата є тим елементом документа, який вивчається завжди одним з перших. Встановити відсутню чи відновити помилково проставлену дату археографу допомагають внутрішні й зовнішні ознаки цього документа. У своє-

му повідомленні О. А. Купчинський говорив про датування документа на основі однієї з внутрішніх ознак — змісту та його значення для перевірки, уточнення, встановлення або відновлення дати в археографічній практиці.

У виступі наведено цілий ряд конкретних прикладів встановлення дат неготованих документів або уточнення помилкових дат документів внаслідок застосування наведених вище методів дослідження дати.

З повідомленням «Лінгвогеографія і деякі проблеми дипломатики, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін» виступила на семінарі наук. співроб. ЦДА у Львові, к. філол. н. Л. М. Грiгiрчук. Вона відзначила, що лінгвогеографія дає в розпорядження джерелознавства, антропології, дипломатики, археографії, метрології, ономастики та інших дисциплін чимало нового, корисного матеріалу. Це сприятиме їх дальшому розвитку.

Доповідач розповіла також про шляхи розвитку історичної лінгвогеографії, що ґрунтується на архівних джерелах, писаних не лише українською, але й латинською, польською, німецькою та іншими мовами. Найбільш в цих вкрапленнях української мови точно відбивають елементи її будови, зокрема, звукового складу. Розвиток історичної лінгвогеографії допоможе дослідникам визначити не лише місце, але й час виникнення історичного джерела.

Зав. відділом Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, к. і. н. В. О. Гавриленко виступив на семінарі з повідомленням про дрогичинські пломби та їх значення для вивчення культурно-економічного життя Давньої Русі.

Доповідач ознайомив учасників семінару з історією виявлення дрогичинських пломб, їх дослідження науковцями як одного з видів давньоруських печаток.

Виголошені доповіді та повідомлення викликали значний інтерес учасників семінару. В обговоренні взяли участь Я. В. Янчак, У. Я. Єдлінська, Й. С. Гронський, Н. Ф. Вradій, В. О. Гавриленко та ін.

М. Г. Вавричин

ЗУСТРІЧ З Л. Б. ВАЛЄВИМ

29 травня 1975 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч співробітників інституту з зав. сектором історії зарубіжних слов'янських країн періоду соціалізму Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР, д. і. н. Л. Б. Валєвим. На

зустрічі були присутні представники Київського держуніверситету.

Відомий радянський вчений ознайомив присутніх із структурою і головними напрямками наукових досліджень Інституту слов'янознавства та балканістики АН

СРСР, а також розповів про створення колективної монографії, присвяченої питанням визвольної місії Радянської Армії та руху Опору в європейських країнах. Зокрема, він зупинився на деяких особливостях визвольної боротьби народів цих країн.

Про наукову роботу відділів Інституту історії АН УРСР розповіли зав. відділом історіографії та допоміжних дисциплін, д. і. н. П. М. Калениченко, ст. наук. співроб. відділу історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, д. і. н. І. М. Кулинич, ст. наук. співроб. відділу Великої Вітчизняної війни, к. і. н. М. В. Коваль. Із станом наукової розробки проблем історії балканістики і, зокрема, визвольної боротьби народів балканських країн проти фашизму присутніх ознайомив

в. о. зав. кафедрою нової та новітньої історії Київського держуніверситету, д. і. н. проф. А. К. Мартиненко.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. С. Сохань подякував Л. Б. Валева за цікаву і змістовну доповідь і висловив побажання й надалі підтримувати тісні зв'язки Інституту історії Академії наук Української РСР з Інститутом слов'янознавства та балканістики АН СРСР і розвивати творче наукове співробітництво науковців цих двох колективів у дослідженні проблем другої світової війни і, насамперед, руху Опору в країнах Східної та Південно-Східної Європи.

В. В. Павленко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

26 травня 1975 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України Л. П. Нагорною на тему: «Критика буржуазних фальсифікацій досвіду здійснення національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції».

Офіційними опонентами виступили зав. кафедрою історії СРСР Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н., проф. Ю. Ю. Кондуфор, зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д. і. н., проф. В. А. Чирко, зав. відділом Інституту філософії АН УРСР, д. філос. н., проф. В. Ю. Євдокименко. Письмовий відзив надіслав заст. головного редактора журналу «Коммунист», д. філос. н., проф. Е. О. Баграмов. Вони відзначили наукову і політичну актуальність цього дисертаційного дослідження, його високий теоретичний рівень і практичну цінність.

Висока оцінка дисертації міститься також у зовнішньому відзиві кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка.

Зробивши ґрунтовний історіографічний огляд різних антикомуністичних видань післявоєнного періоду, в яких грубо спотворюються національна політика партії і

процес національно-державного будівництва на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, Л. П. Нагорна переконливо показала їх теоретичну неспроможність, антинауковість, антиісторизм, зв'язок теорій сучасного антикомунізму з концепціями явних і прихованих недругів Радянської влади. Водночас вона розкрила суть національної політики Комуністичної партії в період Жовтня. Дисертант є автором багатьох праць з даної проблеми.

На автореферат Л. П. Нагорної надійшли позитивні відзиви від кафедр історії КПРС Харківського і Дніпропетровського університетів, Ворошиловградського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, секторів історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії та Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, сектора теорії націй і національних відносин Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС, відділів історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні та зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії.

У них дано високу оцінку дослідження Л. П. Нагорної, показано його науково-пізнавальне і практичне значення.

Вчена рада Інституту історії партії при ЦК Компартії України ухвалила присудити Л. П. Нагорній вчений ступінь доктора історичних наук.

В. П. Булікіна

* * *

23 травня ц. р. на засіданні Об'єднаної вченої ради із спеціальності «Історія КПРС» Київського ордену Леніна держав-

ного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних

наук доцентом кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті В. І. Полурезом на тему: «Діяльність КПРС по підвищенню ефективності промислового виробництва в умовах розвинутого соціалізму. (Досвід партійних організацій Української РСР 1959—1970 рр.)».

Офіційними опонентами виступили: зав. кафедрою історії КПРС Московського державного педагогічного інституту іноземних мов ім. М. Тореца, д. і. н., проф. О. Л. Угрюмов, проф. кафедри історії КПРС природничих факультетів Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, д. і. н. О. В. Корнілов, зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ, д. і. н., проф. М. М. Матвійчук, зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д. і. н., проф. М. Д. Олійниченко. В обговоренні взяли участь проректор по науці КДУ, д. фіз.-мат. н., проф. О. З. Жмудський та проф. кафедри наукового комунізму КДУ, д. і. н. Й. Д. Ремезовський.

У центрі дослідження В. І. Полуреза лежить діяльність КПРС в умовах впро-

вадження інтенсивних методів ведення господарства і пов'язане з цим широке коло питань комплексного підходу при вирішенні економічних, соціальних та ідеологічних завдань, науково-обґрунтованого поточного і перспективного планування, максимального використання досягнень науково-технічної революції, розвитку творчої ініціативи трудящих.

На основі широкої джерельної бази дисертант всебічно проаналізував діяльність КПРС на одному з магістральних напрямів у боротьбі за комунізм.

У своїх виступах опоненти одностайно відзначили наукову і політичну актуальність дисертації, її високий теоретичний рівень та практичну цінність.

На дисертацію В. І. Полуреза надійшли позитивні відзиви з вузів і наукових установ Москви, Києва, Донецька, Харкова, Одеси, Ростова, Криворіжжя, Львова.

З цієї теми автор опублікував ряд монографій і наукових статей загальним обсягом 50 друк. аркушів.

Об'єднана вчена рада одногослосно ухвалила присудити В. І. Полурезу вчений ступінь доктора історичних наук.

В. В. Волинець

ІВАН ЯКОВИЧ КОШАРНИЙ

11 червня ц. р. на 58 році життя раптово помер видатний український радянський історик, член КПРС з 1944 р., завідуючий кафедрою історії УРСР Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Франка, доктор історичних наук, професор Іван Якович Кошарний.

Народився Іван Якович 25 вересня 1917 р. у с. Лосипівка на Чернігівщині в родині селянина-бідняка. Після навчання у Ніжинському педагогічному технікумі вступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, який закінчив у 1939 р. У тому ж році був призваний до лав Червоної Армії. З першого й до останнього дня перебував на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Після демобілізації Іван Якович вчителював у рідному селі. У вересні 1946 р. був направлений до Дрогобицького вчительського інституту, де працював старшим викладачем історії СРСР, а з вересня 1948 р. — завідуючим кафедрою історії СРСР. На цій посаді він залишився й після того, як у 1951 р. цей інститут було перетворено в педагогічний. 1952 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Культурне будівництво в Дрогобицькій області за роки Радянської влади (1939—1950 рр.)».

1956 р. І. Я. Кошарний перейшов на ро-

боту до Львівського університету, де протягом 16 років працював доцентом кафедри історії УРСР, а з серпня 1972 р. — її завідуючим. У стінах цього вузу яскраво проявився його талант як педагога і вченого. Всі свої сили і здібності він щедро віддавав підрастаючому поколінню, справі комуністичного виховання студентської молоді. Його лекції з основного курсу історії УРСР та спецкурсів відзначалися глибокою змістом, високим ідейно-теоретичним рівнем.

Іван Якович був відомим дослідником історії соціалістичного будівництва в Українській РСР, і зокрема в галузі культури. Він — співавтор ряду монографій, таких як «Радянська Дрогобищина», «Рясні плоди дружби», «Правду не здолати», в якій розповідається про боротьбу трудящих західних областей УРСР за побудову соціалізму і викривається злочинна діяльність українських буржуазних націоналістів. Він є також автором розділу, присвяченого розвитку науки і культури в західних областях республіки, в фундаментальній монографії «Торжество історичної справедливості». Незадовго до смерті вийшли з друку ще дві його монографії — «Технічний прогрес і продуктивність праці» (у співавторстві) та плід багаторічної наукової діяльності вченого — «В су-

зір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво в возз'єднаних областях Української РСР (1939—1958 рр.), що є основним викладом докторської дисертації, яку покійний захистив у 1972 р.

І. Я. Кошарний брав активну участь у громадському житті університету, обирався членом і секретарем партбюро факультету, часто виступав з лекціями перед студентами, в пресі, по радіо і телебаченню. Він був членом Вченої ради історичного фа-

культету, підтримував тісні зв'язки з істориками інших вузів та наукових установ республіки.

За хоробрість, проявлену під час Великої Вітчизняної війни, та трудові заслуги І. Я. Кошарного було нагороджено 14 орденами й медалями Союзу РСР.

Світла пам'ять про І. Я. Кошарного навзавжди збережеться в серцях усіх, хто його знав і працював разом з ним.

СТАНІСЛАВ МАКСИМОВИЧ ПАРХОМЧУК

2 липня ц. р. у розквіті творчих сил трагічно загинув відомий радянський історик, завідувачий відділом історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор, член КПРС з 1948 р., учасник Великої Вітчизняної війни Станіслав Максимович Пархомчук.

Він народився 30 листопада 1925 р. у с. Човновій Володарсько-Волинського району на Житомирщині в родині селянина-бідняка. В роки Великої Вітчизняної війни С. М. Пархомчук був бійцем партизанського загону ім. Чапаєва, що діяв на Волині. У 1944 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету, який закінчив у 1949 р. В 1951—1953 рр.—слухач Вищої дипломатичної школи Міністерства закордонних справ СРСР.

С. М. Пархомчук працював на відповідальних посадах у Раді Міністрів УРСР, в Українському товаристві дружби і культурних зв'язків з закордоном, був завідувачим Сектором наукових зв'язків АН УРСР з зарубіжними організаціями. В 1963—1965 рр. перебував у закордонному відрядженні—був радником Європейського відділення Організації Об'єднаних Націй.

Останні 18 років С. М. Пархомчук працював в Інституті історії АН УРСР. У 1956 р. успішно захистив кандидатську, а в 1965 р.—докторську дисертації.

С. М. Пархомчук—автор трьох монографій («Румунський народ у боротьбі за

соціалізм», К., 1959; «Народження нової Румунії», К., 1961; «Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії», К., 1967) і близько 100 наукових праць з актуальних проблем розвитку світової соціалістичної системи, міжнародних відносин, національно-визвольного руху афро-азійських народів. За активну участь у написанні та виданні колективної монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» Президія АН УРСР присудила йому премію ім. Д. З. Мануїльського.

Станіслав Максимович приділяв велику увагу підготовці наукових кадрів, передавав свій багатий досвід і знання молоді. Успішну наукову діяльність він поєднував з викладацькою роботою у вищих навчальних закладах Києва, його пристрасне слово лектора-пропагандиста часто звучало перед численними аудиторіями студентів.

С. М. Пархомчук брав активну участь у громадсько-політичному житті: був заступником голови правління Українського відділення Товариства радянсько-румунської дружби, неодноразово обирався секретарем партбюро та головою місцевого інституту.

Батьківщина високо оцінила його заслуги: він був удостоєний п'яти урядових нагород.

Від нас пішов талановитий учений, принциповий комуніст, чуйний товариш. Світла пам'ять про С. М. Пархомчука навзавжди залишиться в серцях тих, хто його знав і працював разом з ним.

МИКОЛА РОМАНОВИЧ ДОНІЙ

21 липня 1975 р. на 66 році життя раптово помер відомий радянський історик, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, професор Микола Романович Доній.

М. Р. Доній народився 30 квітня 1910 р. у м. Севастополі в родині робітника. У 1929 р. закінчив Добровеличківський педтехнікум і працював викладачем історії трудової школи в с. Добровеличківці на Кіровоградщині, а потім — директором Марківської трудової школи цієї ж області. З 1933 р., після закінчення Одеського інституту соціального виховання і курсів підготовки викладачів для вузів при ЦК КП(б)У, працював викладачем філософії Донецької вищої сільськогосподарської комуністичної школи і металургійного інституту в м. Маріуполі. У 1937 р. був переведений на роботу в апарат Наркомату освіти УРСР інспектором-методистом Управління вищої школи, там же у жовтні 1938 р. вступив до Комуністичної партії. В 1938—1939 рр. працював зав. парткабінетом Московського райкому партії м. Києва, а у 1939—1941 рр. — лектором Київського міського КП(б)У, одночасно викладаючи історію партії у вузах міста.

З початку Великої Вітчизняної війни Микола Романович — в рядах Червоної Армії, де був комісаром евакогоспітально, а з 1942 р. — агітатором політвідділу 27-ї армії, у 1943—1946 рр. — лектором Політуправління Воронежського, 1-го Українського фронтів, Центральної групи Радянських військ і Київського військового округу.

Після демобілізації з лав Радянської Армії М. Р. Доній — керівник лекторської групи Київського міського КП(б)У, у 1948—1949 рр. — на річних курсах Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б), де під керівництвом акад. Г. М. Панкратової успішно виконує кандидатську дисертацію на тему: «Грудневе збройне повстання на Катеринославщині у 1905 р.». З 1949 по 1954 р. завідував кафедрою марксизму-ленінізму в Київському педінституті ім. О. М. Горького, з 1954 р. за рішенням ЦК Компартії України переведений в Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС, де протягом 10 років працював директором та заступником директора по науковій роботі. З жовтня 1964 р. очолював Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, видаючи багато сил й енергії справі вдосконалення і перепідготовки викладацьких кадрів.

М. Р. Доній вніс значний вклад у роз-

виток історико-партійної науки в республіці. Він — один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» і 1-го тому праці «Українська РСР в період громадянської війни», йому належать монографії «Шоста конференція КП(б)У», «Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України», «В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР» (останні дві — у співавторстві), брошура «Утворення комсомолу України», понад 60 статей в журналах.

Багато зусиль видавав М. Р. Доній археології. За його участю були підготовлені і видані такі фундаментальні документальні збірники, як «Переписка В. І. Леніна і руководимих им заграничних партійних органів с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)», «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)», «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г. — февраль 1917 г.)», «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)», «Коммунистична партія — патхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР».

Микола Романович був досвідченим редактором, він підготував ряд цінних історико-партійних збірок і колективних монографій, започаткував серію наукових публікацій ІПК «Вопросы общественных наук», яких уже вийшло більше 20 томів. З часу утворення «Українського історичного журналу» (1957 р.) працював у складі його редакційної колегії. Велику роботу він вів по вихованню молодих кадрів, підготував близько 20 кандидатів наук, активно працював як член вчених Рад Інституту історії партії при ЦК Компартії України і Київського університету по присудженню вчених ступенів із спеціальності історія КПРС. На всіх постах, які займав М. Р. Доній, він виявляв високе почуття відповідальності за доручену справу, партійну принципиальність, творчий підхід до вирішення всіх складних питань. За бойові заслуги та плідну науково-педагогічну діяльність Микола Романович був нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани» та багатьма медалями.

Світла пам'ять про М. Р. Донія, відомого українського радянського вченого, талановитого організатора і чуйного вихователя наукових та викладацьких кадрів, назавжди залишиться в серцях тих, хто працював разом з ним.

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» глибоко сумують з приводу передчасної смерті незмінного члена редколегії журналу професора Миколи Романовича Донія і висловлюють щире співчуття родині покійного.

РЕЗЮМЕ

В. Ф. Панибудьласка.— КПСС — организатор и вдохновитель братской дружбы и сотрудничества народов СССР в условиях развитого социализма. В статье раскрывается роль партии в укреплении дружбы и интернационального единства народов СССР в условиях развитого социализма. Основное внимание уделяется качественным сдвигам в международных отношениях, которые произошли под руководством КПСС в экономической и духовной жизни за годы коммунистического строительства.

В. И. Юрчук.— Роль историко-партийной науки в интернациональном воспитании трудящихся. В статье раскрывается значение изучения истории КПСС, достигнутых под ее руководством побед советского народа в строительстве нового общества, в коммунистическом и, в частности, интернациональном воспитании трудящихся, определяются основные пути проведения этой работы на современном этапе.

С. М. Сырцова.— Возникновение и развитие движения новаторов. В статье рассказывается о выполнении второго пятилетнего плана, о коренных социально-экономических преобразованиях в стране, вызвавших подъем творческой инициативы трудящихся, о высшей форме социалистического соревнования в то время — стахановском движении.

В. П. Чередниченко. — Антинародная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны. В статье показана подрывная деятельность зарубежных центров украинских буржуазных националистов против Советского государства в указанный период, их служба злейшим врагам нашего народа и всего человечества — немецким фашистам, подчеркивается необходимость активизации борьбы против буржуазной и буржуазно-националистической идеологии в настоящее время.

SUMMARIES

V. F. Panibud'laska.— The CPSU — an Organizer and Inspirer of Fraternal Friendship and Cooperation of the USSR Peoples under Conditions of Developed Socialism. The role of the Communist Party in consolidation of friendship and international unity of the USSR peoples under conditions of developed socialism is described. Main attention is paid to qualitative progress in international relations which occurred for the years of the Communism construction in the economic and spiritual life under the leadership of the CPSU.

V. I. Yurchuk.— Role of Historical-Party Science in International Education of People. The significance of studying the CPSU history, successes achieved by the Soviet people under the CPSU leadership in construction of the new society, in communist and, in particular, international education of working people is emphasized in the article. The main ways of carrying out the educational work at modern stage are outlined.

S. M. Syrtsova.— Origin and Development of Innovators Movement. The article deals with the fulfilment of the Second Five-Year Plan, with radical social and economic changes in the country, that evoked upsurge of the creative initiative of working people, with the higher form of socialist competition at that time — the Stakhanov movement.

V. P. Cherednichenko.— Anti-People Activity of the Ukrainian Bourgeois Nationalists During the Great Patriotic War. Subversive activities of foreign centres of the Ukrainian bourgeois nationalists against the Soviet State during the indicated period, their work for the bitterest enemies of our people and the whole mankind — German fascists are shown. The necessity is emphasized to activize struggle against bourgeois and bourgeois-nationalist ideology at present.

НОВІ КНИГИ

- БАТЮК І.**— До щастя і розквіту, Політвидав України, К., 1975, 135 с.
- БЕРНОВ Ю., МАНУСЕВИЧ О.** — Ленін у Кракові [червень 1912 — серпень 1914 рр.], Політвидав України, К., 1974, 293 с.
- БІЛОУС В. С., ПІХА Д. Д.** — Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, вид-во «Знання», К., 1975, 48 с.
- БУЛКИН С. П.** — Герои Отечества, изд-во «Донбас», Донецьк, 1975, 351 с.
- В боях за Карпати**, вид-во «Карпати», Ужгород, 1975, 383 с.
- ВОЙЦЕХОВИЧ В. О.** — Фронт на Поліссі. Партизанські зшитки, Політвидав України, К., 1975, 431 с.
- Ворошиловград. Исторический очерк**, изд-во «Донбас», Донецьк, 1975, 240 с.
- Впереди — Харьков. Воспоминания**, изд-во «Прапор», Харьков, 1975, 111 с.
- Герои — освободители Черкасщины**, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1975, 423 с.
- ГРИЧЕНКО И. Т., ГОЛОВИН Н. М.**—Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза, изд-во «Прапор», Харьков, 1975, 383 с.
- Документи і матеріали радянсько-англійських переговорів у Москві. 13—17 лютого 1975 року**, Політвидав України, К., 1975, 67 с.
- ЕВЕНКО І.** — Місто-герой на Неві, Політвидав України, К., 1975, 167 с.
- Имени героя. Очерки**, изд-во «Прапор», Харьков, 1975, 111 с.
- ІСАЄВИЧ Я. Д.**—Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1975, 151 с.
- История математического образования в СССР**, изд-во «Наукова думка», К., 1975, 383 с.
- КОВАЛЕВ И. Я.** — Комсомол и оборона Родины. 1921—1941 гг. На материалах Украины, «Вища школа», издательство при Киевском университете, К., 1975, 207 с.
- Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк**, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1975, 207 с.
- Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС, «Вища школа», Головне видавництво, К., 1975, 351 с.**
- ЛІСЕВИЧ І., ВАЙНЕР С.** — На землі румунській, Політвидав України, К., 1975, 119 с.
- МІСЮРА В. П.** — Борьба Коммунистической партии Чехословакии за союз рабочего класса и крестьянства [1929—1938 рр.], «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1975, 184 с.
- Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны**, Политиздат Украины, К., 1975, 231 с.
- НАУЛКО В. И.** — Развитие межэтнических связей на Украине. [Историко-этнографический очерк], изд-во «Наукова думка», К., 1975, 276 с.
- НЕМИРОВ А.** — Весна, за которую воевали, изд-во «Донбас», Донецьк, 1975, 24 с.
- ПЕТЕРС І. А.** — 30 років боротьби і перемог народів Чехословакиї. [До 30-річчя визволення Чехословакиї від німецько-фашистських загарбників], вид-во «Знання», К., 1975, 48 с.
- ПЛУЖНИКОВ О. Ф.** — Докорінна зміна міжнародної обстановки — результат Перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, вид-во «Знання», К., 1975, 48 с.
- САЛЕЕВ Н.** — Шаг в бессмертие. Очерк, изд-во «Донбас», Донецьк, 1975, 54 с.
- Сільське господарство Української РСР за десять років. 1965—1975.** Статистичний збірник, Політвидав України, К., 1975, 153 с.
- СТАФИЙЧУК И. П.** — 30 лет Великой Победы советского народа, изд-во «Знання», К., 1975, 25 с.
- ТОМИЛОВ С. А.** — Броненосец «Потемкин», изд-во «Маяк», Одесса, 1975, 102 с.
- ФИЛИМОНЕНКО В. Я.** — Подвиг народных мстителей, изд-во «Знання», К., 1975, 22 с.
- ФОМЕНКО Н. И.** — Гремели бои в Приднепровье. Записки офицера, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1975, 198 с.

У видавництві „Наукова думка“ в 1976 р. вийдуть у світ книги:

КУРНОСОВ Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.). Мова українська. 12 арк. Ціна 1 крб. 21 коп.

У праці висвітлено проблеми, пов'язані з участю виробничої інтелігенції республіки у прискоренні науково-технічного прогресу, аналізуються нові процеси і явища у підготовці кадрів інтелігенції, кількісні і якісні зміни у структурі науковців, спеціалістів різних галузей народного господарства.

Головна увага приділяється дослідженню вкладу інженерно-технічних кадрів у створення нової техніки, впровадженню і використанню її у промисловості та сільському господарстві, участі інженерно-технічної інтелігенції в раціоналізації виробництва.

Розрахована на наукових працівників, викладачів і студентів вузів, спеціалістів промисловості та сільського господарства.

КУЛІНИЧ І. М. Німецька Демократична Республіка у співдружності країн соціалізму. Мова українська. 14 арк. Ціна 1 крб. 51 коп.

У монографії висвітлюються головні закономірності і особливості політичного і культурного розвитку НДР, показуються успіхи, яких добилася перша в історії Німеччини робітничо-селянська держава.

Велика увага приділяється питанням, пов'язаним з роллю та місцем НДР в соціалістичній співдружності на сучасному етапі поглиблення процесів соціалістичної інтеграції.

Розрахована на істориків, пропагандистів, викладачів і студентів вузів.

ЛОСЬ Ф. Є., МИХАЙЛЮК О. Г. Класова боротьба в українському селі в 1907—1914 рр. Мова українська. 18 арк. Ціна 1 крб. 96 коп.

У монографії на значному документальному матеріалі показані соціально-економічні передумови селянського руху після революції 1905—1907 рр., розглянуті особливості класової боротьби українського селянства. Особлива увага приділяється двом соціальним війнам на селі і особливо боротьбі проти проведення столипінської аграрної реформи.

Розрахована на істориків, викладачів та студентів вузів.

ГОРБИК В. О. Буржуазні партії у післявоєнній Англії. Мова українська. 14 арк. Ціна 1 крб. 20 коп.

У праці на значному документальному матеріалі викривається антинародний характер ідеології й антидемократизм структури англійських партій консерваторів і лейбористів.

Показано соціальну базу партій, методи пропаганди, безсоромну гонитву за голосами виборців, джерела фінансування антинародної політики.

Розрахована на наукових працівників, лекторів-міжнародників, викладачів та студентів вузів.

* * *

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Мова українська. 10 арк. Ціна 1 крб.

У монографії показано складний процес історичного, соціально-економічного і культурного розвитку племен, що відбувався на землях Північного Прикарпаття і Західної Волині у зв'язку з переміщенням в кінці бронзового віку і на початку доби заліза етнічних груп, які залишили на цих землях сліди різних археологічних культур.

Характеризується культура передскіфського часу, визначається хронологія і територія їх поширення. Виділяються локальні культурно-етнічні групи ранньоскіфського часу, які були поширені у різних географічних зонах.

Книга ілюстрована малюнками предметів матеріальних культур.

Розрахована на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів і студентів.

ПРИХОДНЮК О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст.). Мова українська.
12 арк. Ціна 1 крб. 35 коп.

У книзі висвітлюються питання господарства, культури та етнічної належності ранньослов'янських племен Поділля. Вперше на ранньосередньовічних слов'янських матеріалах проведено палеоекономічне моделювання (розрахунки), в основу якого покладено матеріали з поселення Городок, доповнені етнографічними паралелями. З'ясується місце пам'яток Поділля VI—VII ст. серед слов'янських старожитностей.

Книга ілюстрована.

Розрахована на археологів, істориків, студентів та викладачів вузів, учителів історії.

Бажаючі придбати ці книги можуть попередньо замовити їх у будь-якому магазині книготоргу, споживчої кооперації, «Книга—поштою», а також безпосередньо у книгарні видавництва «Наукова думка», [252001, Київ, вул. Кірова,4].

Технічні редактори *С. М. Кузнецова, С. С. Грабовська*

Коректор *И. Г. Тараскина*

БФ 00226. Здано до складання 30.VI 1975 р. Підписано до друку 14.VIII 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,77. Тираж 6432. Зам. К-119. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 8, 1975 г. (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев, 1, ул. Кирова, 4. Издательство «Наукова думка», Киев, Героев революции, 4. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,77. Тираж 6432. Зак. К-91. Цена 40 коп.

РЕЗЮМЕ

В. П. Шкварец, Э. Т. Соломко. **Организационное укрепление колхозных парторганизаций в условиях развитого социализма.**— В решении важных задач, поставленных перед тружениками сельского хозяйства, значительную роль играют первичные партийные организации. В статье на широком фактическом материале освещается организационное укрепление низовых звеньев партии на селе, расширение сферы их деятельности, повышение активности коммунистов в условиях развитого социализма.

В. Ф. Литвиненко. **Деятельность Компартии Украины по коммунистическому воспитанию молодежи (1959—1970 гг.).**— В статье освещаются основные направления деятельности Компартии Украины по коммунистическому воспитанию молодежи подчеркивается большое значение в ее идейном укреплении борьбы против буржуазной идеологии.

В. П. Сидоренко. **Торжество марксистско-ленинских идей равноправия женщин.**— В статье на большом фактическом материале показана деятельность Коммунистической партии и Советского правительства по воплощению в жизнь марксистско-ленинских идей о равноправии женщин, освещается активное участие советских женщин в экономической, социальной и политической жизни Советской страны, в борьбе за мир.

Н. Ф. Закревский. **Формирование общественно-политических взглядов декабристов.**— В статье анализируются важнейшие факторы, способствовавшие формированию общественно-политических взглядов декабристов.

SUMMARIES

V. P. Shkvarets, E. T. Solomko. **Organizational Consolidation of the Kolkhoz Party Organizations Under Conditions of Developed Socialism.**—The primary Party organizations play an essential part in solution of important problems facing the workers of agriculture. On a great number of facts the paper elucidates organization consolidation of the Party rural links, expansion of the sphere of their activities, an increase in the activity of the communists under conditions of developed socialism.

V. F. Litvinenko. **Activities of the Communist Party of the Ukraine Aimed at Communist Education of Youth (1959—1970).**—The paper deals with the main trends in the activities of the Communist Party of the Ukraine aimed at communist education of youth. It is emphasized that the struggle against the bourgeois ideology is of great significance for the Party ideological consolidation.

V. P. Sidorenko. **The Triumph of Marxist-Leninist Ideas of Equality of Rights for Women.**—On the basis of numerous facts the paper shows the activities of the Communist Party and Soviet Government aimed at realization of Marxist-Leninist ideas of equality of rights for women. The active participation of Soviet women in economical social and political life of the Soviet country in the struggle for peace is dealt with.

N. F. Zakrevsky. **Formation of Social and Political Views of Decembrists.**—The most important factors which contributed to the formation of social and political views of Decembrists are analyzed in the paper.

ПОПРАВКИ

У № 8 «Українського історичного журналу» за 1975 р. на стор. 45 у 20-му рядку знизу слід читати: «Політичне дворушництво...» і далі за текстом.

На стор. 52 у 22-му рядку знизу слід читати: «...делегатія КПЧ» і далі за текстом.